

Adiwasi Satpuda Shikshan Prasarak Mandal, Dhadgaon Sanchalit,
Maharaj Janardan Poharya Valvi Arts, Commerce and
Shri. Vishnu Krishna Kulkarni Science College,
Dhadgaon,

Tal. Akrani, Dist. Nandurbar (M.S.) 425414

Prin. Dr. H. M. Patil
Chairperson
9404881540
hmpatil40@gmail.com

IQAC

E-mail Id : mjpvi.iqac@gmail.com
Track Id : MHCOGN12187
NAAC ACCREDITED C++

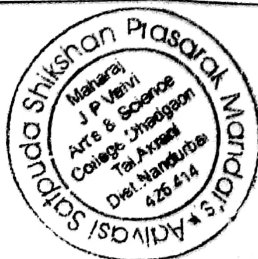
Prof. Suresh S. Patil
Coordinator
9403087581
sureshpatildhd.sp@gmail.com

Outward No. /2021-2022

Date :

Research Publications 2021-22

Title of paper	Name of the author's	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
A Systematic Context for Environment Sustainability Assessment	Dr.V.G.Gonekar	Geography	International Journal of Elementary Education Online	2021	4411-4435
A Study Of Agri-Preneurship in India	Dr.V.G.Gonekar	Geography	Journal of Research and Development	2021	2330-9578
"Jagatikikaran Aani Navvadottari Dalit Katha"	Dr.S.R. Mahale	Marathi	Abhisaran Publication Aurangabad	2022	2229-4856
Van Aadharit Sansadhano Par Patalkot me Niwas Karne Wali Bhariya Janjati ka Deshaj Gyan	Dr.V.G.Gonekar	Geography	The International research Journal of Social science and Humanities	2022	2320-4702
Effect of alprazolam on the developmental stages of forensically important blow fly Chrysomya megacephala (Diptera:Calliphoridae)	Dr.H.M.Pawar	Zoology	International journal Journal of Entomology and Zoology Studies	2022	2320-7078
Insecticide dimethoate induced toxicity and altered protein content in freshwater fish, puntius ticto : a biochemical	Dr.S.E.Shinde	Zoology	J. Exp. Zool. India	2022	0972-0030

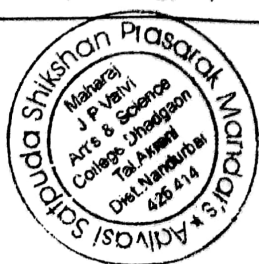

PRINCIPAL

A.S.S.P.Mandal's
Maharaj J.P. Valvi Arts, Comm., &
Shri. V.K. Kulkarni Science College
Dhadgaon Tal Akrani Dist Nandurbar

aspects					
Seasonal variation status of Harsool Dam	Dr.S.E.Shinde	Zoology	Journal of Emerging Technologies and Innovative Research	2022	2349-5162
Study of Sukhana Dam, Concerning Water Parameters Dist, Aurangabad, (M.S.) India	Dr.S.E.Shinde	Zoology	SSR Inst. Int. J. Life Sci.	2022	2581-8740
Biochemical Alterations Due to dimethoate in fresh water fish, <i>Channa punctatus</i>	Dr.S.E.Shinde	Zoology	<i>Flora and Fauna</i>	2022	0971 - 6920
Water quality parameters in sindphana dam near Shirur Kasar, Beed District, Maharashtra State, India	Dr.S.E.Shinde	Zoology	<i>Bangladesh Journal of Zoology.</i>	2022	0304-9027
Management of Biopesticides to Control Infestation of Insect Stored Grain Pest <i>Tribolium castaneum</i> (Herbst) (Coleoptera: Tenebrionidae): A Review	Dr.S.E.Shinde	Zoology	<i>International Journal of Zoological Investigations</i>	2022	2454-3055
“Chhatrapati Shivaji Maharaj: Kartrutv”	Dr.S.R. Mahale	Marathi	UGC Care Listed Journal Tifan Publication, Aurangabad	2022	2231-573X
A review study on pesticide-induced effects in freshwater fish.	Dr.S.E.Shinde	Zoology	<i>Journal of Emerging Technologies and Innovative Research</i>	2022	2349-5162
“कवी मनोज सोनकर का हिंदी साहित्य मे योगदान”	Dr.M.H.Patil	Hindi	Akshara	2022	2582-5429
“सुरेश नारायण कुसुंबवाल की काव्य मे व्यक्त संवेदना”	Dr.M.H.Patil	Hindi	Akshara	2022	2582-5429
Racial Discrimination in 'Nowhere Man'	Dr.B.G.Pawar	English	Ajanta Publication	2022	2319-359X
Rich like us-Attitude as Narrative Strategy	Dr.B.G.Pawar	English	Printing Area	2022	2394-5303
Satpudyatil Gavhali Eastate (Ramsingpur)	Dr. K.A.Pawar	History	Vidyawarta	2022	2319-9318

PRINCIPAL
A.S.S.P.Mandal's
Maharaj J.P. Valvi Arts, Comm., &
Shri. V.K. Kulkarni Science College
Dhadgaon Tal. Akranli Dist. Nandurbar

A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

Debasis Nandi, (Research scholar), Department of Geography, Faculty of Social Science and Humanities Mansarovar global university, Sehore, Madhya Pradesh.

Dr. Vijay Kumar Gonekar,(Professor), Department of Geography.

Debasis Nandi, (SACT),Department of Geography, Ramnagar College Depal : Purba Medinipur, West Bengal.

Abstract

Environment sustainability is the only way to preserve the world from destruction. Because protecting the environment is directly proportional to protecting human life, concern for the environment has emerged as one of the most pressing issues facing modern humans. In the 1980s, environmental problems began to get increased attention. Use of energy, as well as its creation, conversion, and transmission, all have an effect on the surrounding environment. The link between sustainable development and the consumption of resources, particularly energy, is one of the most critical concerns facing human civilizations today, and the actualization of sustainable development is contingent on the utilization of energy resources. Environmental problems are becoming more widespread and now involve releases of pollutants as well as the deterioration of ecosystems and the variables that contribute to such degradation at both the regional and the global scales. The environment is a repository of physical, chemical, biological, social, and economic variables that are interconnected with different aspects of individual communities and the population as a whole in a variety of ways. The dissimilarities between the natural world and the surroundings Nature are defined as a collection of natural, biological, and non-biological variables that are taken into consideration entirely, whereas the word "environment" refers to the interactions between people and nature and is viewed from its point of view.

Keywords: Environmental sustainability; Sustainability assessment; Communities;

Introduction

There have been several occurrences of discussions on the long-term survival of the environment as well as the emissions of carbon dioxide appearing on the agendas of enterprises situated in every part of is preserved. These treaties and agreements can be

broken down into two categories: international and regional. This has been done in order to ensure that the requirements set for the environment will be adhered to (Bohringer & Jochem, 2017). Nevertheless, despite the widespread improvements in environmental quality that have been accomplished, the primary factors that have an effect on the natural environment continue to be a worldwide mystery, and this issue most field. Despite the fact that these improvements in environmental quality have been accomplished, the primary factors that have an effect on the natural environment continue to be a worldwide mystery (Bond et al., 2015). In addition, the previous have demonstrated throughout the world that are caused by environmental repercussions continue to be extremely concerning, and this scenario necessitates the implementation of ambitious global policy measures.

The term "sustainability" comes from the fields of ecology and environmental science, and it refers to behaviours that do not interfere with the natural progression of life and ecosystems. The significance of and policy concerns for the development are addressed in the study, with enough attention paid to their application in actual decision situations in the real world. This is done so in order to ensure that the study is as accurate as possible.

It's possible to classify the evaluation technique known as the Environment Sustainability assessment, or ESA for short, as one that falls into the category of being quite difficult to understand. It goes beyond a mere technical or scientific evaluation since it is done to aid with decision-making and policy in a wide consideration environmental, problems. The purpose of this work is to design a strategy for the methodical organizing of information about the scientific and technological investigation of sustainable practices. In particular, the research looks at essential components of decision-making that are the major focus of domain experts. Within the context of this specific organization, integrated assessment and ESA are considered to be two separate concepts. The transition from integrated assessment to systemic assessment is broken down in minute detail inside our technique that is systematic (Boschetti, 2014). Disagreements on an ontological, methodological, and epistemological level can be grouped together to describe the basic distinctions between the two perspectives. An innovative methodological framework for ESA has been developed by us, and it is of evaluation procedures, models, and indicators that can be applied across several scales and purposes. The following goals guided the development of this framework: The evaluation of the effect that sustainable practices have on the natural world was the motivation behind the development of this framework. At its most fundamental level, statistical analysis (ESA) is a methodical process that makes use of a wide range of analytical tools and models that are designed expressly for a certain domain, application, or decision environment. Statistical analysis is also known as exploratory statistical analysis (ESA). The "values" that are explored over the course of the study, the boundaries that are created, as well as the suitable framework for sustainability are all examples of external inputs that the method takes into consideration. The technique that will be used (for instance, "what- if's" or "what- to's"), the construction of hypothetical scenarios and analytical models, as well as quantitative indicators for operational research are all internal components of a

4412 | Debasis Nandi A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

methodology. "what- to" and "what- if" questions and answers the framework that will be used for the assessment is going to be built on some essential building blocks, and one of those is going to be methods that are capable of assessing uncertainty (Castellani & Sala, 2013).

The term "Environment Sustainability assessment" (ESA) refers to a method of evaluation that is among the most advanced and is referred to by that abbreviation. The phrase "Environment Sustainability assessment" This not only contains factors that originate from a variety of different disciplines (such as environmental, economic, and social), but it also incorporates features that are based on a culture's or a society's ideals. In addition, ESA is frequently carried out with the purpose of supplying aid in the process of creating decisions and policies within the context of a wider framework. This is typically the case when ESA is carried out. In point of fact, it is becoming an increasingly popular practice to evaluate goods, programs, and organizations based on the influence that they have on the environment that they are a part of. The introduction of ideas "ESA" has led towards the development of "new" viewpoints on impact assessment. Several "new" views have been produced. The planning and decision-making procedures for sustainable development (SD) that are now being carried out are the context in which these ideas are intended to be implemented (Castellani & Sala, 2015). The following are some examples that are included in the environment sustainability assessment that currently recognized:

- An evaluation of sustainability according to the Sustainable Development Goals.
- The purpose of the evaluation towards make certain are carried out, since this is the only way are carried out.
- "plans and activities give the most optimum contribution possible to sustainable development," which is the goal of carrying out an evaluation of the environment's sustainability, is the aim of the assessment. In other words, the purpose of the evaluation is to determine how well plans and activities contribute to sustainable development.

Evidently, there has been a growing concern regarding the topic of whether or not the numerous empirical examples of environment sustainability assessment (ESA) are actually acceptable in the scientific community as well as in the circles of policy makers. This concern has been rising for some time now. In point of fact, they should be able to differentiate between various things and evaluate them in a manner that is sound and trustworthy in order to determine whether or are the ones that differ from one another the most dramatically in comparison to one another. When carrying out an Environment Sustainability assessment, it is necessary to incorporate sustainability principles, thresholds, and objectives into the evaluation. In addition to this, it is necessary to switch from an approach that is multidisciplinary to an approach that is inter- and trans-disciplinary. Both of these changes are required. Therefore, the most significant challenges for Environment Sustainability assessment are related to the need to identify demarcation lines that are based

4413 | Debasis Nandi A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

on both science and policy, that involves multiple disciplines. Consequently, the most significant Environment Sustainability assessment demarcation lines that are based on both science and policy. In addition, the most difficult aspects of evaluating the environmental sustainability lie in the necessity of locating demarcation lines that are founded on science as well as policy and are able to specify a certain area. This is one of the most difficult aspects of environmental sustainability evaluation. In point of fact, the standard practice does not provide any guarantees that the choice that is taken in response to an ESA would contribute to sustainable development in the sense that the term was defined in the passage that came before it (Castellani et al., 2014). To be more specific, from a semantic point of view, the purpose of an Environment Sustainability assessment should be to determine whether or not it is frequently beyond our capabilities (at least with the level of knowledge that we now have), in order to have a complete comprehension of the complicated dynamics that are involved. This is because the launch of a new policy or product involves a number of moving parts, each of which must be carefully orchestrated. This is especially true when one considers the consequences that these arrivals have on society and the economy, which are subjects that are going to be discussed in the subsequent portion of this article. A survey of the most recent interaction shed light on this extremely important facet of the topic. This review addressed many roadblocks in the linkage between scientific research and the process of decision making, and it emphasized the fact that this facet of the situation was pushed to the forefront of discussion. If there is a need to strike a balance between a number of competing goals, this is of the highest relevance (CEC, 2012).

Producing an amount of scepticism regarding the application of the sustainability notion. This scepticism is not caused by the theory that underpins the concept of sustainability; rather, it is primarily caused by the inherent difficulties that are involved in quantifying it. This is causing a certain level of scepticism about the application of the concept of sustainability, which is producing a certain amount of scepticism regarding the application of the concept of sustainability. As a direct result of this, there is a heightened understanding of the crucial significance of the problem that lies in precisely. The purpose of this activity, which is to begin establishing concepts for evaluation and measurement, is to serve as a source of direction and support, which is why we are doing it. The Bellagio STAMP (Environment Sustainability assessment and Measurement Principles), which is discussed in this context, offers a fascinating picture of such an attempt and can be considered as a possible example of such an endeavour. The STAMP stands for "Environment Sustainability assessment and Measurement Principles." It wasn't until 2016 that it was originally conceived of, and it wasn't until very recently that it went through an expansion and was examined once again started out with the intention of accomplishing the goal of explaining the fundamentals of effective ESA in addition to the needs for it. The vast majority of case studies that evaluate sustainability and make use of problematic since the vast majority of case studies that examine sustainability and make use of the TBL approach continue to compare various alternatives on the basis of indicators that were In this vein, the current

4414 | Debasis Nandi A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

research makes an effort to create a first complete (so much as it is feasible, considering the large quantity of literature on this issue) procedural method (Clark et al., 2013). This is done with the goal of achieving an evaluation that is open, objective, and flexible rather than one that is ambiguous and subjective. The strategy was developed in accordance with the primary obstacles that are presented by the science of sustainability and by the strategies that have been developed in recent years about sustainability. This discussion will center on the fundamental aspects of the framework. It is possible to gain an understanding of with assistance the methodological framework. Additionally, it is possible to gain an understanding of This is made feasible via the application of the methodological framework, which can be utilized for the evaluation of policies and measures that have been in place for some time as well as those that were just recently put into effect. During the process of building the sustainability framework, which will serve as the basis upon which the assessment will be carried out, it takes into consideration values and sustainability principles as preliminary options. This is done by incorporating them into the process. This will be carried out in order to make certain that the evaluation is as precise as is practically practicable. In addition to this, it satisfies the evaluation criteria that have been specified as a consequence of the research that has been carried out in relation to the Bellagio Project (Rocquigny et al., 2018). In the end, it makes an effort to transfer underlying concepts and fundamental principles construction ultimate system's continued viability. These tools will be used to determine whether or not the system will continue to be viable. It will be determined with the use of these techniques whether or not the system can be regarded to be sustainable. The purpose of the many components of the framework is to broaden the analyst's understanding of a wide variety of probable factors that will have an effect on the overall finding of the study. The framework aims to accomplish this as its primary objective. It is a check list, and its aim is to ensure that none of the choice variables have been overlooked in the process. The reader will have no trouble understanding that the approach that is being described here provides guarantee that the evaluation is thorough, extensive, and accessible to public inspection. This will not be a difficulty for the reader at all. In the context of ESA me, it ensures that the application process for ESA will be exactly as tough as it should be. This is the case since ESA me is a demanding program. The overall strategy that was suggested as a result of our research has as its primary objective the accomplishment of the goal of ensuring that the evaluation that is used to assist in the decision-making process is both trustworthy and comprehensive. This was determined to be the most important objective to achieve (Devuyst, 2016).

Because it examination pillars of that were discussed earlier in this paragraph, not within the of our investigation. Earlier in this paragraph, we discussed how the three pillars of sustainability are the technical and scientific foundation of sustainability. This is as a result of the fact that the primary objective of our inquiry is to ascertain the scientific and technological foundations of sustainability. The purpose of this research is to organize previously disparate pieces of knowledge on the scientific and technological analysis of

4415 | Debasis Nandi A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

sustainability. This may be achieved by addressing the factors that play a role in decision-making and putting more emphasis on those factors that are prioritized by domain experts. The outline serves as the basis for the structure of the paper, which is laid out condensed account present evaluation is provided for your reading pleasure. Within the context of this conversation, explicit allusions are made to the discussion that is now taking place over the function, scope, and purpose of ESA (EC-JRC, 2016). The approach that is advised for carrying out the evaluation of sustainability is provided and spoken about in the section that is numbered which is the section that follows this one and comes after it in the order of presentation. In which can be accessed through this link, a more in-depth breakdown of the evaluation's operationalization can be found. At the end, the most significant findings of the essay are presented, along with a number of suggestions for topics that may be pursued in further discussion. These points center mostly on the authors' issues regarding the authors' reservations over the true potential of carrying out a comprehensive ESA (Finnveden & Moberg, 2015).

2. State of the Art in Sustainability Science and Assessment

The interactions between people and the natural environment, as well as between people themselves, are causing urgent and complex challenges that provide a challenge to both the systems of the planet and to humanity. These difficulties are also producing new opportunities for individuals. These difficulties are also a danger to other forms of life that exist on the earth. There is a growing sense of uneasiness regarding the "regular sciences'" capacity to provide solutions to problems and answers that are reasonable and trustworthy. This uneasy feeling has been growing steadily over the course of the previous several years. The complexity and multifaceted nature driving seek for paradigms models. To put it another way, as a result of the complexity and multidimensionality is being compelled to construct. Since that time, scientists all around the globe have gained a greater knowledge of the long-term issues that our delicate ecosystems confront, which has resulted in the requirement for the establishment of a new area of study known as sustainability science (Funtowicz & Ravetz, 2019). Since then, there has been an increase in the awareness, among scientists all across the world, of the long-term problems that our delicate ecosystems confront. From this analysis, we may draw the following four fundamental definitions of the field of sustainability science:

- a more advanced form of complex system analysis that seeks to improve one's knowledge of the circumstances of linked human and environmental systems by employing more advanced analytical and descriptive methods. This type of analysis was developed in an effort to improve one's understanding of the interrelationships between human and environmental systems.
- enhancing one's comprehension of the In order to define solutions, a comprehensive approach is required for the topic. This approach must be able to make use of and incorporate domain-specific knowledge, in addition to ESA (Gallopín, 2013).

4416 | Debasis Nandi A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

In point of fact, sustainability science is a problem- and solution-oriented field of study, and on an epistemological level, it is constructed. These are the three cornerstones that support the structure as a whole. The characteristics that serve as the foundation for this newly founded subject, as are the research methodologies that connect with it. These are the features that serve as the foundation for this newly founded subject as well as the research methodologies that connect with it. The concept of sustainability, when viewed from the perspective of a number of different fields of research, goes beyond the subject-object relationship that is typical in conventional science and instead incorporates a relational component as the topic of investigation. This facet takes into account the connection that is being researched from both a spatiotemporal and a contextual point of view (Gasparatos et al., 2018). There is no question that modern scientific research is demonstrating an increased interest in the ever-increasing complexity and dynamism of the problems that our world is currently facing. There is no room for debate regarding this particular point. As an opinion, the notion that traditional scientific methods are unable to address the challenges that are currently being faced or provide answers that are both beneficial and practical is gaining more and more traction all the time. Additionally, essential, & they should the production a variety of forms of knowledge in addition to a synthesis of theory and practice. This is significant because of the inherent connection that exists between science and society. This is done with the intention of resolving important social between originating diverse education sectors (such as corporations, governments, and civil society) ESA.

Additionally, the paradigm shift that sustainability science has brought about has piqued the interest of a wider audience due to the fact that it is linked with a clearly defined goal, which is "fulfilling something has piqued the interest of a wider audience because it has been linked with a clearly defined goal, This particular objective is to "meet jeopardizing the ability (WCDE). fragility of our planet shortcomings of development unquestionably to be completely have become more obvious in recent years, contributing to the potency result of turbulence. According to ESA Gasparatos, 2013 the following is a list of the current research obstacles that need to be overcome complete ESA. It is important to remember the overarching goal of sustainability science while carrying out this task. • The goal of interdisciplinarity is to arrive at a common understanding of complex topics by combining the various approaches, thought processes, and theoretical frameworks that are utilized in a number of different academic fields; The study of normative problems pertaining to how interrelated human and environmental systems may work and appear if they collaborated with a wide variety of value-laden aims and purposes is one of the primary focuses of the field of sustainability science. This area of study is also one of the primary foci of the field of environmental ethics. In addition to this, it discusses concerns whether paths can discover linked, as well as techniques for finding answers to questions regarding sustainability (Gibbons et al., 2014). Recent discussion focused question of whether or not the environmental sustainability research endeavors have been successful in living up to the claims and promises made regarding the revolutionary significance of their work; for specific

4417 | Debasis Nandi A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

examples, see Managing Uncertainty. In order to arrive at decisions that are in line with one's values, it is necessary to employ a method that is based on probability whenever one is evaluating the numerous available choices (Gutes, 2016). ESA Therefore, despite the fact that a sizeable number of authorities in the field acknowledge these characteristics, it is uncommon for them to be found in the empirical examples of ESA that are currently available. According to what Gutes, (2016) have already mentioned, a number of examples of assessments of the environment's ability to be sustainably used are as follows: This approach to evaluating potential outcomes "may not result in sustainable practice" in some situations, as the authors of ESA me point out. The authors made this observation as well, which was yet another point they brought up in their discussion. However, This was done in order to include all of the relevant considerations in an all-encompassing analysis. This was done so that an all-encompassing analysis could be carried out, taking into account all of the pertinent factors. Because of this, it might appear as though there is some kind of disagreement between the two of them.

However, as makes abundantly clear, the adoption of this paradigm instantaneously legitimizes practices such as exchanging the health of the environment for monetary gain and the perception of increased societal benefits. In other words, it gives the impression that these practices are acceptable (Hacking & Guthrie, 2018). In other words, it creates the impression that these behaviors are okay to engage in further bolstered approach asserts that natural capital and human capital (including resources such as infrastructure, labour, and knowledge) can be completely substituted for one another. further strengthened approach According to the information provided in this piece of writing, a number of the authors believe that ESA could be a "retrograde and dangerous move." In light of this, many academics are of the opinion that ESA is a step that could end up being harmful to the environment. We argue for the application of transparency in this article as a means of responding to the criticism that was presented earlier in the paragraph. Given that transparency is the most effective means of recognizing the breadth and depth of the concept of sustainability, we argue for its application in this article. To give just one example, we believe that prior to carrying out an ESA, it is of the utmost significance to precisely define the sustainability framework. According to ESA, ideas, processes, procedures, instruments" make up the "sustainability framework" (Jahn, 2015). If an analysis is carried out within a framework that is not very effective in terms of sustainability, then the trade-offs may be considered acceptable; however, the authors of the study are the ones who are responsible for making this assumption. As a result, ESA has been incorporate that have been discussed in the preceding part and to overcome any potential objections that may be leveled against the approach. This is done in order to incorporate the prerequi-sites that have been discussed in the preceding part. In light of this, our working hypothesis is ESA methods of evaluation may located on, because an assessment of environmental sustainability should be comprehensive, and it should also integrate evaluated (whether those systems are the Measurably, because an assessment of environmental sustainability should be

comprehensive, and it should also incorporate evaluated (whether those As a consequence of this, it is absolutely necessary for each of the parties involved to make a contribution that can be quantified and to participate in the process at each stage (Huesemann, 2020).

3. Methodological Framework for Environment Sustainability assessment

3.1. Architecture

The field of sustainable development has to devise a strategy for closing the knowledge gap that exists between scientific research and practical activities. Using a technique known as the Environment Sustainability assessment approach, it is necessary to conduct an analysis of these endeavors, whether they take the form of laws, programs, or products, in order to determine the extent to which they adhere to the principles of sustainability (ESA). A consideration of the environment's fundamental makeup will serve as the jumping off point for an investigation of its long-term viability. As was mentioned, the purpose of this establishes, if implemented, make it possible for participating ESA a series of and step-by-step procedures. If this conceptual framework were implemented, then it would make it possible for participating ESA this conceptual framework. If this conceptual framework were to be put into practice, it would make it easy for who was taking part in an ESA to follow a set of step-by-step processes that were rational and consistent with one another. In this part of the article, you will find a representation in the form of a diagram of the methodological framework that we produced for your consideration.

The two primary components of the framework are the ESA principles and the ESA method, both of which may be summed up as follows: 1) the ESA principles; and (ii) the ESA method. The information that follows presents a condensed version of the several components that, together, constitute this totality (Jeswani et al.,2016).

3.2. Environmental Sustainability assessment

Principles There are a few more ideas that need to be thought about during the course of the assessment, in addition to the fundamentals of sustainability, which are discussed in Section 3.3.1.2. These ideas need to be taken into account. The following are the guiding principles: We have decided to give serious consideration to the principles of the Bellagio STAMP rather than any of the other potential options that were available to us because they are the most in line with our thinking and reflect a consensus reached by a number of authorities in the field. This decision was made because the principles of the Bellagio STAMP reflect a consensus reached by a number of authorities in the field. This choice was decided because the concepts outlined in the Bellagio STAMP document reflect the culmination of discussions held by a variety of authorities in the region. These ideas were initially developed by a team of professionals in the field of measurement in the year 2016, and they went through the most recent iteration of the revision process in the year 2015. In the next paragraphs, you

will find an overview of the numerous principles, along with the writers' explanations of what each one means (Kates et al., 2021).

1) Guiding vision. Should act as a rudder to steer growth toward environmentally friendly and responsible development. Should serve as a compass to steer progress toward sustainable development providing while remaining guaranteeing that it will be there should serve as a compass to steer progress toward sustainable development

2) Important aspects. essential, economic, environmental are fundamental the system as a whole, but also the interactions that exist between those factors. This is because it is impossible to predict the outcomes of a system without knowing all of its components. This includes considerations relating continuing, as well as interplay between these elements; the potential to have an effect beyond repercussions.

3) Sufficient space. When conducting an analysis of the progress that has been made toward achieving, it necessary towards take into consideration consequences recent policy choices and ongoing actions carried out by humans. This is because the human race is responsible for term the actions. In addition, the evaluation needs to take into consideration the appropriate geographical breadth in order to take into account the local implications of these repercussions in addition to the national and global ramifications (Kissinger et al., 2016).

4) The structure, along with any ideas that apply to it. In order to guarantee that one ESA can be compared to the others, standardized measuring procedures need to be applied whenever it is practical. This will ensure that a comparison can be made between all of the ESAs. The picking the trustworthy facts, that are connected to them should be laid with the help of a conceptual framework. It is important that this step be completed before beginning any other work. While attempting to recognize patterns and create hypothetical situations, it is critical to make use of the most recent data that is available. In conclusion, it is vital for the ESA to carry out, to the extent that it is practicable to do so, a with objectives and benchmarks.

5. Authenticity of purpose and openness to scrutiny. It is of the utmost significance, in the context of ESAs, for the findings to be easily accessible to the general public. Additionally, it is of the utmost significance for the data, models, and indicators to be openly available. Additionally, it is of the utmost significance for the sources of the data. In order to fulfill the criteria of the assignment, choices, assumptions, and uncertainties, all of which play a part in producing the outcomes of the assessment, need to be given and discussed in depth. It is necessary, in the same vein as ESA me, for the origins of the funding to be made public, as well as any possible conflicts of interest that may exist.

6) The skill to communicate effectively in a variety of settings. In order to build trust and assist with interpretation; ESAs should be held accountable for any misuse of the information they provide (Komiya et al., 2015).

7) The capacity to continue business as usual and the ability to do so. In order for environmental sustainability assessments (ESAs) to be given any sort of legitimacy, there must first be a period of continual monitoring. As a direct result of this, it is vital to maintain

a responsiveness to change while also often measuring the state of the system. As a consequence of this, expenditures are essential for the construction and upkeep of suitable. 8) A population that consists of a very wide range of individuals ESAs should find suitable approaches to improve legitimacy and relevance, such as interacting opinions actively offering, and participating in early engagement with users of the assessment. ESAs should also find ways to improve legitimacy and relevance in their assessments. Here are some instances of how ESAs might increase their legitimacy and relevance in the following ways: essential rather efficient ESA. This is why they are essential: because they can guide the practitioner in a fruitful way, they These guiding principles are important for the following reason: they have the potential to be extremely beneficial to their followers. Involvement from stakeholders, in addition to adherence to the "broad participation" criterion, is, in our opinion, one of the most demanding conditions for carrying out an Environment Sustainability assessment. Because of this, it is possible to be certain that what is carried out is not only a straightforward integrated evaluation but rather an effective ESA. It need to be implanted at every stage that is demonstrated in a cross-disciplinary context, leading in a co-production of knowledge from the identifying of the issue to the identification of remedies ESA (Lang et al., 2012).

3.3. ESA Process

ESA method may be broken down into its component parts, which are referred to as phases. The definitions of the following concepts, which dictate these steps: the approach to sustainability, the sustainability objectives, the decision context, and the methodological options for the evaluation, are as follows: the objectives options evaluation at the beginning of this section comes which has been given so that the reader may have a better understanding of these words.

Results and Discussion

The organization or other stakeholder that initially demanded it and then put into action a plan for achieving sustainability in their operations is a key component of the ESA. For the sake of illustration, the judgment will be different depending on whether the concept of sustainability is seen from a position of weakness or strength. Our point of view is that the process of sustainability may be broken down into two separate groups, which are referred to as.

Due efficiency of the European Space Agency (ESA) is frequently and seriously called into question actual business, choice typically made by specialists, due consideration held by who are influenced the decision. In other words, the decision is made account held by, one the fundamental features of complex systems is the presence of a number of distinct and valid points of view on the issue at hand. Complex systems are characterized by this quality, which is a fundamental characteristic. The process of finding a solution involves separating a systemic phenomena from the individual viewpoints that are contained in this broad

collection of perspectives. This may be done by thinking about the problem from a variety of different angles. This is done in an effort to make it easier to figure out a solution to the problem. This is the location where one may find the combined function that takes into account all of those different points of view. The creation of a map depicting the many settings in which the occurrence and trend may be understood is necessary in order to complete this project in a satisfactory manner. Therefore, by selecting a particular method of analysis, or program in terms of its impact on the environment. This is because the method of analysis is evaluate efficacy, or program in terms of its impact on the environment. This is due to the fact that the specific technique of analysis is the valid measuring instrument that can be used to evaluate the efficiency of a specific project, plan, or program in terms of the influence that it has on the environment (Mayer, 2013). There is no strategy, technique, or model that could ever escape being the product of the scientific, cultural, and political/institutional environment in which it was developed. This is because there is no such thing as a method that could ever avoid being the product of the milieu in which it was produced. It is equally as important to provide an open and honest presentation of the values that inspired the review, despite the fact that it is needed to carry out the evaluation in the most objective manner that is practically possible. very validity and reliability of the approaches that are used in the evaluation of sustainability (for example, the distinction between strong.

Table 1: Criteria used in the reviewed papers to categorise sustainability assessment methodologies, methods, indicators and tools.

Sustainability aspects	Criteria for the assessment	Interaction
Ontology	Subject of the assessment Sustainability indices domain (scope of measurement) Capability of taking the three pillars into account (comprehensiveness) Level of integration among pillars (integratedness) Kinds of impact covered (use of resources, environmental impact and/or economic aspects)	Product, plan, policies, etc.

	Capability of addressing indirect inputs and effects Scenario development	
	System boundaries	The focus/perspective is broad and forward-looking ('strategicness') System-wide impacts vs narrower-site impacts
Epistemology	Accounting vs change-orientated Capability to communicate to stakeholder or to multi-stakeholders'	Communication
Methodology	Analytical vs procedural tools Aggregation method	Bottom-up: sums, averages, and ratios vs Bottom-up: Principal Component Analysis, regression, and information theory Top-down: carrying capacity/accounting
	Spatial/temporal issues	Forecasting/backcasting; to act retrospectively or prospectively Short- vs long-term perspective Scaling measure across space ('cross-section') or time ('time-series') Quantifying, analysing, and modelling interregional linkages Global vs local

Since there are so many distinct settings in which an analysis is required, each of these settings has to have its own individual interpretation of the many values that must then be taken into consideration. This is because there are so many different contexts in which an analysis is required. For instance, some of the most well-known concepts associated with

sustainability are as follows: There is likely to be a wide range of different facets and points of view included inside each of these concepts, and these should all be taken into consideration. For instance, the planetary limitations mentioned in Moberg, (2015) might stand for key notions that have to be honoured independent of the particular cultural and socio-political norms that are in existence. This is because the planetary limits are a function of the planet as a whole. This is due to the fact that the planetary boundaries are an essential component of the ecology that exists on our planet. In addition, ideas can come from a number of places and have many distinct points of view, all of which are contingent on the geographic region in which they were conceived of and What exactly makes a sustainable environment may be defined with the help of the ideas and principles that underpin sustainability as a concept. While thinking about sustainability, there are many different conceptual frameworks to think about; the ESA id is an example of one of these conceptual frameworks. We will take some of the several definitions of sustainability that are offered in (Mathur et al., 2011). that can be applied to real-world scenarios. Specifically, we will use the following definitions:

(1) Ecological interpretations have a propensity to place a focus on the concepts of threshold, the steady state, integrated inside

(2) The concept of social welfare, as well as that are linked notion justice achieved via application ecologically sustainable practices;

(3) The concept of ecologically sustainable practices as a means of

(4) Approaches to Achieving Environmental Sustainability Investigated from the Perspective of Public Administration and Planning Theory Within the context of aspires produce an components, it is essential to lay an emphasis on. This is one of the most important aspects of achieving sustainability. This objective may be stated in a number of different ways. But, regardless of how it is read, it converted objectives, are what judged against. The framework for sustainability that is described in this part is required to be comprehended in some fashion. It is necessary to emphasize the fact that, in our perspective, there is no need to address ESA if there have been no attempts taken to define sustainable objectives. This is a point that has to be emphasized because it is essential (Nakano & Hirao, 2016). The necessity of identifying these aims, in conjunction with the well-known politics of the ESA, gives rise to a number of challenges that ought to be taken into consideration. These challenges should be considered. To begin, there is a possibility that they will be exogenously identified by a global agency (such as the United Nations), and after that, they will be allotted to the various nations and/or various economic sectors. In addition, there is the possibility that they will be exogenously identified by an international agency (such as the United Nations). There is also the potential that they will be recognized endogenously by a local agency here in the United States. This is the first piece of evidence that I will present in support of my claim. If this method is supported by a robust participatory approach, then it should be able to provide results that can be appropriately shared by all of the people that were active in the process. The objectives might be stated at a operation; more specifically, viewpoint executing

ESA. would be one possible course of action to take. This would be one method that may be taken to the situation. A method that is more tailored to the person might look something like this. With this approach, the requirement of the procedure for transparency is ESA satisfied, and the regulator (that is, any actor engaged) is allowed to take action to call into that has been specified. In other words, this way satisfies ESA. Using this method offers the benefit of lowering the likelihood of making a mistake. Using this strategy, transitional progression (Ness et al., 2017). After a little interlude of adjustment, this will be the situation. This is because the strategy takes into account the dynamic interplay that exists between these three distinct types of advancements, which explains why this result was obtained.

Both treatments have the potential to be beneficial to the patient, but they also both provide the patient with some possible hazards. It would be inappropriate to suggest a solution to the issue at this early stage in the conversation. It is more realistic to launch a discussion on this subject that is held by a larger audience.

The plan for ensuring the long-term viability of the external input is reflected in this stage of the evaluation in a manner that is analogous to a mirror image. Specifically, it is the responsibility of the analyst to analyze and evaluate in terms of practicability the sustainable framework that was generated by the setup of the evaluation. All of the possibly confusing messages that were received for the analysis are then DE-fuzzed, which is sometimes referred to as translated, in order to create an environment in which quantitative judgements may be formed. This process takes place as follows. One may picture the environment in which judgments are made using any one of a number of different kinds of lightbulbs. Moberg presented a strategy, and we have discovered that the majority of our actions are consistent with the goals outlined in it, An ESA can take place in a variety of settings, and depending on those settings, it can serve a variety of different purposes. [Note: It is possible to utilize it to conduct an analysis of the effect that a range of policies and actions that have been proposed at the political level would have on environmentally sustainable development. On the other hand, it may also be utilized to determine whether or not a certain business or government entity is contributing to sustainable (or unsustainable) growth (Nijkamp, 2014). In addition to this, it may be utilized to conduct an assessment to determine whether or not the usage of a certain good or service, as well as its production, is sustainable. The ESA can be carried out in a manner that is analogous to the one that was just described; however, the specifics of each scenario will have an effect on the various phases of the assessment. Regardless of which of these outcomes actually occurs, the ESA can be carried out in the manner that was just described. The manner in which the ESA is going to be carried out is yet another important aspect that has to be discussed within the framework of the available choices. This is one of the things that must be done. This is a component that cannot be left out. Within the area of decision theory, there are two primary ways that may be taken into consideration: (also strategy, outlines objectives), Both of these approaches are fundamental in nature "what if" typically refers to both of these different strategies

4425 | Debasis Nandi A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

combined as a single, unified strategy (OECD, 2013). When there are thresholds that, if crossed, can result in severe repercussions, the first method should be favoured above the other accessible choices. This is because crossing the threshold can result in severe consequences. This is due to the fact that exceeding these limits might have with regard to acceleration of increase in the amount of carbon dioxide in the atmosphere. When one is solely concerned with thresholds, there is a significant risk that they would fall prey to the fallacy of having the mistaken belief advancements above little." This is as a result of the fact that putting more focus. Additionally, the bulk enormous degrees impossible assess; as a result, it is probable that relying on only a few fixed figures will not be to one's advantage. This is due to the fact that the thresholds hide the uncertainty, which makes it harder to quantify. Because of this, each and every threshold needs to have an evaluation performed alongside the degree of certainty that has been assumed in the process of setting it at all times. This is something that must be done consistently strategy concentrates constructing a variety of hypothetical situations, each of which is presumed to be accurate (Osorio et al., 2019). The evaluation of a number of hypothetical future occurrences by applying a number of criteria to a collection of plausible alternatives is what is meant by the term "scenario," and it corresponds to the process described above. It is a requirement in ESA that scenarios be analyzed in accordance with certain criteria that relate to each of the three fundamental pillars of sustainability. This requirement was introduced in ESA version 1.0. Because of this, it is highly improbable across of the that are used. As a result of this, it is extremely unlikely that a solution will be found (Pareto optimality). As a consequence of this, despite the fact that there are a variety of unique approaches to solving the problem, the great majority of the time, a single signal is assessed based on [Cause and effect] will need of the conceivable components in order to decide which framework will provide the most favourable conditions for carrying out the examination. This will be done so that they can choose which framework will provide the most favourable conditions (O'Connor, 2021).

3.3.3. Methodological Choices for Performing the Assessment

method that is suited towards a particular situation needs to be chosen, and results review will have an impact on the upcoming phase, which will consist of a framework for evaluating methods. This fundamental concept acts as the pivotal point around which the ESA structure is centered. It is feasible to break it down into the steps listed below: the definition of monitoring techniques in order to measure the progress being made toward sustainability - a study of the sensitivity and uncertainty of the framework for the evaluation -the determination of the assessment methods that are the most appropriate. We followed the language that was used in Sala et al. (2013), acknowledging that each component plays a unique role that is hierarchically distinct from the roles played by the other components, the vast majority of the time with the assistance of a tool. In the following, we will go over the fundamentals of sensitivity and uncertainty analysis, as well as the procedure for determining the strategy that is the most applicable to the situation at hand. Given that it will

be incorporated into all stages of the evaluation, a dedicated section has been developed to provide a condensed summary of the principles that govern the involvement of stakeholders. This was done in light of the fact that it will be incorporated into all stages of the evaluation. This was carried out once it was established that doing so will be required in the future. Regarding in order towards evaluate how far has progressed toward achieving its goals. This is so that an evaluation can be made as to how far the study has progressed toward achieving its goals. This is done so that a determination may be made as to how far down the path to accomplishing the goals of the research the investigation has proceeded. This is a crucial component of the idea of doing capacity evaluations in a continuing manner (Pappenberger & Beven, 2022).

3.3.3.1. Identification of the Most Suitable Methodologies.

It is of the utmost importance to have a clear categorization of the many different strategies and related processes that are available in order to determine which strategy will deliver the outcomes from the assessment that are the most accurate. This can be accomplished by having a clear categorization of the many different strategies and related processes that are available. During the course of the past three decades, a variety of ESA-related indicators, techniques, and models have been produced. These may be broken down into three categories: methods, models, and approaches. The vast majority of them were adaptations of procedures that had been devised in the past for use in other contexts and that were subsequently implemented in South Africa. In the study that has been made available to the public, the methods have been the focus of an in-depth investigation in order to determine certain features that may be used in order to classify them (Patterson, 2021). In addition to a specific grasp of the cultural and ethical principles that lay underlying ESA, this idea of ESA serves as the foundation for these standards, which are founded on a specific understanding of both of those aspects. During the course of our investigation, we chose unique construct that may be used to determine whether or not a method is able to satisfy the standards of a reliable Environment Sustainability assessment. This list will be used to determine whether or not a method is able to satisfy the standards. This list of criteria can be used to establish whether or not a method is capable of meeting the requirements of an evaluation if it is determined that the list is applied (Turner et al., 2013).

This meta-review brought to light the facts that very few of the currently adopted methods. We have constructed the categorization system that is shown in based on the analysis that was just shown to you. This scheme is an example of a spectrum of criteria that may be applied to the task of evaluating the success of various ways to dealing with sustainability. One of the tasks that must be accomplished is to determine which strategies are most effective. Despite the fact that those traits are elaborately covered in the works that were listed before, this article will not focus on techniques, or exclusively in their nature. In point of fact, the degree to which methodological aspects contribute to the assessment's overall robustness is directly proportional to the amount of weight they are given. In spite of this

reality, the components of Environment Sustainability assessment are not exclusive to those methods; rather, they are relevant to any and settings approaches. Points out, measures might the components that have an influence on the behavior of an index are not taken into consideration when choices pertaining to such activities are being made. These criteria take into account the breadth of the data that may be accessed as well as the parameters that are set for the system. In addition to this, the incorporation, modification, and weighting of indicator data, in addition to the method of aggregate calculation that is applied, are all incorporated as well (Verheem, 2020). This may also be applicable to techniques that were developed outside of ESA but are useful to broader environments when they have been established. Despite the fact that there are additional components that were developed specifically for ESA, this is the case. Under this section, we will report on factors that are directly significant to the SD-orientation of the method in and of itself. The following are some instances of criteria that fall under this category:

- the all-encompassing nature of nature (ranging unified nature of everything)
(ranging ways that are have a restricted all the way solutions that are able to deal with multitemporal and multiscale elements)
- strategic Ness approaches (which can range from simple accounting procedures all the way up to methods that have already integrated sustainable notions, such as life cycle thinking) that are truly solution focused and change oriented. These approaches can range from simple accounting procedures to methods that have already integrated sustainable notions.

An in-depth investigation is necessary in order to accomplish the goals of identifying the thresholds and analysing the myriad of various outcomes that are conceivable given the circumstance. It doesn't matter if a method uses modelling or This is due to the fact that techniques based on modelling and simulation begin with the presumption that the world can be modelled and simulated. When we realize that the world in which we live is a complex system that is made up of a number of unique subsystems that are tightly interwoven with one another, the relevance of this fact becomes even more evident. Experience-based techniques are predicated on the notion that It is difficult to anticipate that the usual condition of *ceteris paribus*, which is used for modelling a broad range of physical systems, would be satisfied in this setting questions arise begin towards evaluate. The expression "*ceteris paribus*" comes from Latin and translates to "provided that all other things continue in the same manner" (Wickson et al., 2016). On the other hand, ambiguity is commonly used for the aim of either covering something up or disregarding a problem. Let's use the change in climate as an example and speak about what transpired throughout that time so that we can have a better grasp on what took occurred. The issue of climate change was overlooked for a significant period of years until it was at long last given some serious consideration. There are in point of fact a great deal of different sources of uncertainty, some examples of which are as follows: uncertainty regarding It was possible to delay the implementation of rules that would significantly cut down on emissions of greenhouse gases by drawing attention to the numerous potential reasons for doubt. This made it possible to postpone the

implementation of rules that would significantly cut down on emissions of greenhouse gases. It is obvious that the attempt to predict multiple complicated reaction manmade factors influence civilization, which are frequently intertwined in a complex manner is the root of all of the causes of uncertainty in this situation. One example of this is how the climate reacts to natural and manmade factors and how it affects civilization (Wiek et al., 2015). The following are some more hypotheses that might account explain the current condition of affairs: The example of climate change is helpful in understanding why it is essential to recognize and deal with the many sources of uncertainty that may develop in ESA in order to strengthen the robustness of the assessment itself. This is because the example helps illustrate why it is essential to recognize and deal with the many potential sources of uncertainty that may develop. This is due to the fact that the example helps illustrate why it is important to understand why it is vital to recognize and deal numerous sources of uncertainty that may develop in ESA. This is because the example illustrates why it is important to understand why it is vital to recognize and deal with the numerous sources of uncertainty. Unpredictability can come from a variety of places, including the following: In such a setting, the idea of sustainability evaluation runs the risk of being devoid of any practical usefulness in the wider world. This suggests that any technical research that is focused on the Environment Sustainability assessment with the intention of helping decision making must examine effects alternatives. In other words, this is a requirement for any research that aims to assist decision making. To put it another way, this is a prerequisite for any research that intends to assist individuals in the decision-making process (Wiek et al., 2014). The writers are well aware that, in addition to a high level of skill, appreciating all of the nuances of the subject matter that is going to be researched may need a significant amount of effort. However, uncertainty is a significant cause for concern, particularly for those individuals who are tasked with the process of developing public policy. It is conceivable for individuals to get perplexed by it; nevertheless, it is possible to make it relevant to policy if the findings possibility the objectives will be accomplished. Despite this, that are a part of the study of sustainability need to take into account the many diverse stakes, sources of power, and types of conflict that exist (such as political, economic, and social). People who are in charge of developing policies consequently have to make a choice: they may opt to face the risks, or they can take activities that improve the possibility that their goals will be fulfilled. Either way, they are required to make a decision. There are, in general, two separate kinds of risks that are associated with the process of establishing policies: I doing too much is the more common of the two risks. Degree to which politicians are willing to accept the several different kinds of policy risks will be directly proportionate to the preferences they have and the significance they place on the many different kinds of environmental, social, and economic concerns that are at play. If a politician does their research, they will quickly understand that there is the possibility for policies to be made more successful by identifying risks and making adjustments to decrease the impact of those hazards exist). There, Huesemann provides an analysis of the circumstance that is more in-

depth than what you will find here. There are various approaches to managing uncertainty; however, study overview of the different approaches to managing uncertainty that are now available. The reader who is interested can either look at the framework that was described by de Rocquigny et al. or they can check out Patterson (2021) which is additional research on climate change. In addition, the reader will be directed to the book in order to obtain a more in-depth explanation of the risks that are associated a system.

Appropriate carrying out an ESA, taking into consideration the fact that the selection of a methodology is related not only to the acceptance of stakeholders in the valuation procedure:

I ensure that stakeholders have access to information in an open and honest manner, which enables them to investigate the assumptions that were used and the outcomes that were anticipated as a result of decisions; I make it possible for stakeholders to interact with one another at every stage of the process; and I work to improve a manner that is straightforward and simple to grasp. Methods that have been created within the intention of building trans disciplinaryity are working toward the objective of increasing the amount of engagement from a range of different stakeholders. It is abundantly evident validity an essential component, fundamental challenges that must be addressed in any investigation that is pertinent to sustainability various includes, but is not limited to, the following: ESA Setting sustainability objectives The following are some examples of the Orin project's development: If the entire review process is going to be made more efficient and if it is going to assist in the construction of a consensus, then the involvement of stakeholders has to be considered as an essential component. This is because it will help establish a consensus. The method of engaging with stakeholders may also profit from fresh perspectives made available by advances in technology. Because of these new technology, fields of research that were previously unavailable are becoming easier to pursue. For example, one way that they accomplish this is by providing quick and efficient visualization tools that are able to illustrate how the many options that have been contemplated will affect the outcome (Ness et al., 2017).

4. Conclusions and Discussion

Under the heading of "environment sustainability assessment," the academic literature contains references to a plethora of different evaluation methods that fall under the category of "environmental impact assessment" (ESA). However, in order to overcome concerns that have been raised whether or not they are truly comprehensive and robust, the current ESA practices need a robust framework. This will allow them to overcome the challenges that have been presented to them. Concerns like these have been voiced in relation to the many different examples of evaluation that are currently at one's disposal, and whether or not they are actually exhaustive and reliable. This heralds the start of the transition from integrated assessment to ESA, which will eventually be completed. It is feasible that the "transformative" function that has been wanted of sustainability research can be met by

4430 | Debasis Nandi A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

increasing the comprehensiveness and robustness of evaluations. This has been suggested as a viable solution. As a result of this, ESA may be regarded as a leverage for successfully promoting sustainability, in addition to functioning as a tool for analysing the progress that is being made toward that objective and/or comparing it to other potential outcomes. This is a consequence of the fact that ESA functions as a tool for analysing the progress that is being made toward that objective and/or comparing it to other potential outcomes. Assessing the sustainability of the environment; rather, it is to specify important processes as basic criteria that underlie an in-depth evaluation of the environment's sustainability. In other words, the purpose propose a for assessing the sustainability of the environment. In this manner of assessment, underpinnings taken into account. As a result of this, the idea of sustainability is evaluated by taking into consideration thresholds that are based on science and/or policy, openness is achieved by presenting background values, and information regarding trans-disciplinary research is offered. This might also be helpful in providing a detailed explanation of the subsequent tasks that need to be followed. Despite the fact that ESA needs to satisfy three key criteria, including base picture, there are a few issues that need to be handled with. toward strains disciplina This necessitates the incorporation of sustainability goals, as well as a shift away from a methodology that is oriented toward comparison and analysis, and toward an approach and scope that are much more solution-oriented. In addition, the incorporation of sustainability goals necessitates a shift away from a methodology that is oriented toward comparison and analysis. In addition to this, because of this, it is necessary to incorporate sustainability goals, as well as to move away from a methodology that is focused on comparison and analysis. This study's development and presentation of a methodological framework for ESA is an important first step in resolving the significant obstacles that were discussed previously in this portion of the paper. For the process to properly progress, a deeper level of engagement from each of the aforementioned communities is essential. "Those communities that are actively establishing alternative metric systems; those communities that are actively practising project or policy-oriented evaluation. ESA and new methods that are developed specifically for this purpose. These considerations need to be made in light of the fact that members of the second community II who are involved in the development of methods need to consider which ontological, epistemological, the junction of science and policy is where one may find both the second and third communities. They are of utmost importance in the process of selecting suitable methodologies, models, and indicators, in addition to providing a lucid explanation of the assumptions and the range of possible outcomes. To be able to assist the genuine progress of ESA and, to a greater extent, the mainstreaming of sustainability, they will need to be able to cooperate on the generation of new knowledge across at least these three communities. Only then will they be able to provide support. These differences can be broken down into three categories: ontological, methodological, and epistemological. These distinctions are divisible into a number of subcategories, including ontological, methodological, and epistemological distinctions. These contrasts can be classified as either ontological

4431 | Debasis Nandi A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

differences, methodological distinctions, or epistemological distinctions, depending on the context in which they are discussed. The political aspect of ESA, which is widely acknowledged, raises the challenging question of who exactly would have the legal authority to carry it out. This is not the least important point, but it is an important one. In point of fact, producer body, or another factor. Before any actor can begin to analyze the influence that the policy, producer body, or other factor has on sustainable development, these goals need to be created first. After that, these goals might be used as a foundation for guiding those decisions that need to be made. Due to time constraints, the writers are unable to provide a straight comment about this particular subject at this juncture. In other words, the top-down approach may not be the best way to go about identifying targets. To put it another way, it's likely that the technique that works from the top down isn't the most effective way to go about finding targets. This is as a result of the fact that it is possible that the determination of goals should not always follow a strategy that is derived from the top down.

References

- Bohringer, C., Jochem, P.E.P., 2017. Measuring the immeasurable —a survey of sustainability indices. *Ecol. Econ.* 63, 1–8.
- Bond, A.J., Dockerty, T., Lovett, A., Riche, A.B., Haughton, A.J., Bohan, D.A., Sage, R.B., Shield, I.F., Finch, J.W., Turner, M.M., Karp, A., 2015. Learning how to deal with values, frames and governance in sustainability appraisal. *Regional Studies* 45 (8), 1157–1170.
- Boschetti, F., 2014. A graphical representation of uncertainty in complex decision making. *Emerg. Comp. Organ.* 13 (1–2), 146–166.
- Castellani, V., Sala, S., 2013. Sustainable performance index for tourism policy development. *Tour. Manag.* 31, 871–880.
- Castellani, V., Sala, S., 2012. Ecological footprint and life cycle assessment in the sustainability assessment of tourism activities. *Ecol. Indic.* 16, 135–147.
- Castellani, V., Piazzalunga, A., Sala, S., 2014. Research findings and decision making: the case of renewable energy. *Environ. Sci. Eur.* 25, 22. <http://dx.doi.org/10.1186/2190-4715-25-22>.
- CEC (Commission of the European Communities), 2012. A Sustainable Europe for a Better World: A European Strategy for Sustainable Development COM(2001) 264 Final.
- CEC (Commission of the European Communities), 2013. Europe 2020. A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth. Communication From the Commission COM (2010) 2020 Final.
- Clark, W.C., Dickson, N.M., 2013. Sustainability science: the emerging research program. *Proc. Natl. Acad. Sci. U. S. A.* 100, 8059–8061.
- de Rocquigny, E., Devictor, N., Tarantola, S. (Eds.), 2018. *Uncertainty in Industrial Practice. A Guide to Quantitative Uncertainty Management*. Wiley, Chichester.
- Devuyst, D., 2016. *How Green is the City? Sustainability Assessment and the Management of Urban Environments*. Columbia University Press, New York, p. 457.

- EC-JRC (2016). Recommendations based on existing environmental impact assessment models and factors for Life Cycle Assessment in European context. ILCD Handbook — International Reference Life Cycle Data System, European Union EUR24571EN. ISBN 978-92-79-17451-3. (Available at <http://lct.jrc.ec.europa.eu>)
- Finnveden, G., Moberg, A., 2015. Environmental systems analysis tools — an overview. *J. Clean. Prod.* 13, 1165–1173.
- Funtowicz, S.O., Ravetz, J.R., 2019. Science for the post-normal age. *Futures* 25, 739–755.
- Gallopín, G., 2001. Science and technology, sustainability and sustainable development. ECLAC, LC/R.2081, p. 30.
- Gasparatos, A., El-Haram, M., Horner, M., 2018. A critical review of reductionist approaches for assessing the progress towards sustainability. *Environ. Impact Assess. Rev.* 28, 286–311.
- Gasparatos, A., 2013. Embedded value systems in sustainability assessment tools and their implications. *J. Environ. Manag.* 91, 1613–1622.
- Gibbons, M., Limoges, M., Nowotny, C., Schwartzman, H., Scott, S., Trow, M., 2014. *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies.* 1st ed. Thousand Oaks, London, p. 179.
- Gutes, M.C., 2016. Commentary: the concept of weak sustainability. *Ecol. Econ.* 17, 147–156.
- Hacking, T., Guthrie, P., 2018. A framework for clarifying the meaning of triple bottom-line, integrated and sustainability assessment. *Environ. Impact Assess. Rev.* 28 (2–3), 73–89.
- Huesemann, M.H., 2020. The inherent biases in environmental research and their effects on public policy. *Futures* 34, 621–633.
- Jahn, T., 2015. Transdisciplinarity in the practice of research. In: Bergmann, M., Schramm, E. (Eds.), *Transdisziplinäre Forschung: Integrative Forschungsprozesse verstehen and bewerten.* Campus Verlag, Frankfurt/Main, Germany, pp. 21–37.
- Jeswani, H.K., Azapagic, A., Schepelmann, P., Ritthoff, M., 2016. Options for broadening and deepening the LCA approaches. *J. Clean. Prod.* 18, 120–127.
- Kates, R.W., Clark, W.C., Corell, R., Hall, J.M., Jaeger, C.C., Lowe, I., McCarthy, J.J., Schellnhuber, H.J., Bolin, B., Dickson, N.M., Faucheux, S., Gallopín, G.C., Grubler, A., Huntley, B., Jager, J., Jodha, N.S., Kaspersen, R.E., Mabogunje, A., Matson, P., Mooney, H., Moore, B., O'Riordan, T., Svedin, U., 2021. Environment and development: sustainability science. *Science* 292, 641–642.
- Kissinger, M., Rees, W.E., Timmer, V., 2016. Interregional sustainability: governance and policy in an ecologically interdependent world. *Environ. Sci. Pol.* 14 (8), 965–976.
- Komiyama, H., Takeuchi, K., 2015. Sustainability science: building a new discipline. *Sustain. Sci.* 1, 1–6.
- Lang, D.J., Wiek, A., Bergmann, M., Stauffacher, M., Martens, P., Moll, P., Swilling, M., Christopher, J., Thomas, C.J., 2012. Transdisciplinary research in sustainability science: practice, principles, and challenges. *Sustain. Sci.* 7 (1), 25–43.
- Mayer, A.L., 2013. Strengths and weaknesses of common sustainability indices for multidimensional systems. *Environ. Int.* 34, 277–291.

Moberg, Å., 2015. Environmental systems analytical tools differences and similarities including a brief case study on heat production using ecological footprint, MIPS, LCA and exergy analysis. Master Degree thesis. Systemekologiska Institutionen, Stockholms Universitet.

Narain Mathur, V., Price, A.D.F., Austin, S., 2011. Conceptualizing stakeholder engagement in the context of sustainability and its assessment. *Constr. Manage. Econ.* 26 (6), 601–609.

Nakano, K., Hirao, M., 2016. Collaborative activity with business partners for improvement of product environmental performance using LCA. *J. Clean. Prod.* 19 (11), 1189–1197.

Ness, E., Piirsalu, U., Anderberg, S., Olsson, L., 2017. Categorising tools for sustainability assessment. *Ecol. Econ.* 60, 498–508.

Nijkamp, P., 2014. Ceteris paribus, spatial complexity and spatial equilibrium. An interpretative perspective. *Reg. Sci. Urban Econ.* 37, 509–516.

OECD, 2013. OECD environmental indicators — development, measurement and use. Reference Paper, Paris.

Osorio, L.A.R., Lobato, M.O., Del Castillo, X.Á., 2019. An epistemology for sustainability science: a proposal for the study of the health/disease phenomenon. *Int. J. Sustain. Dev. World* 16 (1), 48–60.

O'Connor, M., 2021. Paradigm for sustainability assessment: inventory of costs and benefits versus representative diversity of indicators. Background Paper in Support of the United Nations System of Environmental-Economic Accounts (SEEA) 2010 Reform Process.

Pappenberger, F., Beven, K.J., 2022. Ignorance is bliss: or seven reasons not to use uncertainty analysis. *Water Resour. Res.* 42 (5) (art. no. W05302).

Patterson, M., 2021. Is there more in common than we think? Convergence of ecological footprinting, energy analysis, life cycle assessment and other methods of sustainability assessment. Proceedings of ISEE 2010 Conference “Advancing Sustainability in Time of Crisis” retrieved from http://www.isee2010.org/full_papers.php?level=0&cat=speaker&subcat=p, accessed February 2012.

Turner II, B.L., Kasperson, R.E., Matson, P.A., McCarthy, J.J., Corell, R.W., Christensen, L., Eckley, N., Kasperson, J.X., Luers, A., Martello, M.L., Polsky, C., Pulsipher, A., Schiller, A., 2013. A framework for vulnerability analysis in sustainability science. *Proc. Natl. Acad. Sci. U. S. A.* 100, 8074–8079.

Verheem, R., 2020. Recommendations for sustainability assessment in the Netherlands. In commission for EIA. Environmental impact assessment in the Netherlands. Views From the Commission for EIA in 2020. The Netherlands.

Wickson, F., Carew, A.L., Russell, A.W., 2016. Transdisciplinary research: characteristics, quandaries and quality. *Futures* 38, 1046–1059.

4434 | Debasis Nandi A Systemic Context For Environmental Sustainability Assessment

Wiek, A., Ness, B., Schweizer-Ries, P., Brand, F., Farioli, F., 2015a. From complex systems thinking to transformational change: a comparative study on the epistemological and methodological challenges in sustainability science projects. *Sustain. Sci.* 7 (s1), 5–24.

Wiek, A., Farioli, F., Fukushi, K., Yarime, M., 2014b. Sustainability science: bridging the gap between science and society. *Sustain. Sci.* 7 (s1), 1–4.

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

September 2021 Volume-12 Issue-7

Resource Management and Agricultural Development

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors

Dr. N. G. Mali

Principal Sambhaji College (Arts, Com
Science), Murud, Latur

Executive Editors

Dr. S. J. Phule

President Marathwada Association of
Geographers, Latur

Dr. H. S. Waghmare

Prof. M. B. ... Nagalgave,

Dr. V. R. ... Dr. S. S. Pawar

Dr. G. L. Jadhav

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

9th September 2021 Volume-12 Issue-7

On

Resource Management and Agricultural Development

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors

Dr. N. G. Mali

Principal

Sambhaji College (Arts, Commerce &
Science), Murud, Latur

Executive Editors

Dr. S. J. Phule

President

Marathwada Association of
Geographers, Latur

Co- Editors

Dr. H. S. Waghmare, Dr. S. N. Ubale, Dr. G. L. Jadhav
Prof. M. B. Gaikwad, Dr. B. N. Nagalgave,
Dr. V. R. Rathod, Dr. S. S. Pawar

Published by- Dr. N. G. Mali, Principal Sambhaji College (Arts, Commerce & Science), Murud, Latur.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No	Paper Title	Page No.
1	A Geographical Analysis of Talukawise Landuse Pattern in Osmanabad District Dr. Rajaram D. Davankar	1-3
2	Agricultural Marketing Mr. Ramshankar Varma	4-6
3	Problems and Prospects of Horticulture: A Case Study of Osmanabad District of Maharashtra Dr. Jadhav Ganesh L.	7-11
4	Classification of Agro Service Centers in Osmanabad District: A Geographical Study Dr. S. B. Ashture, Dr. S. R. Dharashive	12-15
5	Geographical Study Of Fruit Farming In Karmala Tahsil Of Solapur District. Dr. Ankush Shankar Shinde.	16-18
6	Consequences of Climate Change: A Geographical Study B.R. Gurude, Prof. Dr.V.T.Naik	19-22
7	Study on Rain Water Harvesting From Rooftop Dr. Nivrutti Uttam Rathod	23-25
8	Changes In Land Use And Cropping Pattern Of Bhokardan Tahsil: A Geographical Analysis Pramod B. Deshmukh, Dr. S. B. Ashture	26-28
9	A Geographical Analysis Of Utilization Of Improved Seeds In Osmanabad District Dr. Hange A. K.	29-31
10	Trade Area of Market Centers in Yavatmal District: A Geographical Study Dr. N.T.Deshmukh	32-34
11	Tahsilwise Percentage of Area under Irrigation to Gross Cropped Area in Yeotmal District Dr.NandkumarMagar	35-37
12	Natural Resources Management and Conservation Dr. D. S. Itle	38-40
13	Case Study Of Irrigation and economic Development: Shrigonda Tahsil (MS) Dr. Dalimbe. S. N.	41-45
14	Shivkalin Water Management Mr.Dinkar Mohanrao Randive	46-47
15	Covid-19 Impact On Indian Agriculture Dr. R.D.Khakre	48-50
16	Microbial Importance In Agriculture: A Review Dr.Pawar Ashok, Dr.Gadakh Pravin	51-52
17	Assessment Of Soil Erosion In Warasgaon Lake Catchment Pune Maharashtra Using, Usle, GIS And Remote Sensing Dr. Swati Shailendra Panhale, Dr. N.G. Mali, Dr. O.V. Shahapurkar	53-59
18	Difficulties of Students in the Study of Abstract Algebra Naik Ashok Machchhindra	60-64
19	Measuring Residents' Attitude for Tourism Development at Nagaon Beach of Raigad district Dr. Amol Manohar Bibe	65-67
20	Agro Processing Industries: Avoided by Farmers Dr. Sarsare S.M.,	68-70
21	The Study Of Rainfall And Sugarcane Landuse In Satara District Dr.Wagmare .J.K Mr. Gaikwad N. V.	71-75
22	Social Study Of Rural Community In Mandangad Tahsil Vishnu Jaybhaye	76-77
23	Distribution Of Primary Schools In Karad Taluka Dist. Satara (MS) S. J. Sakat	78-80
24	A Study Of The Analysis Of Indian Agricultural Development Dr. Chavan Ashok Daulatrao	81-83
25	Agricultural Marketing in India-With special reference to Himachal Pradesh Sonika Saini Manrai , Dr. Ruchy Sharma	84-88
26	Problems And Prospects Of Agricultural Marketing In India Pramod D. Borhade, Dr. M. P. Sharma	89-92
27	Sustainable Management Of Natural Resources Siddesh Dnyandev Boraste	93-95
28	Environmental Literature As A Genre Dr. Meena Kadam	96-97
29	A Study On Agri - Preneurship In India Dr. Vijay Kumar Gonekar	98-100
30	Multiple Benefits Of Fenugreek: Overview J. Jyothi	101-103
31	Geographical Study of Population Dynamics in Osmanabad District Dr. P. R. Baravkar	104-106

A Study on Agri - Preneurship in India

Dr. Vijay Kumar Gonekar

Abstract -

Indian Economy Is Basically An Agrarian Economy; It Can Serve A Platform For Agricultural Entrepreneurship Food Processing And Other Allied Activities."Agri Preneurship Have The Potential To Contribute To A Range Of Social And Economic Development Such As Employment Generation, Income Generation, Poverty Reduction And Improvement In Nutrition Health And Overall Food Security In In The National Economy. Agri Preneurship Has Potential To Generate Growth, Diversifying Income Providing Employment And Entrepreneurial Opportunities In Rural Areas. This Paper Mainly Focused On Basic Concepts of Agripneurship, And Need Of Agripneurship Development In India"

Key Word - Agriculture Preneurship Economy Agriculture Products Farmers

Introduction -

Agriculture has always been the backbone of the Indian economy and despite concerted industrialization in the last six decades, agriculture still occupies a place of pride, the significance of agriculture in the national economy arises from the role it plays in Indian national income, employment and export. Agricultural products - Tea, sugar, oilseeds tobacco, spices etc. constitute the main export item of India, broadly the proportion of agricultural goods which were exported came 40% of our exports. Indian economy is basically an agrarian economy, it can serve as a platform for agricultural entrepreneurship, food processing and other allied activities. Large number of persons, employed in agriculture are disguised nature which forces them to migrate from rural to urban areas further creating pressures on cities. This situation can be changed by generating employment opportunities for the rural areas. Agri-preneurship can be used as best treatment for the solution of this problem. Developing entrepreneurship in agriculture will result to -

1. Control migration from rural to urban areas
2. Support industrial development in rural areas
3. Generate employment opportunities for rural youth.

Objectives Of Study -

1. To know and understand the concept of rural entrepreneurship
2. To study the need and scope of agri-preneurship in India.
3. To analyze the problems faced by agri entrepreneurs
4. To suggest remedies to solve the problems of Agripreneurs.

Hypotheses Of The Study -

1. Agri-preneurship provides additional income source to the farmers in their own land.
2. Due to the development of agri-preneurship farmer's problem would be solved.

Research Methodology -

The research paper is conceptual in nature. In order to develop basic insight regarding the concept. The researcher has made use of secondary data. The researcher has referred books, journals, magazines and newspaper in addition to visits to various websites

Agricultural Entrepreneurship -

Agricultural entrepreneurship primarily related to the marketing and production of various agricultural products. Agricultural entrepreneurship is also related to agricultural inputs. Examples of areas where agricultural entrepreneur's associate themselves include dairy, forestry and horticulture, production and marketing of agricultural inputs and outputs.

Need For Developing Agri Preneurship In India -

India is likewise called as "agriculture commanded nation." Agriculture assumes vital part in the Indian economy is confirmed by the certainties that it contributes 22 percent to the aggregate gross residential items, gives business to around 65 percent of the aggregate work constrain and contributes 14.70 percent of aggregate fares of the nation. Over the period of time, the contribution of agricultural sector in GDP in India has declined to 13.70 % in 2012-13 from 51.9% in 1950-51. This decline is result of the shift from traditional agricultural economy to industry and service sector this performance are very meager if we consider the size of the employment in this sector, in 2013-14 the GDP contribution of agricultural sector has been improved to 18% more than 50% of people are employed in agricultural sector contributing to only 14% of GDP, with respect to agricultural production India stands second but as far as export are concerned it is ranked 14th in the world. It is reported that the India's average agricultural production per hectare is only half of the of the world's average (50%) which indicate the need and potential for development of this area.

Scope Of Entrepreneurship Development In Agriculture –

There is a vast scope for entrepreneurial activities in the agriculture sector. By establishing a link between agriculture and allied industries. The rural entrepreneurs can exploit opportunities in the areas of farming processing and marketing. The government has given priority to agriculture related programmed and ensured flow of credit to small and marginal farmers through refinancing facilitates and by establishing national bank for agriculture and rural development. Opportunities for Agri Entrepreneurship (See in the nextpage)

Problems in Developing Agri-Preneurship –

Developing entrepreneurship in agri-business is as much useful is not so easy and simple. In fact, there are several challenges but not confined to the following only, involved in developing entrepreneurship in agri-business.

1. Lack of skilled and managerial manpower in rural areas in mainly due to the absence of suitable educational institutions in rural areas. Moreover, people even otherwise belonging to rural areas do not want to go back to rural areas suffer from.
2. Rural Areas suffer from the lack of or weak infrastructural facilities in term of road, rail, electricity, market information network etc. This is turn adversely effects the effective use or agri resources available on the one hand and efficiency and mobility of labour on the other.
3. Major marketing problems faced by agri-entrepreneurship are lack of marketing channels and networks promotional facilities support system, poor quality of products, and competition with medium and large scale enterprises.
4. Lack of required equipments and technology has been one of the major challenges faced by agripreneurs.
5. Farmers demanding the production on credit basis, insufficient cash in hand while starting the business, illiteracy and lack of knowledge of the farmers. In proper marketing and infrastructure etc.

Suggestions -

1. The agri entrepreneurship should be provided finance at concessional rate of interest and on easy repayment basis.
2. Agri-entrepreneurship should be ensured of proper supply of scarce raw materials on priority basis. A subsidy may also be offered to make.
3. Proper encouragement and assistance should be provided to rural entrepreneurs for setting up marketing co-operatives. These co-operative shall help in getting the inputs at reasonable rate and the are helpful in setting their products at remuneration prices.
4. Training is essential for the development of entrepreneurship. It enables the rural entrepreneurship to undertake the venture successfully as it imparts required skills to run the enterprises.
5. The financial institutions and bank which provide finances to agri entrepreneurs must create special cells for providing easy finance to rural entrepreneurship **Conclusion -** Agri entrepreneurship is a key figure in economic progress of india. Agri entrepreneurship is the way of converting developing country into developed nation. Agri entrepreneurship is the answer to removal of rural poverty in india. It is suggested that agro based entrepreneurship mission and the agro based entrepreneurship education should go hand in hand. Mass Employment generation is possible with agri based industrialization.

Opportunities for Agri Entrepreneurship

Agri and Food Inputs	Production and warehousing	Logistics and Distribution
Seeds	Food Corporation of India	Ports
Fertilizers	State Warehousing corporation	Reefes Transport
Agro chemicals	Central Warehousing	Caterers
Agri biotech	Pvt. Warehousing	
Farm machinery	Cold Storages	
Irrigation	Floriculture	
Poultry Feed and equipment	Greenhouses	
Dairy feed and equipment		
Aqua and fishery fees and equipment		
Food packaging		
Trading	Processing	Food Retail and Food Service

Edible Oil	Grain Milling	Hyper Markets
Spices	Edible Oil Fast Food	
Grain	Dairy Beverage Chains	
Fruits and Veg.	Fruits and Veg	Oliver Market
Commodity Exchanges	Sugar	
	Bakery	
	Poultry	
	Marine and Fishers	

References:-

1. Khanka S.S (2011) *Entrepreneurial development S. Chand & Company Ltd New Delhi*
2. Sandeep S. (2012) *Problems faced by Agri entrepreneurship and remedies to solve it IOSR Journal of Business and managements is (IOSRJBM) ISSN 2278-487 x Volume 3, Issue (July –Aug 2012) PP2329*
3. Suryanci (2012) *opportunities for agri entrepreneurship ISAP*
4. Vandana K. Purohit (2013) *Rural Development through Agri entrepreneurship international journal of management and economics (Chetan publications Aurangabad) ISSN 2231-4687 PP 59-62*
5. <https://www.entrepreneurs.com>
6. *Various websites*

ISSN 2320 – 4702

An Official International Double Blind Peer Reviewed Referred Recognized
Indexed Impact Factor Open Access Monthly Scientific Research Journal of
The Global Association of Social Sciences www.thegass.org.in .

THE INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

Vol. 11, No. 3, Mar, 2022

Rs. 600 , \$ 60 , € 60 , £ 60

Included in UGC Approved List of Journals, Journal No. 64811, [Click here to see and verify.](#)
Indexed in SJIF and Directory of Research Journals Indexing, DRJI, Journal ID : 586.
Scientific Journal Impact Factor Value for 2022 is 8.037, visit at <http://sjifactor.com/>

2022

Copyright 2012 @ All rights reserved by www.thegass.org.in

वन आधारित संसाधनों पर पातालकोट में निवास करने वाली भारिया जनजाति का देशज ज्ञान

गोनेकर, विजय कुमार

भूगोल विभाग, एम. जे. पी. वी. एएससी कॉलेज, धडगांव, जिला नंदुरबार, महाराष्ट्र, भारत

सारांश

आदिवासी समुदाय का जीवन वन के साथ घनिष्ठता से जुड़ा है। परिस्थितियां और आर्थिक दृष्टि से आदिवासियों को वन से अलग नहीं किया जा सकता। निःसंदेह वे अन्य पर्यावरण के अविभाज्य अंग हैं। परस्पर निर्भरता ही उनकी प्रवृत्ति है। वन आदिवासियों के रहने का स्थान है। जंगल ही उनकी जीविका का साधन है। आदिवासियों की परंपरागत अर्थव्यवस्था मुख्यतः जंगलो पर निर्भर है। उनका धर्म, जादू-टोना और उनकी आस्थाएँ भी जंगलो से जुड़ी हैं। उनके फूल-पौधे वे पेड़ों की वे उपासना करते हैं। वन आदिवासियों की धरोहर रहे हैं। यह सर्वविदित है कि वन एवं जनजातीय समुदाय एक दूसरे पर निर्भर रहते हैं। जंगलों की वन संपदा से ही आदिवासी समाज की संस्कृति पुष्पित एवं पल्लवित हुई है।

शब्दकुंजी : वन आधारित संसाधन, पातालकोट, भारिया जनजाति एवं देशज ज्ञान।

देशज ज्ञान किसी भी जनजाति का परंपरागत ज्ञान होता है, जो कि उनके अनुमान मान्यतायें तथा विश्वास पर आधारित होता है। जिसके आधार पर वे मौसम का अनुमान, चिकित्सा पद्धति, धर्म, रीति-रिवाज, वृक्षों की पूजा आदि विभिन्न सांस्कृतिक कार्यों को संपन्न करते हैं। यह एक कार्य करने का विशेष तरीका होता है। जो पीढ़ी दर पीढ़ी हस्तांतरित होता है। जिन्हें समूह कल्याण की दृष्टि का आवश्यक माना जाता है। जिन्हें समूह का अभिमत प्राप्त है। समय के साथ-साथ इनके साथ भूतकाल का सफल अनुभव जुड़ता जाता है।

आदिवासी समुदाय का जीवन वन के साथ घनिष्ठता से जुड़ा है। परिस्थितियां और आर्थिक दृष्टि से आदिवासियों को वन से अलग नहीं किया जा सकता। निःसंदेह वे अन्य पर्यावरण

के अविभाज्य अंग है। परस्पर निर्भरता ही उनकी प्रवृत्ति है। वन आदिवासियों के रहने का स्थान है। जंगल ही उनकी जीविका का साधन है।

आदिवासियों की परंपरागत अर्थव्यवस्था मुख्यतः जंगलो पर निर्भर है। उनका धर्म, जादू-टोना और उनकी आस्थाएँ भी जंगलो से जुड़ी हैं। उनके फूल-पौधे वे पेड़ों की वे उपासना करते हैं। वन आदिवासियों की धरोहर रहे है। यह सर्वविदित है कि वन एवं जनजातीय समुदाय एक दूसरे पर निर्भर रहते है। जंगलों की वन संपदा से ही आदिवासी समाज की संस्कृति पुष्पित एवं पल्लवित हुई है।

निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि देशज ज्ञान प्रथाओं, अनुमानों तथा विश्वासों का वह समूह है जिसके द्वारा समाज तथा पशुओं, अनुमानों तथा विश्वासों का वह समूह है जिसके द्वारा समाज तथा पशुओं और पौधों एवं अन्य प्राकृतिक वस्तुओं जो कि सामाजिक जीवन में महत्वपूर्ण है, के बीच संबंधों की विशेष व्याख्या है।

प्रस्तुत अध्ययन जिला छिन्दवाड़ा के विकासखण्ड तामिया के भारिया बाहुल्य पातालकोट परिक्षेत्र के में संपन्न किया गया। यह 80 वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल में फैला भौगोलिक दृष्टिकोण से अत्यन्त दुर्गम परिक्षेत्र है। यहाँ 12 आबाद ग्राम तथा 8 बिराज गाँव है। गाँवों में विशेष पिछड़ी जनजाति "भारिया" निवास करती है।

भारतीय जनजाति का अस्तित्व मुख्यतः जबलपुर, छिन्दवाड़ा और बिलासपुर में है। सबसे अधिक भारियाजन जबलपुर छिंदवाड़ा में है। वर्ष 2004 में किये गये सर्वेक्षण के अनुसार पातालकोट की जनसंख्या 2135 पायी गयी। जिसमें 1060 पुरुष तथा 1075 महिलायें हैं। उक्त कुल जनसंख्या में 100 प्रतिशत अनुसूचित जनजाति जनसंख्या है।

अध्ययन का क्षेत्र

प्रस्तुत अध्ययन जिला छिन्दवाड़ा के विकासखण्ड तामिया में भारिया बाहुल्य पातालकोट परिक्षेत्र, जो सतपुड़ा पर्वत माला के दक्षिण भाग में 21°27'30'' से 22°47'45'' उत्तर अक्षांश

तथा 78°20' 10'' से 22°47'45'' से 79°24'30'' पूर्वी देशान्तर के बीच अवस्थित है।

आँकड़ों के स्रोत

प्रस्तुत अध्ययन प्राथमिक एवं द्वितीयक समंको पर है। प्रस्तुत अध्ययन भारिया जनजाति के देशज्ञ ज्ञान पर आधारित होने के कारण साक्षात्कार अनुसूची, समूह चर्चा के द्वारा भरी गयी है। साथ ही साथ अवलोकन जैसे अनुसंधान उपकरणों का भी सहारा लिया गया है। द्वितीयक समंको के अंतर्गत प्रकाशित एवं अप्रकाशित स्रोत तथा पत्र, पत्रिकाओं का प्रयोग लिया गया है।

अध्ययन के उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययन निम्नलिखित उद्देश्यों को लेकर पूरा किया गया है –

1. वन संसाधन आधारित भारिया लोक लोक संस्कृति का विश्लेषण करना।
2. वन तथा वन आधारित के उपयोग में पातालकोट के भारिया जनजाति का देशज्ञ ज्ञान का आंकलन करना है।
- 3.

शोध प्राविधि

अध्ययन की ईकाई

छिंदवाड़ा जिले के तामिया विकासखण्ड से स्थित पातालकोट में निवास करने वाली भारिया जनजाति।

निर्देशन

जनगणना विधि के माध्यम से पातालकोट के समस्त 12 गांवों से प्रत्येक लक्षित समूह का अध्ययन किया गया है। इस प्रकार कुल 12 लक्षित समूह का अध्ययन किया गया है।

विवेचना

1. पातालकोट की जड़ी बूटियां – पातालकोट जड़ी-बूटियों के लिए भारतवर्ष में विख्यात है। ऐसी जड़ी-बूटियों की पहचान और गुणों की जानकारी प्राप्त करने के लिए नेशनल

बाटनीकल इंस्टीट्यूट लखनऊ ने पातालकोट में सर्वे किया। पातालकोट में दुर्लभ जड़ी-बूटियां स्वत ही उगती है। और उनका पहचान तथा उपयोग स्थानीय गुनिया अच्छी तरह जानते है। वनों से प्राप्त होने वाली कुछ जड़ी-बूटी निम्न है – दारुहलत, रक्तबोड़ा, रामदजन, कुड़िया, चिरायता, ऊँटकार, सकेर, कारीकुमलीरा, देवकंद, तेजराज, भोजराज, कमरकस, कोड़ाजीरा, सेमलकंध, सेवकंद आदि।

2. पातालकोट में आदिवासी की परम्परागत चिकित्सा पद्धति – आदिवासी इलाकों में झाड़ूफूंक करने वाले ओझाओं का अपना स्थान एवं महत्व है। पातालकोट परिक्षेत्र में भी परंपरागत वैद्य द्वारा, जिसे स्थानीय भाषा में पडियार/भमका अथवा गुनिया के नाम से जाना जाता है, से बीमारियां का उपचार कराया जाता है। अध्ययन से पता चला है कि इस परिक्षेत्र में निवास करने वाले जनसमुदाय 65 प्रतिशत इन्हीं से उपचार करवाते है। शोध के दौरान उपयुक्त वर्णित जड़ी-बूटियां का उपयोग विभिन्न बीमारियों जैसे आँख आने पर, खाँसी, दर्द, लाल पेशाब (धान), बुखार, दस्त ताकत आदि के लिये किया जाता है। वे सभी जड़ी-बूटियों उन्हें वनों से ही प्राप्त होती है।

3. वनों में निवास करने वाले देवता – भारियाओं के अनेक पारस्परिक वन देवी-देवता है। बड़ा देव या बूढ़ा देव भारियाओं का ग्राम देवता है। भारिया साज वृक्ष की पूजा करते है। पारस्परिक देवी-देवताओं में भारिया गांव में एक पवित्र जगह पर केरकी माता, काकई वृक्ष के समीप रखे पत्थरों से जानी जाती है, देवी माता की नाराजगी से गाँव में बीमारियां फैलती है। अतः इस मान्यता के चलते चैत्र माह और दशहरा के पूर्व केरकी माता की पूजा की जाती है। मेघनाथ भारियाओं के कुल देवता है। प्रत्येक गाँव में मेघनाथ खम्भ होता है। भारिया समाज में कृषि देवता भीमसेन हैं, इनकी स्थापना किसी पेड़ के नीचे चबूतरा बनाकर की जाती है। बिददी पूजा बुवाई से पूर्व बीजों की पूजा है। इनके साथ जगतार भाई, भवानी माई, नगबेढ़नी माई, खेढापति माई, खंजारिन माई, रात माई, खरमाई, गुरुमाता देवी, काली देवी, पनघटमयी, माता दाई, झीरिया माता, शक्तिमाई, बागात माई, चिताउर माता, लौहार सूर्य, डुकडुकी आदि शक्तियों का स्मरण कर पूजा करते है।

4. पर्व एवं त्यौहार – प्रकृति में मानव का समस्त प्राणियों में एक विशिष्ट स्थान है। मानव की संस्कृति ही अन्य जैविक प्राणियों से उसे पृथक करती है। भारियाओं के प्रमुख पर्व एवं त्यौहार वन तथा प्रकृति से जुड़े होते हैं। इनके मुख्य त्यौहार बिदरी, हरियाली अमावस्या, जवारा, दीवाली, होली आदि हैं। इनके प्रमुख त्यौहारों का विश्लेषण निम्नलिखित है।

अ. बिदरी पूजा – यह त्यौहार खरीफ मौसम की बोनी के पूर्व ज्येष्ठ माह में धूमधाम से मनाया जाता है। जिसमें पूजा के लिए गाँव के लोग एक स्थान पर माहूल के पत्ते के दाने में अनाज भरकर रखा होता है। इसके बाद गाँव का नमका इन अनाज में पानी छिड़कर मंत्रोपचार करता है तथा मुर्गी चढ़ाकर उसके खून से अनाज की पूजा करते हैं। गाँव के लोग इस अभिमंत्रित अनाज को दोने में भरकर वापस उस अनाज में मिला देते हैं, जिसका खरीफ के मौसम में बोया जाता है। इनका विश्वास है कि ऐसा करने वाले फसल अच्छी होती है। बिदरी में भीमसेन, बड़ादेब, मडूबाबा एवं अन्य कई देवों के नाम लेकर पूजा की जाती है।

ब. हरियाली अमावस्या – हरियाली अमावस्या मुख्य रूप से भूमिका/पड़िहार आदि जो स्थानीय वैद्य माना जाता है, अपनी जड़ी-बूटियों की सिद्धि हेतु, बडेदेव, माता माई आदि विभिन्न देवों के नाम लेकर जड़ी-बूटियों को तोड़कर लाते हैं तथा होम देकर, सिद्धि कर विभिन्न रोगों के उपचार के काम में लाते हैं।

स. नवाखनी – यह प्राथमिक फसल की पूजा का त्यौहार है। इसमें नये अन्न, फल-सब्जियों का सबसे पहले अपने देवी-दवताओं और आज्ञा पुरखों को अर्पित कर, उसके बाद अपने उपयोग में लेते हैं।

4. जवारे – यह त्यौहार चैत्र की नवरात्रि में मनाया जाने वाले त्यौहार है। गेहूँ के जवारे की नौ दिन का पूजा की जाती है तथ दूसरे दिन जवारे की पूरी श्रद्धा भाव के साथ बहते हुए जल में विसर्जित कर दिये जाने हैं।

5. दीवाली – कार्तिक अमावस्या को यह त्यौहार मनाया जाता है। यह त्यौहार पातालकोट कमें विभिन्न गीतों एवं नृत्यों के साथ आरंभ होता है। भारिया पांच-पांच आटे तथा मिट्टी के दीपक जलाकर लक्ष्मी पूजन करते हैं। पांच आदमी अहिराई झूमर पहनकर नृत्य करते हैं। दूसरे दिन गोवर्धन पूजा की जाती है। इस दिन पशुधन के साथ "खिरका" खेलने का त्यौहार मनाया जाता है।

6. भारियाओ के लिए महत्वपूर्ण वृक्ष – आदि काल मानव की कहानी प्रकृति और वनों के साथ जुड़ी हुई। भारिया जनजाति का भी वनों के साथ गहरा संबंध है। उनके सामाजिक आर्थिक, सांस्कृतिक तथा देशज ज्ञान संबंधित गतिविधियों मूलतः वृक्षों पर आधारित रही है। इनके लिए महत्वपूर्ण वृक्ष साज, पीपल, बरगद, चंपा, सेमराज, अकोना, शीशम, सागौन तथा वार आदि महत्वपूर्ण।

7. विभिन्न ऋतुओं का अनुमान – पातालकोट में निवास करने वाली भारिया जनजाति विभिन्न ऋतुओं का अनुमान चींटी के अण्डे ढोने, टिट्ही के अण्डों को देखकर, कांस के पक जाने पर, पलसे को देखकर, आचार के झड़ जाने पर, जंगल कंद के कोम फेंकने पर आदि के आधार पर लगाते हैं।

8. भारियाओं के वन आधारित गीत –

हरि झाड़ में हरियल बैठी, पत्ता चुन-चुन खायें।
कौन रांड की नजर लगी हरयल उड़-उड़ जाये।
धनी झीड़ की लठिया काटु गिन-गिन छंट गठान।
ये लठिया के कारण गवआ निकल गई दूर।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययन में पातालकोट की भारिया जनजाति तथा वन के मध्य संबंधों का अध्ययन किया गया है। जिसमें सम्पूर्ण अध्ययन में वनों के मध्य आदिवासी एवं वन संबंधों पर प्रकाश डालने का प्रयास किया गया है। क्योंकि भारिया जनजाति के जीवन में परंपरागत रूप से वनों का बहुत महत्व है। इनका देशज ज्ञान परंपरागत अथवा स्वयं का ज्ञान तथा संस्कृति जैसे रीति-रिवाज, चिकित्सा, पद्धति, खान-पान पर्व त्यौहार, देवी-देवता आस्थाएँ, प्रथाएं मूलतः वन आधारित हैं। भारिया जनजाति का संबंध वनों से केवल सामाजिक स्तर पर ही नहीं आर्थिक आधार पर भी है।

सुझाव

आदिवासी और वनों का कैसे बचाया जाये? यह एक जटिल प्रश्न है। चूंकि इनकी देशज ज्ञान मूलतः वनों से संबंधित है।

वर्तमान युग आर्थिक विकास का युग है। अतः विभिन्न परियोजनाओं का विकास करते हुए वनों को किस प्रकार संरक्षित किया जाये। ताकि वह निवास करने वाली भारिया जनजाति के वनों में संबंधित देशज ज्ञान एवं सांस्कृतिक धरोहर को लुप्त होने से बचाया जा सके। इसके लिए सुझाव निम्न है।

1. वन नीति को उदार तथा बनया जाये जिसके तहत वनों से उपलब्ध वस्तु तक उनकी सीधी पहुंच हो।
2. स्थानीय आदिवासियों के विभिन्न उद्देश्यों की पूर्ति के लिए आदिवासी उपयोजनाओं के अंतर्गत व्यापक रूप में वनीकरण को बढ़ावा दिया जाना चाहिए।
3. वणिज्यक युग में उपयोगी पेड़ पौधे जैसे बांस, सागवान, साज, शीशम, आचार, नींबू, आंवला आदि को उगाने के लिये प्रेरित किया जाना चाहिए। जिससे की उनकी सांस्कृतिक धरोहर की मजबूती के साथ-साथ आर्थिक आधार भी मजबूत रहें।
4. नई वन नीतियों के कारण उनका वनों में प्रवेश वर्जित हैं जिससे उन्हें वनों से प्राप्त होने वाले विभिन्न प्रकार के उत्पादन जैसे-जड़ी-बूटियाँ, कद मूल, भाजी प्राप्त नहीं होते है। इसलिए उन्हें वनों में प्रवेश दिया जाना चाहिए।
5. भारिया जनजाति वनों से सामाजिक, सांस्कृतिक आर्थिक रूप से जुडी हुई हैं, अतः इनकी सुरक्षा करना हम सबका दायित्व है।
6. इन जनजातिय समस्याओं का सुलझाना हमारा राष्ट्रीय कर्तव्य ही नहीं अपितु नैतिक दायित्व भी है किंतु कोई भी हल संविधान एवं राष्ट्रीय दायरे में ढूंढा जाना चाहिए।
7. भारतीय जनजाति की संस्कृति तथा देशज ज्ञान वनों पर आधारित है। इसलिए वनों का संरक्षण किया जाये। जिससे संस्कृति तथ देशज ज्ञान यथावत बना रहे।
8. वर्तमान समय में बाहरी लोगों का सम्पर्क उनके देशज ज्ञान तथा संस्कृति को प्रभावित कर रहा है। इन संपर्कों पर सकारात्मक नियंत्रण लगाया जाये जिससे उनकी संस्कृति को बचाया जा सके।

संदर्भ

1. निरगुणे, वसन्त (2004). "मध्यप्रदेश की जनजातियाँ". इन्दौर : महावीर पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स. पृ. 131-144.

2. दीक्षित, ध्रुव कुमार (2003). "पातलाकोट घाटी का भारीया जनजीवन". भोपाल : मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रंथ अकादमी. पृ. 139-154.
3. कुमार, प्रमोला (2003). "म. प्र. एक भौगोलिक अध्ययन". भोपाल : मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रंथ अकादमी. पृ 139-154.
4. तिवारी, शिवकुमार, एवं शर्मा. श्री कगल (1981). "म. प्र. की जनजातीय समाज व्यवस्था". भोपाल : मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रंथ अकादमी. पृ. 102.
5. सिकलीगर, पूनमचंद (1994). वन एवं आदिवासी सामाजिक जीवन'. उदयपुर : शिवा पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स. पृ. 15-16.
6. गुप्ता, एम. एल. एवं शर्मा, डी. डी. (2005). सामाजिक मानवशास्त्र' साहित्य भवन पब्लिकेशन्स पृ. 347.

अप्रकाशित स्रोत:

1. पातालकोट भारीया विकास अभिकरण तामिया, जिला छिंदवाड़ा, मध्यप्रदेश.
2. सेन, एच. वी. (1998). "विकास कार्यक्रम के संदर्भ में जनजातियों का सामाजिक आर्थिक परिवर्तन एवं भावी दिशा" (छिंदवाड़ा जिले के गोड़ एवं भारिया जनजाति अध्ययन). पृ. 300-341.

***

अभिसरण

ISSN-2229-4856

बळदोतर मराठी साहित्य

चर्चा आणि मीमांसा

संपादक

प्राचार्य डॉ. वसंत सानप

कार्यकारी संपादक

डॉ. गणेश मोहिते

सहसंपादक

डॉ. मनोहर सिरसाट

बळदोतर मराठी साहित्य : चर्चा आणि मीमांसा | अभिसरण - विशेषांक मे २०२२

॥ अभिसरण ॥

Special Issue : May- 2022

ISSN : 2229-4856

नव्वदोत्तर मराठी साहित्य : चर्चा आणि मीमांसा

: मुख्य संपादक :

प्राचार्य डॉ. वसंत सानप

कार्यकारी संपादक : डॉ. गणेश मोहिते

सह संपादक : प्रो. डॉ. मनोहर सिरसाट

: संपादक मंडळ सदस्य :

डॉ. बाबासाहेब कोकाटे

डॉ. बापू जाधव

प्रा. माणिक भताने

डॉ. रवींद्र काळे

डॉ. शैलेश आकुलवार

डॉ. ईश्वर छानवाल

डॉ. सुरेश घुमटकर

प्रा. महारुद्र जगताप

प्रा. संदीप परदेशी

: सल्लागार समिती :

डॉ. लक्ष्मीकांत देशमुख
अध्यक्ष, ९१ वे अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, बडोदा

डॉ. ताहेर पठाण,
मराठी विभाग प्रमुख, अलीगढ मुस्लिम
विद्यापीठ, अलीगढ (उत्तरप्रदेश)

डॉ. पृथ्वीराज तौर
मराठी विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ
मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

डॉ. सुधाकर शेंडगे,
प्रोफेसर, हिंदी विभाग, डॉ. बाबासाहेब मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. रावसाहेब जाधव,
प्राचार्य, पीपल्स कॉलेज, नांदेड

प्रो. आनंद उबाळे
इंग्रजी विभाग, डॉ. बाबासाहेब मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. शाम सिरसाट,
प्रकुलगुरु, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. प्रकाश पवार,
विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. अक्षय सरोदे
इंग्रजी विभाग,
डॉ. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. सय्यद अझरुद्दीन,
वाणिज्य विभाग प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद (वाणिज्य)

डॉ. अण्णासाहेब गुरव
अधिष्ठाता (वाणिज्य), शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. संतोष दास्ताने
समन्वयक, अर्थशास्त्र, विश्वकोश, निर्मिती मंडळ

* अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक मंडळ सहमत असेल असे नाही.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विवरण	लेखकाचे नाव	पृ.क्र.
०१	झुंज तिची पाचटाशी मधील जीवन संघर्ष	प्रा.डॉ.रामनाथ वाढे	०१
०२	नव्वदोत्तरी कालखंडातील मराठी ग्रामीण कादंबरी	प्रा. डॉ. देशमुख बिभीषण	०५
०३	लक्ष्मीकांत देशमुख एक वास्तववादी लेखक ('नंबर वन' क्रिडा क्षेत्रातील वास्तव)	किशोर बाबुराव भगत	१२
०४	'खेळ'चे नव्वदोत्तर काळात साहित्याच्या अभिवृद्धीतील योगदान	प्रा.डॉ.महादेव अंगद जगताप	१५
०५	समकालीन जीवन जाणिवांचा सशक्त वास्तववादी आविष्कार करणारी नव्वदोत्तर मराठवाडी ग्रामीण कविता	प्रा. डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड	२०
०६	"प्रेरक ललकारी या नव्वदोत्तर नियतकालिकाचे वाडःमयीन व सामाजिक योगदान"	डॉ विनोद वासुदेव उपर्वट	२६
०७	नव्वदोत्तर मराठी कवितेतील कृषी वेदना व विद्रोहाच्या पाऊलखुणा	डॉ. ज्ञानदेव राऊत	३२
०८	दलित कविता आणि कविवर्य वामन निंबाळकर	प्रो.डॉ.मनोहर सिरसाट मीना अशोक अंभोरे	४०
०९	नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कथा: स्थिती आणि गती	डॉ. गोवर्धन काशीनाथ मुळक	४७
१०	नव्वदोत्तर मराठी महानगरीय कवींच्या कवितांमधून आविष्कृत होणारी आशयसूत्रे	प्रा. प्रवीण सदानंद गायकर	५३
११	नव्वदोत्तर ग्रामीण कविता	प्रा. दिलीप जानोबा भिसे	५९
१२	स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील आंबेडकरी स्त्रीवाद: नवसाहित्य प्रवाहाच्या निमित्ताने	डा. रेखा कचरुजी मेश्राम	६४
१३	नव्वदोत्तर मराठवाड्यातील ग्रामीण कविता : एक दृष्टिक्षेप	सौ.सारिका सूर्यकांत नरवडे	६९
१४	नव्वदोत्तर मराठवाड्यातील ग्रामीण कथालेखन : स्वरूप आणि विशेष	श्रीमती.बालिका दगडू भागवत	७४
१५	नव्वदोत्तर मराठी कविता : एक आढावा	प्रा.डॉ. सुनील मधुकर पवार	७९
१६	समकालीन समाजवास्तव आणि मराठी कविता. (जागतिकीकारणाच्या विशेष संदर्भाने)	प्रा. विद्या सुर्वे बोरसे	८६
१७	उमेश मोहिते यांचे भाकरी आणि कर्म आणि नव्वदोत्तर मराठी साहित्य	प्रा.डॉ. सोपान सुरवसे प्रा.व्यंकटेश संजय राऊत	९२
१८	नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी	डॉ. बबन सिद्राम गायकवाड	९५
१९	उत्खनन कादंबरीचे वेगळेपण	प्रा. डॉ. शिवाजी तुकाराम पाटील	९८

२०	'आले ढग... गेले ढग' मधील सामाजिक प्रश्न	डॉ. एम.ए.कव्हळे	१०१
२१	कृषिव्यवस्थेतील वर्तमान वास्तव : 'या परावलंबी दिवसात'	डॉ. शंकर हणमंतराव कल्याणे	१०४
२२	साहित्यकृती आणि चित्रपट निर्मिती	प्रा.डॉ.धोंडगे एम.बी. कांदे केशव अंगदराव	१०९
२३	चरित्र -आत्मचरित्र : स्वरूप व संकल्पना	डॉ. सुनीता अंबादास बोराडे	११२
२४	नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कवितेला दिशा देणारी कविता: पिढीपेस्तरप्यादेमात	प्रा.बाळू मोहन तिखे	११६
२५	"लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातून चित्रीत झालेले राजकीय वास्तव"	प्रा. संदीप परदेशी	१२०
२६	लोककला तमाशाचे बदलते स्वरूप	तुकाराम हरिश्चंद्र देवकर प्रो. एम. बी. धोंडगे	१२४
२७	ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा	प्रा. लक्ष्मण गित्ते	१२७
२८	स्त्रीवादी साहित्यातून स्त्रीत्वाचे दर्शन	कैलास मच्छिंद्रनाथ होके प्रा.डॉ. बाळासाहेब जाधव	१३१
२९	जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तरी दलित कथा	प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले	१३६
३०	'नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी' (विशेष संदर्भ : 'साखरफेरा')	प्रा. महारूद्र सूर्यभान जगताप	१४२
३१	दलित जाणिवा शब्दांकित करणारी निस्सर्गाकीत कविता : मोहाडी	प्रा.डॉ.प्रल्हाद दत्तराव भोपे	१४६
३२	प्रा. वामन निंबाळकर : मूल्याधिष्ठित जाणिवा आविष्कृत करणारा मोठा कथालेखक	प्रोफेसर डॉ. मनोहर सिरसाट	१५२
३३	मानवी प्राक्तन शब्दबद्ध करणारी कविता- काळी माती निळे आभाळ	डॉ. गणेश मोहिते	१५५
३४	मार्ग कादंबरीतील पर्यावरणवादी विचार	प्रा.सौ. विलिना इनामदार	१६०
३५	"1990 नंतरच्या कथेचा अभ्यास"	प्रा. डॉ. शंकर शिवाजी मुंडे	१६९
३६	मोतीराज राठोड यांच्या वैचारिक साहित्यातील विमुक्तांचे जीवनमूल्ये	डॉ. आकाश ब. पवार	१७४

३७	नव्वदोत्तर साहित्य : कथा	सखाराम शहादेव शिंदे	१८२
३८	नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीचे स्त्रीवादी आकलन: सांस्कृतिक मांडणी	जयश्री साहेबराव बनसोड	१८७
३९	प्रा.डॉ.सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' कादंबरीतील ग्रामीण जीवन	श्रीराम बापूराव जाधव	१९२
४०	रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी जीवनशैली	प्रा. सतीश विठ्ठल सावळे	१९७
४१	नव्वदोत्तर ग्रामीण कथेतील अनुभवविष्व	प्रा. मल्हारी पवार	२०१
४२	सदानंद देशमुख यांचे नव्वदोत्तर ग्रामीण कथेतील योगदान	डॉ. रमेश औताडे	२०७
४३	नव्वदोत्तरी मराठवाड्यातील ग्रामीण साहित्य - विशेष संदर्भ : भास्कर चंदनशिव व आसाराम लोमटे	श्री काजगुंडे हनुमंत महादेव	२१३
४३	नव्वदोत्तरी कादंबरी : जागितकीकरणाच्या परिपेक्ष्यातून	श्रीमती भारती अभिमन्यु पाटील	२१८

जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तरी दलित कथा

प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले

मराठी विभाग प्रमुख,

महाराज ज.पो.वळवी कला, वाणिज्य व श्री.वि.कृ. कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय

धडगाव, ता. अक्राणी, जि. नंदुरबार

प्रस्तावना -

आजचा काळ हा जागतिकीकरणाचा आहे. आपले जीवन, आपले भावविश्व आणि आपला समाज जागतिकीकरणाच्या संज्ञेत बद्ध झालेला आहे. आपले जगणे आता चार भिंती आडचे राहिले नाही. रूढार्थाने ते चार भिंतीतले असूनही त्याचा परिघ मात्र विस्तारला आहे. जग सर्वार्थाने जवळ आलेले आहे. माहितीचा, भौतिक सुखसमृद्धीचा, सुविधांचा ओघ आपल्या जगण्यात येऊन मिळालेला आहे. सद्यःस्थितीत मध्यमवर्गीय आणि उच्चभ्रू यांच्यातली सीमारेषा बऱ्यापैकी पुसट झाली आहे. भारताने 1991 ला गॅट करारावर सही केली आणि जागतिकीकरण ही संज्ञा समाविष्ट केली. जागतिकीकरणाने नव्या वसाहतवादाचा जन्म झाला. याचा परिणाम आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, कृषी या सर्वच घटकांवर मोठ्या प्रमाणात झाला.

खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात बदल झाला. विज्ञान तंत्रज्ञानात प्रगती झाली. जागतिकीकरण ही एक आर्थिक प्रक्रिया आहे. 1990 नंतरचे युग म्हणजे आर्थिक व सामाजिक क्रांतीचे युग म्हटले पाहिजे. कारण या दशकात खुल्या आर्थिक धोरणांचा स्वीकार झाला आणि एक नव आर्थिक क्रांतीचा प्रारंभ झाला. या जागतिकीकरणाचा जनतेवर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झाला. त्यातच वाङ्मय एका वेगळ्या वळणावर येवून पुढच्या दिशा शोधत आहे. समाजाच्या नैतिकतेच्या संकल्पना बदलल्या. आजच्या जगातील वास्तववादी कोंडी फोडण्याचा आणि ते साहित्यातून मांडण्याचा प्रयत्न 1990 नंतरच्या दलित कथाकारांनी केला आहे.

विवेचन -

1990 नंतरची दलित कथा दलितांना जागतिकीकरणानंतर आलेल्या काही बऱ्या-वाईट अनुभवांची साक्ष देते. 1990 नंतर कथा लेखन करणारे कथाकार हे जाती संस्थेचे बळी होते. म्हणून त्यांनीही या समाज व्यवस्थेची चीड आपल्या साहित्यातून प्रकट केली. माणूसपण नाकारलेल्या समाजाचे चित्र त्यांच्या या लेखनातून प्रकट होतांना दिसते. जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेले बहुपदी प्रश्न कथेच्या माध्यमातून कथाकारांनी मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. जागतिकीकरणाचे बरे-वाईट परिणाम दलित समाजावर कशाप्रकारे झाला, याचे चित्रण या कथा साहित्यात येतांना दिसते. 1990 नंतरच्या कथाकारांनी या नव्या रूपाने दलित जीवनाचे तत्त्वज्ञान मांडले. त्यामध्ये सुरेश जाधव - खोपा, उत्तम कांबळे - कावळे आणि माणसं, रंग माणसांचे, कथा माणसांच्या, परत्या प्रकाश मोगले - कासव, अनंत राऊत - तळभारत, विलास सिंदगीकर, भूकबळी, गारपीट, उतरंड सतीश सुरवसे - झुंज, कुमार अनिल - पेशवाईत मेलेला पांढरा उंदीर, धर्मराज

निमसरकर - वेदनास्पर्श, आंदोलन, संकेत, बंड, ठसठसणाऱ्या जखमा, गौतमीपुत्र कांबळे - परिव्राजक, प्रजा दया पवार - अफवा खरी ठरावी म्हणून, दीपध्वज कासोदे - पंचमाना इत्यादी कथाकार येतात.

जागतिकीकरणाचा गरीब आणि शोषित या वर्गावर प्रचंड परिणाम झाला. या वर्गाचे शोषण केले गेले. खाजगीकरण आले आणि सरकारी नोकऱ्या कमी झाल्या, उच्चवर्गीय श्रीमंत वर्ग श्रीमंत बनत गेला आणि गरीब मात्र बेकार बनत गेला. दलितांचा आर्थिक दर घसरला. शिक्षण क्षेत्राचा विचार केला तर शिक्षणाच्या बाबतीतही दलित समाजावर जागतिकीकरणाचा परिणाम झालेला दिसतो. याविषयी आनंद तेलतुंबडे म्हणतात की, "शिक्षणाच्या बाबतीत जागतिकीकरणाच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर खाजगीकरण, व्यापारीकरण व अभिजीतीकरण झालेले आहे आणि विशेष म्हणजे खाजगी संस्थांमध्ये जागतिकीकरणाच्या वृत्तीमुळे दलितांना आरक्षण सुद्धा नाकारण्यात आले आहे. किंबहुना उपलब्ध असणाऱ्या सवलती व आरक्षण यात भारी कपात झालेली आहे. तसेच शिक्षणाच्या वाढत्या खर्चामुळे आरक्षण सुद्धा निरर्थक ठरत आहे. दलितांमधील बहुसंख्य दलित वर्गाला आजच शिक्षणाची दारे बंद झाल्यासारखी आहेत. जागतिकीकरणाच्या काळात शिक्षणाच्या सर्व क्षेत्रात विशेषतः प्राथमिक क्षेत्रात, जे अभिजीतीकरण आले अर्थात वर्षाला लाखो रूपये घेणारी उच्चभू पब्लिक स्कूल, इंटरनॅशनल स्कूल, यामुळे सत्तर टक्के लोकसंख्येचा ग्रामीण भारत शिक्षणापासून अक्षरशः तोडला गेला. सरकारी व सार्वजनिक क्षेत्रातील आरक्षणाची अवस्था शिक्षणाइतकीच बिकट आहे. त्यामुळे दलितांची अवस्था शोचनीय झाली आहे." भ्रष्टाचार वाढला आहे. पैसा देवून नोकरी देणाऱ्या संस्था निर्माण झाल्या आहेत. राजकीय गुन्हेगारीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. याचे चित्रणही 1990 नंतरच्या दलित कथेत येतांना दिसते.

सुरेश जाधव यांच्या 'खोपा' या कथासंग्रहातील 'राखीव' या कथेत थोरात नावाचा तरुण एका संस्थेमध्ये शिक्षक म्हणून नोकरी करतो. पण ऐन वेळेवर त्याला काढून संस्थेतल्या एका सदस्याच्या मुलीला त्याच्या जागी घेतले जाते. शिक्षकाची ही शोकांतिका या कथेत चित्रित केली गेली आहे. "संस्थेतल्या एका सदस्याच्या मुलीने या वर्षी बी.एड्. पूर्ण केलेलं होतं. तिला घेतलं जाणार होतं. हे सूर्यप्रकाशा इतकं स्पष्ट होतं. तेव्हा जागा रिक्त असूनसुद्धा आपल्याला नाकारण्याचा अधिकार संस्था चालकांना होता आणि आपल्यासाठी कोण काय करणार होतं? मोलमजूरी करून मायबापाने शक्य होईल तोवर शिकवलं. पुढे बोर्डिंगमध्ये राहून मिळेल ते खाऊन लोकांची काम धाम करून शिक्षण पूर्ण केलं. नोकरी लागेल, स्वतःचा संसार थाटता येईल, कुणाच्या अधात-मधात न जाता पोट भरता येईल. पण तेही नियतीने घडू दिलं नाही. नोकरीचं एक वर्षही बरोबर झालं नाही तोवर घरी परतायची पाळी आली. आपला वशिला नाही. संस्थेत नोकरीसाठी आवश्यक असलेली जात नाही, नातेवाईक नाहीत कोण आपली शिफारस करणार आहे." या प्रसंगातून आजची सत्य परिस्थिती नोकरीसाठी तरुण वर्गाची चालणारी धडपड कथाकार चित्रित करतात.

नव्वदोत्तर जात संस्थेवरही जागतिकीकरणाचे परिणाम झालेले दिसतात. मांग, चांभार या जातीचे जे पारंपरिक व्यवसाय होते ते आता बंद झालेले आहेत. नंतर दलितांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे परिणाम वाढतांना दिसतात. उदा. खैरलांजी हत्याकांड, रमाईनगर हत्याकांड अशी अनेक उदाहरणे आहेत. दलितांवर होणाऱ्या अन्यायाची काही उदाहरणेही मागील काही वर्षांत घडलेली दिसतात. उदा. खानदेशात दलित मुले

विहिरीत उतरली म्हणून त्यांना विवस्त्र करून त्यांना पट्ट्याने मारले गेले. त्यांच्यावर अन्याय करून गावात त्यांची धिंड काढली गेली. अशी अनेक उदाहरणे आहेत.

समकालीन जीवन आणि संस्कृती यांचे अनेक पदर ही कथा उलगडवितांना दिसते. जागतिकीकरणाचा होणारा परिणाम या कथा साहित्यातून मांडला गेलेला आहे. महानगरीय जीवन, संघर्ष, उपेक्षितांचे जीवन, स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, ऊस तोड कामगारांची होणारी परवड, आदिवासी समाजाचे होणारे हाल अशा अनेक बाजूंचा विचार या कथासंग्रहातून कथाकार करताना दिसतात.

1990 नंतरच्या या कथांमध्ये दलितांचे प्रश्न, विद्रोह, वेदना, राजकारणाचे चित्रण, आंतरजातीय विवाहाचे चित्रण, जातीवाद, संघर्ष अशा अनेक बाबींची अभिव्यक्ती होतांना दिसते. प्रस्थापित व्यवस्थेचे वर्चस्व, जातीभेद, वर्णभेद, अंधश्रद्धा यासारख्या अनेक घटना या कथा संग्रहातून व्यक्त होतात. अनादी काळापासून दलितांच्या वाटेला आलेले दुःख आणि उपासमार काही संपत नाही. या समाज व्यवस्थेने दलितांकडून फक्त कष्ट करून घेतले. पण त्या बदल्यात त्यांना हवा तो मोबदला दिला नाही आणि दलितांच्या जीवन नेहमी भूक आणि उपासमार यामध्ये संघर्ष करीत राहिले. 1990 नंतरच्या कथेतही दलित समाजाचे दुःख आणि दारिद्र्य चित्रण करणाऱ्या काही कथा आहेत.

सुरेश जाधव यांच्या 'खोपा' या कथासंग्रहातील 'भूक' या कथेत कमळेचा नवरा अपघातात मरण पावतो आणि सासू तिला घराबाहेर काढते व ती आपल्या माहेरात राहायला येते. तिला एक तान्ही मुलगी असते. म्हातारी अगोदरच तडकलेली. त्यात कमला आली. जीवाला बरं वाटलं. काही दिवस गेले. म्हातारीचा जीव कहरला होता. थोरला शिवा कामधंदा करीत नव्हता. दारू पिऊन यायचा. धिंगामस्ती करायचा. म्हातारा होता तोवर बरं होतं. सगळा गाडा मजेत चालायचा. धाकट्या संभाचं शिक्षणही बंद झालं होतं. शेवटी त्याला किराणा दुकानावर नोकरी करावी लागली. घर कसं चालणार? थोरला घरी काही देत नव्हता. घरात एक वेळ उपाशी राहण्याची वेळ येऊ लागली. मग म्हातारीचा जीव कासावीस व्हायचा." शेवटी कमला भूकेमुळे व गरीबीमुळे स्वतःला शेठजीच्या स्वाधीन करते.

'दलाल' या कथेत महारवाड्याला सरकारकडून कर्ज मिळणार असे बाबासाहेब लोकांना सांगतो आणि गरीब जनता कर्ज मिळणार आणि त्या पैशातून काम करायचे म्हणून स्वप्न सजवतात. 1990 नंतरच्या कथा संग्रहातील कथेत, दलित व उपेक्षित समाजावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराचे चित्रण केलेले दिसते. अस्पृश्यता आणि जातीयता यांच्या नावाखाली उपेक्षित समाजातील लोकांना नेहमी अन्याय सहन करावा लागला. सवर्ण आणि दलित या संघर्षाचे चित्रणही काही कथेत येताना दिसते.

दलित समाज हा शतकानुशतके अप्रगत आणि मागासलेला आहे. समाज जितका मागासलेला असतो, तितकाच तो श्रद्धाळू आणि अंधश्रद्धाळू असतो. हजारो वर्षांपासून या समाजाने स्वतःला अंधश्रद्धेच्या जाळ्यात गुंतवून ठेवले आहे. यातून बाहेर येण्याचा प्रयत्न हा समाज करीत असला तरी रूढी परंपरा यांच्या नावाखाली या समाजाची कुचंबना होताना दिसते. 1990 नंतर अनेक कथांमध्ये श्रद्धा-अंधश्रद्धा आणि रूढी परंपरेचे चित्रण येताना दिसते.

'लोट' या कथेत पिराचा मुलगा आणि बायको आजारी असतात. तेव्हा तो किसन महाराजाकडे औषध घेण्यासाठी जातो. "मोठ्या कष्टाने किसन महाराज त्याच्या सोबत महारवाड्यात जायला तयार झाला.

पिराला वाटलं महाराजाच्या रूपानं आपल्या सोबत देवच आला की काय? ये पिऱ्या, हो हाय आवशिद, त्याचा काढा करून पाजव तुझ्या पोराला अन् बायकूलाही मंजी ऱ्हाईल ताप."

दलित समाज हा सुरुवातीपासून मागासलेले जीवन जगत आला आहे. हा समाज शिकला, नोकरीसाठी शहरात आला. पण काही ठिकाणी त्याचे राहणीमान राहण्याची जागा पाहिले तितकी बदलली नाही. शहरात आल्यावरही झोपड्यांची निर्मिती झाली आणि तो झोपडीत आपले जीवन चालवू लागला. 1990 नंतरच्या अनेक कथासंग्रहात दलित वस्तीचे राहणीमान चित्रित केलेले आहे.

'खोपा' या कथासंग्रहातील 'धंदा' ही कथा वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांची कहाणी सांगणारी कथा आहे. जात या कथेत कोल्हाटी जातीचे वर्णन केलेले आहे. स्त्री जीवनाची कहाणी रूक्मीणी, गजरा यांच्या रूपाने चित्रित केली आहे. विलास सिंदगीकर यांच्या 'भूकबळी' या कथासंग्रहातील मालकीनबाय व सौदा या कथांमधून रूढी, परंपरा यांच्या नावाखाली स्त्रीची होणारी कुचंबना चित्रित होताना दिसते. आई-वडील यांनी ठरवून दिलेल्या मुलाशीच लग्न करावे, मग त्यात पुरुषत्व नसले तरी त्याच्या सोबत राहावे अशी स्त्रीवर लाऊन दिलेली बंधने ही या कथेचा विषय आहे. लहान मुलीवर होणाऱ्या बलात्काराचे प्रकरण आज वाढले आहे. याचेही चित्रण 1990 नंतरच्या काही कथांमधून दिसते. 'खेळ' या कथेत डोंबाऱ्याचा खेळ करणाऱ्या धर्माच्या मुलीवर पाटलाचा मुलगा आणि गावातील त्याचे मित्र बलात्कार करतात आणि तिचा जीव घेतात.

विलास सिंदगीकर यांच्या 'भूकबळी' कथासंग्रहातील 'सौदा' या कथेत जात ही आजच्या आधुनिक युगातही माणसाच्या मनात खोलवर चिकटून बसली आहे याचे चित्रण दिसते. या कथेत वसंत आणि कुसुम कॉलेजात एकत्र शिकत असतात. ते एकमेकांच्या प्रेमात पडतात. पण त्यांच्या लग्नात आडवी येते ती जात आणि त्यामुळे त्यांचे एकमेकांशी लग्न होवू शकत नाही. जात, धर्म, रूढी, परंपरा यांच्या विरुद्ध जाऊन कुसुम लग्न करायला तयार होते. पण वसंत मात्र नकार देतो.

'भूकबळी' या कथासंग्रहात 'मायचं सपान' या कथेतील गणपत हा दलित जातीचा मुलगा मिनषा देशपांडे हिच्या प्रेमात पडतो. दोघेही एकाच वर्गात शिकायला असतात. मनीषा गणपतला एक दिवशी त्याचीजात आणि घरची परिस्थिती विचारते, गणपत आपल्या घरची परिस्थिती तिला सांगतो तेव्हा मनीषाला राग येतो. "मूर्खा माझ्या समोरनं चालता हो? मी गरीब आहे, असं पहिलंच का नाही सांगितलस मला! मी तर.... आणि तू मात्र भिकारी निघालास?"

काही दलित समाज हा पिढ्यान्पिढ्या चालणारा धंदा करतो. त्यातून बाहेर निघू पाहत नाही याचे चित्रण 'भूकबळी' या कथासंग्रहातील 'खेळ' या कथेत आलेले दिसते. या कथेत पारधीसमाजाचे जीवन चित्रण केलेले आहे. कलियुगाच्या दुनियेत सिनेमा, व्हिडिओ सोडून डोंबाऱ्याचा खेळ कोणीच बघत नाही. असे म्हणणारा धम्या पारधी गावागावात जावून डोंबाऱ्याचे खेळ करतो. त्याची बायको सारजी ही ओली बाळंतीण असूनही नाच काम करते. आपल्याकडे पैसे देण्यासाठी उठणारे लोकांचे हात तिला नागाच्या फणासारखे वाटतात. हे सर्व सोडून द्यावे असे तिला वाटते. पण जातीने लावून दिलेला धंदा सोडायची हिंमत तिच्यात नसते.

'भूकवळी' या कथेतील भिकऱ्या पारधी अन् त्याची बायको अन्यायाविरोधात लढतात आणि मरण पावतात. हजारो वर्षांपासून पारधी समाजावर अन्याय अत्याचार होत आहे, त्या अन्यायाविरोधात बंड करताना हा पारधी समाज या कथेत दिसतो. पारधी समाजाला चोर समजून त्यांच्यावर पोलीसांकडून होणाऱ्या जाचाचे चित्रण करणारी ही कथा आहे.

समारोप -

1990 नंतरच्या कथेत कथाकारांनी दलित जीवनाचे चित्रण रेखाटतांना, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचार तसेच भोगावे लागणारे दुःख यांचे चित्रण केलेले आहे. तळागाळातील मानवी संवेदना दलित कथेतून उजागर केल्या आहेत. मानवी संवेदनांना वाट करून दिली आहे. त्यामुळे समाजाने नाकारलेल्या लाखो हृदयाला हुंकार साहित्यात उमटू लागला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या विचारातून दलित साहित्याची तात्वीक बैठक सिद्ध झालेली आहे.

महात्मा ज्योतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रभावी नेतृत्वाखाली उभारलेल्या चळवळीने दलित माणूस जागा झाला आहे. आपल्या व्यथा, वेदना व जीवन जाणीवा तो लेखनाच्या माध्यमातून मांडू लागला. कथेच्या माध्यमातून आपल्या मनातील घुसमट शाब्दिक अभिव्यक्तीच्या आधारे कागदावर व्यक्त करू लागला. तसेच जागतिकीकरणाचा प्रभाव दलित कथेवर देखील पडलेला दिसून येतो.

निष्कर्ष -

- 1) भावविश्व आणि समाज जागतिकीकरणाच्या संज्ञेत बद्ध झालेला आहे.
- 2) जागतिकीकरणात दलित कथा एका वेगळ्या वळणावर येवून पुढच्या दिशा शोधत आहे.
- 3) आजच्या जगातील वास्तववादी कोंडी फोडण्याचा आणि ते साहित्यातून मांडण्याचा प्रयत्न 1990 नंतरच्या दलित कथाकारांनी केला आहे.
- 4) जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेले बहुरूपी प्रश्न कथेच्या माध्यमातून कथाकारांनी मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.
- 5) 'खोपा' या कथेत कथाकार दलित तरुण नोकरीसाठी किती धडपडत असतो याचे चित्रण रेखाटले आहे.
- 6) 'दलाल' या कथेत सवर्ण आणि दलित यांच्यातील संघर्षाचे चित्रण केलेले आहे.
- 7) 'सौदा' या कथेत जात ही आजच्या आधुनिक युगातही माणसाच्या मनात खोलवर चिकटून बसली आहे याचे चित्रण दिसते.
- 8) नव्वदोत्तरी कथांमध्ये दलितांचे प्रश्न, विद्रोह, वेदना, राजकारणाचे चित्रण, आंतरजातीय विवाहाचे चित्रण, जातीवाद, संघर्ष अशा अनेक बाबींची अभिव्यक्ती होतांना दिसते.

संदर्भ -

- 1) जागतिकीकरण, समाज आणि मराठी साहित्य - संपादक डॉ. रविंद्र शोभणे
- 2) दलित आत्मकथा आणि कथा - डॉ. मनोहर सुरवाडे
- 3) 21 व्या शतकातील मराठी साहित्य प्रवाह - संपादक डॉ. जितेंद्र गिरासे

- 4) आधुनिक मराठी साहित्य: विविध प्रवाह - संपादक डॉ. धनराज धनगर
- 5) खोपा - सुरेश जाधव
- 6) भूकबळी - विलास सिंदगीकर
- 7) दलित साहित्य उद्गम आणि विकास - डॉ. योगेंद्र मेश्राम

तिफण

वर्ष : १३ वे । अंक १ला । एप्रिल-मे-जून - २०२२

कुळवाडीभूषण

छत्रपती शिवाजी महाराज

विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १३ वे, अंक - पहिला; एप्रिल-मे-जून २०२२

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●
डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,
कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३, मो. ९९०४००३९९८

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेखाचे शीर्षक / लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
१.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा उद्योग व व्यापारासंदर्भातील दृष्टिकोन - डॉ. मीना वडगुळे	१ - ३
२.	छ. शिवाजी महाराजांचे अमात्य व जकातविषयक धोरण - डॉ. सुनील अण्णा गोरडे	४ - ७
३.	सभासद बखरीतील छत्रपती शिवाजी महाराज - डॉ. रमेश औताडे	८ - १०
४.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे प्रशासन - प्रा. डॉ. जयकुमार चंदनशिवे	११ - १३
५.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे बांधकाम व राजस्व धोरण : एक चिकित्सक अभ्यास - डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे	१४ - १६
६.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा सामाजिक दृष्टिकोन - डॉ. सतीश मस्के	१७ - २०
७.	श्री छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठी कविता - डॉ. चंद्रशेखर आत्माराम भगत	२१ - २४
८.	शिवकालीन समाजव्यवस्थेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास - प्रा. डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड	२५ - २९
९.	छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठी बखर - प्रा. डॉ. अनिल बळीराम बांगर	३० - ३४
१०.	न्यायप्रिय राजा : छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे कार्य - प्रा. डॉ. दादासाहेब गिन्हे	३५ - ३७
११.	छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठी बखर - प्रा. डॉ. वाल्मीक शंकर आढावे	३८ - ४१
१२.	शिवाजी महाराजांची युद्धनीती - प्रा. योगेश गुलाबराव भदाणे	४२ - ४४
१३.	छत्रपती शिवाजी महाराज व्यक्तित्व आणि कार्य - डॉ. विठ्ठल केदारी	४५ - ४८
१४.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची आरमारविषयक भूमिका - डॉ. भूषण गोविंद फडतरे	४९ - ५४
१५.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन - प्रा. पालवे रामनाथ सूर्यभान	५५ - ५८

१६.	लोकशाही मूल्यांचे उपासक - छत्रपती शिवाजी महाराज - डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे	५९ - ६३
१७.	छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे 'आरमार'विषयक धोरण - आज्ञापत्रकृत - प्रा. राधाकिसन पांडुरंग मुठे	६४ - ६६
१८.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा मानवतावादी दृष्टिकोन - अजित जयराम जाधव	६७ - ६८
१९.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्वराज्यविषयक दृष्टिकोन - प्रा. जगदीश रामभाऊजी वाटमोडे	६९ - ७२
२०.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे राजकीय कर्तृत्व - डॉ. सीता ल. केंद्रे	७३ - ७५
२१.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आरमार - प्रा. महेश शिवाजीराव जाधव	७६ - ७८
२२.	शिवरायांचे कृषी धोरण आणि महसूल व्यवस्था - एक अभ्यास - डॉ. रावसाहेब भीमराव नेरकर	७९ - ८०
२३.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची युद्धनीती - प्रा. धर्मदास वी. घोडेस्वार	८१ - ८४
२४.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची प्रशासनविषयक भूमिका - प्रा. विजय शामराव कांडलकर	८५ - ८८
२५.	छत्रपती शिवाजी महाराज : साहित्यातील प्रतिमा आणि इतिहास - प्रशांतकुमार प्रल्हाद डोंगरदिवे	८९ - ९१
२६.	शिवाजी महाराजांच्या आरमार उभारणीत बसूरच्या स्वारीचे महत्त्व - प्रा. डॉ. भानुसे कारभारी लक्ष्मण	९२ - ९५
२७.	शिवपूर्वकालीन व शिवकालीन ग्रामीण जीवन - प्रा. देवीदास भटू भामरे	९६ - ९९
२८.	छत्रपती शिवाजी महाराज : कर्तृत्व - प्रा. डॉ. संजय राजधर महाले	१०० - १०४
२९.	शिवशाहीवरील वसंत कानेटकरांचे ऐतिहासिक नाट्यपंचक - प्रा. डॉ. प्रफुल्ल टी. बन्सोड	१०५ - ११०
३०.	शिवकालीन निवडक बखरी - डॉ. रमेश बलभीम जाधवर	१११ - ११३
३१.	सभासद बखरीमधील अफजलखान वध - प्रा. डॉ. आशा सोपान गिरी	११४ - ११६

छत्रपती शिवाजी महाराज : कर्तृत्व

- प्रा. डॉ. संजय राजधर महाले

प्रमुख, मराठी विभाग, महाराज जनार्दन पोहऱ्या वळवी कला. वाणिज्य व श्री विष्णू कृष्ण कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय, धडगाव, ता. अक्राणी, जि. नंदुरबार

पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर शहरात वसलेल्या शिवनेरी या डोंगरी किल्ल्यावर १९ फेब्रुवारी १६३० मध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्म झाला. इतिहासाच्या अभ्यासकांमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांची नेमकी जन्मतारीख हा एकेकाळी मतभेदाचा मुद्दा होता, तो वाद नंतर मिटला. महाराष्ट्र शासनाने वद्य तृतीया शके १५५१ (शुक्रवार १९ फेब्रुवारी १६३०) शिवरायांची ही जन्मतारीख २००१ साली स्वीकारली. इतर संभाव्य तारखांमध्ये ६ एप्रिल १६२७ (वैशाख शुद्ध तृतीया) ही एक जन्मतारीख मानली जात होती. एका आख्यायिकेनुसार शिवनेरी गडावरील शिवाई देवीला जिजाबाईंनी आपल्याला बलवान पुत्र व्हावा अशी प्रार्थना केली होती. म्हणून या मुलाचे नाव 'शिवाजी' ठेवले गेले. शिवाजी महाराजांच्या जन्माच्या वेळी दख्खनमधील राजसत्ता विजापूर, अहमदनगर आणि गोवळकोंडा या तीन मुसलमानी सल्तनतींमध्ये विभागलेली होती. शहाजीराजांनी आपली निष्ठा वेळोवेळी अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही आणि मुघल यांच्या दरम्यान बदलली; पण त्यांनी पुणे ही नेहमीच आपली जहागिरी ठेवली आणि स्वतःची एक लहानशी फौज पदरी बाळगली.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कर्तृत्व -

इ.स. १६४७ मध्ये सतरा वर्षांच्या शिवाजीराजांनी आदिलशहाच्या ताब्यातला तोरणागड जिंकला आणि स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवली. तोरणागड हे स्वराज्याचे तोरण ठरले. त्याच साली शिवाजीराजांनी कोंढाणा (सिंहगड) आणि पुरंदर हे किल्ले आदिलशहाकडून जिंकून पुणे प्रांतावर पूर्ण नियंत्रण मिळवले. याशिवाय तोरणागडाच्या समोरील मुरुंबदेवाचा डोंगर जिंकून त्याची डागडुजी केली व त्याचे नाव त्यांनी रायगड असे ठेवले.

राजमुद्रा -

छत्रपती शिवाजीराजे जेव्हा पुण्याचा कारभार पाहू

लागले तेव्हा त्यांनी स्वतःची स्वतंत्र राजमुद्रा तयार केली. ही राजमुद्रा संस्कृत भाषेत होती ती खालीलप्रमाणे -

“प्रतिपच्चंद्र लेखेव वर्धिष्णुविश्ववंदिता शाहमुनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते.”

ज्याप्रमाणे प्रतिपदेचा चंद्र वाढत जातो आणि सान्या विश्वात वंदनीय होतो तशीच शहाजींचा पुत्र शिवाजींची ही मुद्रा व तिचा लौकिक वाढत जाईल.

शहाजीराजांना अटक -

शिवाजीराजांच्या यशस्वी स्वान्या पाहून शिवाजीराजांना आळा घालण्याची एक युक्ती म्हणून आदिलशहाने शहाजीराजांना अटक केली. शिवाय सुमारे ५००० फौज घेऊन फत्तेहखान नावाच्या सरदाराला शिवाजीराजांवर हल्ला करण्यास पाठवले. शिवाजीराजांनी पुरंदरावर फत्तेहखानाचा पराभव केला. बाजी पालसकर सैन्यासकट पळत्या फत्तेहखानाच्या पाठलागावर सासवडपर्यंत गेले. सासवडजवळ झालेल्या लढाईत बाजी पालसकरांचा मृत्यू झाला. शिवाजीराजांनी मुघल बादशहा शाहजहान यास त्याच्या दख्खनच्या सुभेदाराकरवी (शहजादा मुरादबक्ष) पत्र पाठवून शहाजीराजांसकट त्याच्या चाकरीत जायची इच्छा प्रकट केली. त्याचा परिणाम म्हणून शाहजहानने आदिलशहावर दबाव आणला आणि परिणामी शहाजीराजांची सुटका झाली; परंतु त्यासाठी शिवाजीराजांना कोंढाणा किल्ला आणि शहाजीराजांना बंगळूर शहर आणि कंदवीचा किल्ला आदिलशहाला द्यावा लागला.

जावळी प्रकरण -

आदिलशहाशी इमान राखणारा जावळीचा सरदार चंद्रराव मोरे हा शहाजीराजे आणि शिवाजीराजे यांच्याविरुद्ध कुरापती काढत असे. त्याला धडा शिकविण्यासाठी इ.स. १६५६ साली शिवाजी महाराजांनी रायरीचा किल्ला सर केला.

तिफण : कुळवाडीभूषण छत्रपती शिवाजी महाराज विशेषांक

१००

त्यामुळे कोकण भागात स्वराज्याचा विस्तार झाला. इ.स. १६५९ पर्यंत शिवाजीराजांनी जवळपासच्या पश्चिम घाटातील आणि कोकणातील चाळीस किल्ले जिंकले होते.

अफझलखानाचा वध -

आदिलशाहाच्या ताब्यात असलेले किल्ले जिंकत राहिल्यामुळे इ. स. १६५९ साली आदिलशाहाने दरबारात शिवाजी महाराजांना संपविण्याचा विडा ठेवला. हा विडा दरबारी असलेल्या अफझलखान नावाच्या सरदाराने उचलला. मोठ्या सैन्यासह आणि लवाजम्यासह अफझलखान मोहिमेवर निघाला अफझलखान वाईजवळ आला तेव्हा शिवाजी महाराजांनी महाबळेश्वरजवळ असलेल्या प्रतापगडावरून त्यास तोंड देण्याचे ठरवले. तहाची बोलणी सुरू झाली आणि अंतिम बोलणीसाठी शिवाजी महाराजांनी स्वतः यावे असा अफझलखानाचा आग्रह होता; पण शिवाजीराजांच्या वकिलांनी (पंताजी गोपीनाथ बोकील) अफझलखानाला गळ घालून प्रतापगडावरच भेट घेण्यास बोलावले. भेटीच्या नियमानुसार दोन्ही पक्षांकडील मोजकीच माणसे भेटीसाठी येतील आणि दरम्यान सर्वांनी निःशस्त्र राहण्याचे ठरवले.

शिवाजीराजांना अफझलखानाच्या दगाबाजपणाची कल्पना असल्यामुळे त्यांनी सावधगिरी म्हणून चिलखत चढविले आणि सोबत बिचवा तसेच वाघनखे ठेवली. बिचवा चिलखतामध्ये दडविला होता, तर वाघनखे हाताच्या पंजाच्या आतमध्ये वळविली असल्यामुळे दिसणारी नव्हती. शिवाजी महाराजांसोबत जिवा महाला हा विश्वासू सरदार होता, तर अफझलखानासोबत सय्यद बंडा हा तत्कालीन प्रख्यात असा दांडपट्टेबाज होता. प्रतापगडाच्या पायथ्याशी उभारलेल्या छावणीमध्ये भेट ठरली. भेटीच्या वेळी उंचपुऱ्या बलदंड अफझलखानाने शिवाजी महाराजांना मिठी मारली आणि शिवाजी महाराजांचे प्राण कंठाशी आले. त्याचवेळी अफझलखानाने कट्यारीचा वार शिवाजी महाराजांवर केला; परंतु चिलखत असल्यामुळे शिवाजीराजे बचावले. अफझलखानाचा दगा पाहून शिवाजी महाराजांनी वाघनखे खानाच्या पांटात घुसवली. त्याचबरोबर अफझलखानाची प्राणांतिक आरोळी चहुकडे पसरली. सय्यद बंडाने तत्क्षणी शिवाजीराजांवर दांडपट्ट्याचा जोरदार वार केला. तो तत्पर जिवा महालाने स्वतःवर झेलला आणि शिवाजीराजांचे प्राण वाचवले. त्यामुळेच 'होता जीवा म्हणून वाचला शिवा' ही म्हण प्रचलित झाली.

आधीच ठरलेल्या इशान्याप्रमाणे भेटीच्या वेळी तीन तोफांचे बार प्रतापगडावरून काढण्यात आले आणि खानाच्या छावणीच्या जवळपासच्या झाडाझुडपांमध्ये दडून बसलेल्या मावळ्यांनी हल्ला करून खानाच्या सैन्याची दाणादाण उडविली. खानाचा मुलगा फाजलखान आणि इतर काही सरदार लपूनछपून वाईच्या मुख्य छावणीपर्यंत आले. इथे खानाचा जनाना होता. ते पाठलागावर असलेल्या नेतार्जींच्या सैन्यापासून वाचण्यासाठी खजिना, हनी व इतर जड सामान टाकून विजापूरला जनान्यामकट पळाले. अफझलखानाच्या मृत्यूनंतर शिवाजीराजांनी त्याच्या शवाचे अंत्यसंस्कार इस्लामी पद्धतीने करून त्याची एक कबर प्रतापगडाच्या पायथ्याशी बांधली आणि त्या कबरीच्या कायम देखभालीची व्यवस्था केली. अफझलखानाच्या मृत्यूनंतर शिवाजी महाराजांनी दारोजी नावाच्या सरदाराला कोकणपट्ट्यातील आणखी किल्ले आणि प्रदेश जिंकण्यास पाठवले. स्वतः राजे सातारा प्रांतात घुसून कोल्हापूरपर्यंत गेले व त्यांनी पन्हाळा जिंकून घेतला. नेताजीने त्याच्या सैन्यासह जवळपास विजापूरपर्यंत धडक मारली.

कोल्हापूरची लढाई -

शिवाजी महाराजांनी अफझलखानाचा १० नोव्हेंबर १६५९ रोजी वध करून त्याच्या सेनेचा प्रचंड धुव्वा उडवला व काही दिवसांतच अतिशय आक्रमक भूमिका घेऊन अनेक किल्ले आपल्या अखत्यारित घेतले. डिसेंबर १६५९ मध्ये शिवाजी महाराज कोल्हापूरनजीक पन्हाळ्यावर पोहोचले. याच सुमारास आदिलशाही सरदार रुस्तमखान मिरजेपाशी पोहोचला. रुस्तमखानाकडे अनेक मातब्बर सरदार होते. फाजलखान, मलिक इत्बार, सादतखान, याकुबखान, हसनखान, संताजी घाटगे इत्यादी व त्यांचे सैन्यबळही मोठे होते. शिवाजी महाराजांच्या सेनेत नेताजी पालकर, हनुमंतराव खराटे, हिरोजी इंगळे, भीमाजी वाघ इत्यादी सरदार होते.

शिवाजी महाराज पन्हाळ्यावर आहेत असे कळाल्यानंतर पन्हाळ्यावर आक्रमण करण्याच्या बेताने रुस्तमखान होता; परंतु २८ डिसेंबरला पहाटेच अचानकपणे शिवाजी महाराजांनी रुस्तमखानाच्या सेनेवर जोरदार हल्ला चढवला व आदिलशाही सेनेला नामोहरम केले. रुस्तमखान रणांगण सोडून पळून गेला.

पावनखिंडीतील लढाई -

अफझलखानाच्या मृत्यूमुळे चिडलेल्या आदिलशाहाने

त्याचा सेनापती सिद्दी जोहर यास सर्व शक्तिनिशी हल्ला करण्याचा आदेश दिला. इ.स. १६६० साली झालेले हे आक्रमण स्वराज्यावरील अनेक मोठ्या संकटांपैकी एक समजले जाते. त्या सुमारास शिवाजीराजे मिरजेच्या किल्ल्याला बेढा घालून होते. सिद्दीची आक्रमणाची बातमी घेताच राजे पन्हाळगडावर गेले आणि सिद्दी जोहरला त्याचा सुगावा लागताच त्याने गडालाच बेढा घातला आणि गडाची रसद तोडली. काही दिवस गडावरील सर्वांनी तग धरला; पण सिद्दीचा बेढा उठण्याची काही लक्षणे दिसेना, तेव्हा सर्वांशी खलबते करून शिवाजीराजांनी जवळच्या विशाळगडावर पोहोचावे असा निर्णय घेतला. पन्हाळगडावरून एके रात्री शिवाजीराजे आणि काही मंडळी गुप्त रस्त्याने शिताफीने निसटले. त्यांचा पत्ता लागताच सिद्दी जोहरने सिद्दी मसुदच्या बरोबर काही सैन्य पाठलागावर रवाना केले.

पन्हाळगडापासून काही अंतरावर वाटेत सिद्दीच्या सैन्याने त्यांना घोडखिंडीत गाठले आणि हातघाईची लढाई सुरू झाली. तेव्हा शिवाजीराजांचे विश्वासू पराक्रमी सरदार बाजीप्रभू देशपांडे यांनी शिवाजीराजांना विनंती केली की, त्यांनी विशाळगडासाठी पुढे कूच करावी आणि खिंडीतील लढाई स्वतः लढतील. विशाळगडावर पोहोचताच तोफांच्या तीन डागण्या ऐकू आल्या म्हणजे शिवाजीराजे सुखरूप गडावर पोहोचले असा संदेश मिळेल. बाजीप्रभू देशपांडेनी वचन दिले की, जोपर्यंत तोफांचे तीन आवाज ऐकू येणार नाहीत तोपर्यंत सिद्दी जोहरला खिंडीमध्ये झुंजवत ठेवतील. शिवाजीराजांना ते पटेना; पण बाजीप्रभूच्या विनंतीवजा हट्टापुढे त्यांनी त्यास मान्यता दिली आणि विशाळगडासाठी कूच केले. बाजींनी सिद्दीच्या सैन्याला रोखून धरण्यासाठी प्रयत्नांची शर्थ केली; पण संख्येने कितीतरी पटीने अधिक सैन्यापुढे बाजीप्रभूंनी प्राणांची बाजी लावली. ते स्वतः प्राणांतिक रीतीने घायाळ झाले होते. शेवटी सैनिकांनी मृत्यूपथावर असलेल्या घायाळ बाजीप्रभूंना एके ठिकाणी आणून बसविले; पण बाजीप्रभूंचे प्राण कानाशी साठले होते. थोड्या वेळाने तोफांचे तीन आवाज ऐकू आले आणि शिवाजीराजे गडावर पोहोचल्याचा तो संदेश समजल्यावरच बाजीप्रभू देशपांडे यांनी प्राण सोडला. शिवाजीराजांना ही बातमी फार चटका लावून गेली. बाजीप्रभू हे ज्या घोडखिंडीत लढले, स्वतःच्या प्राणांचे बलिदान दिले त्या घोडखिंडीचे नाव शिवरायांनी पावनखिंड असे बदलले. बाजीप्रभूंच्या बलिदानाने पावन झालेली ती पावनखिंड.

मुघल साम्राज्याशी संघर्ष -

तत्कालीन मुघल साम्राज्य हे भारतातील सर्वांत बलाढ्य होते आणि औरंगजेब हा अतिशय कठोर आणि कडवा मुघल बादशहा दिल्ली येथे शासन करित होता. मुघल साम्राज्याचा नर्मदा नदीपलीकडे विस्तार, तसेच शिवाजी महाराजांच्या राज्यविस्ताराला वेसण घालणे या दोन हेतूसाठी औरंगजेबाने त्याचा मामा शाहिस्तेखान याला दख्खनच्या मोहिमेवर पाठविले. प्रचंड मोठा लबाजमा, सैन्य आणि फौजफाटा सोबत घेऊन शाहिस्तेखान निघाला आणि वाटेत असणाऱ्या प्रत्येक राज्यात, गावात त्याने दहशत पसरवीत जमेल तेथे मोठा विध्वंस केला. शेवटी पुण्याजवळील चाकणचा किल्ला जिंकून पुण्यातील शिवाजीराजांच्या लाल महालातच त्याने तळ ठोकला. शिवाजीराजांनी खानाचा बंदोबस्त करण्यासाठी एक धाडसी निर्णय घेतला, तो म्हणजे लाल महालात शिरून खानाला संपविण्याचा. लाल महालात आणि आवतीभोवती खडा पहारा असल्यामुळे महालात शिरणे अतिशय जोखमीचे काम होते. एके रात्री लाल महालाजवळून जाणाऱ्या एका लम्बाच्या मिरवणुकीचा आधार घेऊन काही मोर्क्या माणसांसह स्वतः शिवाजी महाराज लाल महालात गिरले. महालाचा कानाकोपरा माहीत असल्यामुळे लवकरच प्रत्यक्ष शाहिस्तेखानाच्या खोलीत शिवाजी महाराजांनी प्रवेश केला. तोपर्यंत महालात कुठेतरी झटापट सुरू झाल्यामुळे शाहिस्तेखानाला जाग आली आणि तेवढ्यातच शिवाजी महाराजांना समोर पाहून खानाने जीव वाचवण्यासाठी सरळ खिडकीतून खाली उडी घेतली. शिवाजी महाराजांनी चपळाईने केलेला वार हुकल्यामुळे खानाच्या प्राणावर बेतण्याऐवजी त्याची तीन बोटे कापली गेली. शत्रू सैन्यामध्ये शिवाजी महाराज घुसल्याच्या केवळ अफवा पसरवून संख्येने किरकोळ असलेल्या मावळ्यांनी संख्येने अनेक पटींनी मोठ्या सैन्याची उडविलेली दाणादाण याच गोष्टीची साक्ष देऊ शकते. अनेकदा या गोष्टीचा अप्रत्यक्ष फायदा शिवाजी महाराज किंवा त्यांच्या सैन्याला मिळाला. इ.स. १६६३ सालचे शाहिस्तेखान प्रकरण शिवाजी महाराजांच्या जीवनात आणखी एक नाट्यमय प्रसंगाची भर घालून गेले.

सुरतेची लूट -

इ.स. १६६४ चा काळ. सततची युद्धे आणि त्यामुळे रिकामा होत असलेला खजिना, यामुळे शिवाजीराजे चिंतेत असत. मुघलांना किंवा इतर सुलतानांना ही चिंता फार सतावीत

नसे. बळजबरीने जनतेकडून खंडणी वसूल करण्यात बादशाही कारभारास कमीपणा वाटत नव्हता. अनेक दिवसांच्या खलबतांनंतर शिवाजीराजांनी एक उपाय शोधून काढला. तो म्हणजे इतिहासाला माहीत असलेली सुरतेची पहिली लूट. आजच्या गुजरात राज्यातील सुरत शहर हे तत्कालीन मुघल साम्राज्यात होते. व्यापारामुळे ते अतिशय श्रीमंत शहरांमध्ये गणले जात होते. सुरत शहराच्या लुटीमुळे दोन गोष्टी साध्य करता आल्या. एक म्हणजे मुघल सत्तेला आव्हान आणि राज्याच्या खजिन्यात भर.

लुटीचा इतिहास भारतामध्ये अतिशय रक्तंजित आणि विनाशक आहे. त्या पार्श्वभूमीवर सुरतेची लूट ही पूर्णपणे वेगळी जाणवते. शिवाजीराजांच्या आज्ञेनुसार स्त्रिया, मुले आणि वृद्ध यांच्या केसालाही धक्का न लावता ही लूट केली गेली. मशिदी, चर्च यासारख्या देवस्थानांनाही लुटीतून संरक्षण दिले गेले.

आग्र्याहून सुटका -

इ.स. १६६६ साली औरंगजेबाने शिवाजीराजांना दिल्ली येथे भेटीसाठी आणि विजापूरवर त्यांनी केलेल्या आक्रमणावर चर्चा करण्यास बोलावले. त्यानुसार शिवाजीराजे दिल्लीला पोहोचले. त्यांच्यासोबत नऊ वर्षांचे संभाजीदेखील होते; परंतु दरबारात त्यांना कनिष्ठ सरदारांच्या समवेत उभे करून शिवाजी महाराजांमारख्या राजांचा औरंगजेबाने उपमर्द केला. या अपमानामुळे अतिशय नाराज होऊन शिवाजीराजे तडक दरबाराबाहेर पडले असता त्यांना तत्क्षणी अटक करून नज्दकदेत ठेवण्यात आले. लवकरच त्यांची खानगी मिर्झाराजे जयसिंगाचे पुत्र रामसिंग यांच्याकडे आग्रा येथे करण्यात आली. शिवाजी महाराजांबद्दल आधीपासूनच धास्ती असल्यामुळे त्यांच्यावर कडक पहारा ठेवला होता. काही दिवस निघून गेले. सुटकेसाठी प्रयत्न फोल ठरले होते. शेवटी शिवाजी महाराजांनी एक योजना आखली. त्या योजनेनुसार त्यांनी आजारी पडल्याचे निमित्त केले आणि त्यांच्या प्रकृतीस्वास्थ्यासाठी विविध मंदिरांना व दर्ग्यांना मिठाईची पेटारे पाठवण्यात येऊ लागली. सुरुवातीला पहारेकरी प्रत्येक पेटारा बारकाईने तपासून पाहत; पण काही दिवसांनी यात ढिलाई होऊ लागली. नंतर त्यांनी तपासण्याचेही सोडले. या गोष्टीचा फायदा घेऊन एक दिवस शिवाजीराजे आणि संभाजीराजे एकेका पेटान्यामध्ये बसून निसटण्यात यशस्वी झाले. कुणास संशय येऊ नये यास्तव शिवाजीराजांचे विश्वासू हिरोजी फर्जद हे शिवरायांचे कपडे

चढवून आणि त्यांची अंगठी दिमेव अशा पद्धतीने हात बाहेर काढून झोपण्याचे नाटक करित होते. शिवराय दृग्वा पोहोचल्याची खात्री पटल्यावर तोदेखील पहारेकऱ्यांना बगल देऊन निसटला. बगच वेळ आतमध्ये काही हालचाल नाही हे वाटून पहारेकरी आत गेले असता त्यांना तेथे कोणीही आढळले नाही. तेव्हा त्यांना सत्य परिस्थिती ममजली. तोपर्यंत शिवाजी महाराज निसटून चोवीस ताम झाले होते.

आग्रा येथून शिवाजीराजांनी वेशांतर केले आणि लागोलग स्वराज्याकडे न जाता मथुरेकडे गेले. तेथे संभाजीराजांना त्यांनी वेगळ्या मार्गाने काही दुसऱ्या विश्वासू माणसांबरोबर पाठवले. एका संन्याशाच्या वेशात महाराष्ट्रात प्रवेश केला. त्यातदेखील त्यांना अनेक खबरदाऱ्या घ्याव्या लागल्या. ते स्वतः अतिशय लांबच्या आणि तिरकम, वाकड्या मार्गाने मजल दरमजल करित आले. उद्देश हाच होता की काही झाले तरी पुन्हा औरंगजेबाच्या हातात पडायचे नाही. यात आणखी एक गोष्ट उल्लेखनीय आहे. दिल्लीभेटीपूर्वी त्यांनी राज्यकारभारासाठी जे अष्टप्रधान मंडळ स्थापले होते, त्या मंडळाने राजांच्या अनुपस्थितीमध्येदेखील राज्याचा कारभार चोख चालविला होता. हे शिवाजीराजांचे आणि अष्टप्रधान मंडळाचे फार मोठे यश होते.

विजयी घोडदौड -

शिवाजीराजे परतल्यानंतर त्यांनी झालेल्या अपमानाचा सूड घेण्यासाठी पुरंदरच्या तहात दिलेले सर्व तेवीस किल्ले जिंकून घेतले. त्यांनी त्यातील पहिल्यांदा कोंढाणा घ्यायचे ठरवले. कोंढाण्याच्या लढाईत सुभेदार तानाजी मालुसरे यांना लढताना वीरमरण आले.

राज्याभिषेक -

शिवाजीराजे भोसले हे अभिषिक्त राजे नसल्याने अनेक व्यावहारिक तोटे शिवरायांना व त्यांच्या साथीदारांना जाणवत होते. शिवाजीराजांनी अनेक जमिनीवर स्वामित्व स्थापन केलेले असले आणि अपार धन मिळवले असले तरी, त्यांच्याजवळ मजबूत लष्कर आणि नौदल असले आणि असंख्य सैनिकांवर त्यांचा हुकूम चालत असला तरी सैद्धांतिकदृष्ट्या त्यांची स्थिती ही राजासारखी किंवा सम्राटासारखी नव्हती. मुघल सम्राटांच्या लेखी ते एक जमीनदार होते. आदिलशाहीसाठी ते एका जहागीरदाराचे पुत्र होते. कोणत्याही राजासोबत समान दर्जाचा दावा ते करू शकत नव्हते, तसेच ज्या लोकांवर त्यांचे राज्य होते त्या लोकांकडून

स्वामिनिष्ठेची वा भक्तीची खरीखुरी अपेक्षा राज्याभिषेकाशिवाय करणे चुकीचे होते. राज्याभिषेक झालेला नसल्याने कोणत्याही तहावर स्वाक्षरी करणे, विधिवत मार्गाने एखाद्याला जमीन देणे व आपल्या राजकीय सत्तेच्या भविष्याची हमी देणे शक्य नव्हते. आपल्या राजकीय निर्मितीवर (स्वराज्याला) कायदेशीर मान्यता मिळवून देऊन तिचे अस्तित्व कायम राखण्यासाठी राज्याभिषेक आवश्यक होता.

प्राचीन हिंदू शाखांप्रमाणे केवळ क्षत्रिय वर्णातील व्यक्तीलाच राजा म्हणून मान्यता दिली जात होती. शिवाजी महाराज हे कुणबी होते. शिवाजी भोसले यांचा राज्याभिषेक अधिकृतपणे त्यांना क्षत्रिय जाहीर करून झाला, तरच भारताच्या सर्व भागातील ब्राह्मण उपस्थित राहून त्यांना आशीर्वाद देतील अशी परिस्थिती निर्माण झाली.

तत्कालीन ब्रह्मदेव व व्यास म्हणून काशीक्षेत्री प्रसिद्ध असलेले 'गागाभट्ट' शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक करण्यासाठी तयार झाले. उदयपूरच्या क्षत्रिय घराण्याशी भोसले कुळाचा संबंध होता हे सिद्ध करण्यात बाळाजी आवजी आणि अन्य काही साक्षीदारांचा पुढाकार होता. त्यांनी भोसले कुळाची वंशावळी मांडून भोसले कूळ हे प्रभू रामचंद्राच्या सूर्यवंशातील क्षत्रिय घराणे आहे हे सिद्ध केले. अशा भक्कम पुराव्यांसह गागाभट्ट महाराष्ट्रात येऊन शिवाजीराजे भोसले यांच्या राज्याभिषेकाचे प्रमुख पुरोहित म्हणून जबाबदारी स्वीकारण्यास तयार झाले. शिवराय आणि त्यांच्या साथीदारांनी साताऱ्यापासून अनेक मैल चालत जाऊन गागाभट्टाचे जंगी स्वागत केले.

६ जून १६७४ रोजी शिवाजीराजांचा रायगडावर राज्याभिषेक करण्यात आला. त्या दिवसापासून शिवाजीराजांनी शिवराज्याभिषेक शक सुरू केले आणि शिवराई हे चलन जारी केले. याशिवाय नवी कालगणना सुरू होऊन नवे शक सुरू झाले. फारसी-संस्कृत शब्दकोश बनवला गेला. यामध्ये फारसीच्या जागी संस्कृत शब्द वापरण्यासाठी हुकूम जारी केले, तसेच पंचांग शुद्धी करण्याची सक्ती केली. यासाठी कृष्ण दैवज्ञ नामक ज्योतिषी आणला. या ज्योतिषाने ग्रंथलेखन करावे आणि संबंधितांना रीत घालून द्यावी असा

आदेश दिला. तसेच त्यांच्याकडून 'करणकौस्तुभ' नामक ग्रंथही लिहून घेतला.

समारोप -

महाराष्ट्रातील महान मराठा शासक छत्रपती शिवाजी महाराजांची जयंती दरवर्षी १९ फेब्रुवारीला साजरी केली जाते. शिवाजी महाराजांनी अतिशय कमी वयात आपली जबाबदारी समजून स्वराज्यासाठी कार्य केले. त्यांना मराठी साम्राज्याचे संस्थापक म्हटले जाते. शत्रूविरुद्ध लढताना महाराष्ट्रातल्या डोंगरदऱ्यांमध्ये अनुकूल असलेली गनिमी काव्याची पद्धत वापरून त्यांनी तत्कालीन विजापूरची आदिलशाही, अहमदनगरची निजामशाही आणि बलाढ्य मुघल साम्राज्यशाही यांच्याशी लढा दिला. आणि मराठी साम्राज्याचे बीजारोपण केले. शिवरायांच्या काळात प्रजा सुखी आणि समृद्ध होती. शिवरायांच्या या कार्यात त्यांना तानाजी मालुसरे, बाजीप्रभू देशपांडे, शिवा काशीद, मुरारबाजी, येसाजी कक यासारख्या अनेक सवंगड्यांनी लढाईच्या काळात शिवरायांसाठी आपल्या प्राणांचे बलिदान देताना मागेपुढे पाहिले नाही.

आदर्श राजा म्हणून शिवाजी महाराजांना ओळखले जाते. याचे कारण त्यांचे स्वराज्याबद्दल असलेले प्रेम, निष्ठा, पराक्रम व निष्कलंक चारित्र्य. शेतकऱ्यांच्या भाजीच्या देठालाही हात लागता कामा नये, असे म्हणत शेतकऱ्यांवर जिवापाड प्रेम करणारे व परस्त्रीला आईसमान मानणारे शिवाजी महाराज हे एकमेव प्रजाहितदक्ष राजे होते. शिवाजी महाराज यांचे ३ एप्रिल १६८० रोजी अवघ्या पन्नास वर्षांच्या वयात निधन झाले; परंतु आजही महाराष्ट्रीय जनतेच्या मनात ते जिवंत आहेत.

संदर्भ -

- १) 'छत्रपती शिवाजी महाराज' - प्रल्हाद नरहर देशपांडे
- २) 'शिवकाल' - डॉ. वि. गो. खोबरेकर
- ३) 'Shivaji Maharaj The Greatest' - Dr. Hemantraje Gaikwad
- ४) छत्रपती शिवाजी महाराजांशी संबंधित निवडक ई-बुक, पीएच्.डी. प्रबंध

तिफण : कुळवाडीभूषण छत्रपती शिवाजी महाराज विशेषांक

E-ISSN: 2320-7078

P-ISSN: 2349-6800

www.entomoljournal.com

JEZS 2022; 10(3): 101-104

© 2022 JEZS

Received: 01-03-2022

Accepted: 04-04-2022

Haribhau M Pawar

M. J. P. V. Arts, Commerce &
Shri. V. K. K. Science College,
Dhadgaon, Nandurbar,
Maharashtra, India

Gajanan M Deshmukh

Smt. Sindhutai Jadhao Arts &
Science Mahavidyalaya Mehkar,
Buldana, Maharashtra, India

Effect of alprazolam on the developmental stages of forensically important blow fly *Chrysomya megacephala* (Diptera: Calliphoridae)

Haribhau M Pawar and Gajanan M Deshmukh

DOI: <https://doi.org/10.22271/j.ento.2022.v10.i3b.8996>

Abstract

In the present investigation impact of sedative drug alprazolam on growth rate and development cycle of *Chrysomya megacephala* (Diptera: Calliphoridae) was studied. The life cycle of *Chrysomya megacephala* includes egg, larva (three instars), pre-pupa, pupa and adult stages. Alterations in the life cycle of *Chrysomya megacephala* species was studied after exposure to alprazolam. The alprazolam treated food affect on growth rate of the larvae. The growth rate of *Chrysomya megacephala* was delayed in larvae fed with alprazolam containing diet. As the concentration of alprazolam increases in the food the larval and pupal development slows down. The flies appear first from control then from 0.4 ppm, while in higher concentrations of alprazolam 1.6 ppm, the pupation was delayed.

Keywords: Calliphoridae, *Chrysomya megacephala*, alprazolam, life cycle

1. Introduction

Forensic entomology is the scientific study of arthropods for investigation of crimes. In certain cases it is difficult to determine time of death beyond a certain postmortem period. In such cases length of time that insects have colonized on dead bodies is useful to determine time of death. Blow flies are the significant insects to determine time of death because the time they begin to colonies on dead bodies is many times approximately consistent with the time of death. The postmortem interval (PMI) has main importance for crime investigating agencies and judicial system throughout the world. Larvae of necrophagous fly are used for the determination of PMI, because these flies are the first insect to reach the dead body within few minutes to some hours after death^[15].

The blow flies begin their life as eggs that are usually laid in large numbers on decaying material. The egg hatch into first-instar larvae, the maggots pass through three larval stages and ready to pupate. The mature maggots migrate in the soil to pupate, finally adult blow flies emerge to begin the life process again. Blowflies usually arrive at a corpse within few hours of death and lay their eggs^[11].

Sedative drugs are the substance that used to treat anxiety, panic disorders, sleep disorders, tension but higher doses may result in poor judgment, staggering gait, slurred speech, unconsciousness and even death. Alprazolam is a benzodiazepine, it works by enhancing the activity of certain neurotransmitters in the brain, it is used to treat anxiety disorders panic attacks and depression. The misuse of such compounds has frequently been reported sadly and is related with increased mortality^[8, 9]. Alprazolam is more toxic in overdose as compared to other benzodiazepines. Combined overdose with alcohol, tricyclic antidepressants, opioid medicine or other drugs can slow or stop your breathing and fatal side effects can occur. Benzodiazepines are generally seen in post-mortem samples because it is commonly used for suicide^[10]. Some studies have showed that the developmental rate of insects can be affected by presence of drugs in decomposing tissues^[12, 13, 14, 20].

Forensic entomology-toxicology is well known method of estimation of postmortem interval it includes the study of effects of drugs and toxins on developmental cycle of carrion-feeding insects. Analysis of living material such as larvae has number of practical advantages for drug detection than putrefied human remains. The presence of the drugs in the dead tissues of animal can affect on the growth rate and developmental cycle of the insects of forensic

Corresponding Author:**Gajanan M Deshmukh**

Smt. Sindhutai Jadhao Arts &
Science Mahavidyalaya Mehkar,
Buldana, Maharashtra, India

importance hence it is necessary to study the effect of alprazolam on growth rate and developmental stages of blow flies.

2. Materials and Methods

Chrysomya megacephala (Diptera: Calliphoridae) species were collected from decaying meat in the Aurangabad region. The flies does not need the flesh of specific animal, these flies occurs on the dead human body, also occurs on the flesh of any animal and hence for the study goat or other available flesh in the market was used. After one day of purification, the liver and other meat was placed in open air for collection of flies. After some time the flies gathered on the putrid meat. The flies of calliphoridae family were collected by insect collecting net after identification of *Chrysomya megacephala* they were released in insect rearing cages.

2.1 Treatment of Alprazolam

The flesh was finely chopped in the mixer and was mixed with the alprazolam so as to make the concentration as 0.4 ppm, 0.8 ppm, 1.2 ppm and 1.6 ppm. Each of the alprazolam mixed flesh is placed in separate culture chambers, one sample of flesh was maintained as control. Fresh chopped meat was provided twice a day as food. Honey soaked in cotton was provided as the source of sugar and glucose. Wet cloth piece was also maintained on one side of the cage to maintain the humidity. The feed was changed on every day and the mortality was recorded.

The developing stages were collected on every day; maggots were narcotized in menthol water and were stored in vials containing AGA solution (alcohol, glycerol and acetic acid). Narcotization inactivates the maggots at relaxed condition and

hence after preservation there is no contraction of the maggots. The vial was labeled as the stage, date and time of collection. The different stages were photographed and weighed on the electronic balance. Measurements of these stages were made by the microscope whose least count is 0.001. The temperature and humidity were recorded at the same time. Measurements of five maggots were done at each time and their average with the standard deviation is calculated. Difference between the mean values of control and treated were analyzed by Student's t-test. Difference were considered statistically significant when, $p < 0.05$. The data obtained is tabulated in the table for different groups.

3. Results and Discussion

For studying development rate of *Chrysomya megacephala* the flies were collected from decaying flesh in Aurangabad region. The morphometric parameters namely length, width and weight for larvae and pupae is measured on flesh treated with alprazolam and compared to those fed on untreated flesh. The eggs of *Chrysomya megacephala* were collected on first day and then thirty eggs were placed separately on 0.0 ppm (control), 0.4 ppm, 0.8 ppm, 1.2 ppm and 1.6 ppm alprazolam containing chopped flesh. The observations were recorded each day with respect to the dose of concentrations (table 1). The temperature and humidity variations in the room conditions at the time of experiment are also mentioned (table 1). The larvae first emerged from control then from 0.4 ppm while at higher concentrations (1.6 ppm) pupation was delayed. The results showed that as the concentration of alprazolam increases in the food the larval development slows down and pupal development was delayed (table 1).

Table 1: Effect of Alprazolam on the Morphometric parameters of life cycle stages of *Chrysomya megacephala*.

PMI Days	Stages	Conc. of Diazepam	Length (mm)	Width (mm)	Weight (mg)	Temperature °C			Humidity %		
						Max	Min.	Recorded	Max	Min.	Recorded
1	I st Instar	Control	3.0±0.28	0.7±0.02	03±0.11	38.4	31.3	35.3	36	12	25
	I st Instar	0.4 ppm	3.0 ^{NS} ±0.32	0.7 ^{NS} ±0.041	03 ^{NS} ±0.12						
	I st Instar	0.8 ppm	2.9 ^{NS} ±0.26	0.7 ^{NS} ±0.045	03 ^{NS} ±0.13						
	I st Instar	1.2 ppm	2.9 ^{NS} ±0.27	0.6 ^{NS} ±0.034	02*±0.05						
	I st Instar	1.6 ppm	2.8*±0.25	0.5*±0.053	02*±0.08						
2	II nd Instar	Control	6.0±0.42	1.5±0.03	13±0.62	37.3	30	34	38	14	27
	II nd Instar	0.4 ppm	6.0 ^{NS} ±0.45	1.4 ^{NS} ±0.03	13 ^{NS} ±0.61						
	II nd Instar	0.8 ppm	5.9 ^{NS} ±0.40	1.4 ^{NS} ±0.032	12 ^{NS} ±0.57						
	II nd Instar	1.2 ppm	5.8*±0.38	1.3*±0.028	11*±0.53						
	II nd Instar	1.6 ppm	5.6**±0.35	1.2*±0.026	10*±0.43						
3	III rd Instar	Control	8.0±0.51	1.8±0.08	27±1.12	35.6	29	32	42	17	30
	III rd Instar	0.4 ppm	8.0 ^{NS} ±0.55	1.8 ^{NS} ±0.07	26 ^{NS} ±1.02						
	III rd Instar	0.8 ppm	7.9 ^{NS} ±0.48	1.7 ^{NS} ±0.071	25 ^{NS} ±1.01						
	III rd Instar	1.2 ppm	7.8*±0.45	1.6*±0.06	24*±1.17						
	III rd Instar	1.6 ppm	7.6**±0.41	1.5*±0.05	22*±0.98						
4	III rd Instar	Control	10.1±0.63	2.5±0.091	34±1.27	34.4	28.1	31.2	43	18	32
	III rd Instar	0.4 ppm	9.9 ^{NS} ±0.62	2.4 ^{NS} ±0.080	33 ^{NS} ±1.21						
	III rd Instar	0.8 ppm	9.8*±0.61	2.3*±0.075	33 ^{NS} ±1.29						
	III rd Instar	1.2 ppm	9.7*±0.57	2.1*±0.071	31*±1.18						
	III rd Instar	1.6 ppm	9.6**±0.54	2.0**±0.064	30*±1.13						
5	Pre-pupa	Control	9.6±0.86	2.8±0.045	40±1.19	38.1	31.2	33.6	38	14	27
	Pre-pupa	0.4 ppm	9.5 ^{NS} ±0.82	2.8 ^{NS} ±0.048	39 ^{NS} ±1.17						
	Pre-pupa	0.8 ppm	9.5 ^{NS} ±0.81	2.7 ^{NS} ±0.041	38 ^{NS} ±1.18						
	Pre-pupa	1.2 ppm	9.4*±0.82	2.6*±0.035	37*±1.16						
	Pre-pupa	1.6 ppm	9.2**±0.73	2.3**±0.038	35*±1.11						
6	Pre-pupa	Control	9.4±0.74	2.9±0.048	39±1.18	39.1	31	34.3	37	13	26
	Pre-pupa	0.4 ppm	9.2*±0.63	2.8 ^{NS} ±0.047	37 ^{NS} ±1.17						
	Pre-pupa	0.8 ppm	9.2*±0.69	2.8 ^{NS} ±0.043	37 ^{NS} ±1.19						
	Pre-pupa	1.2 ppm	9.1*±0.71	2.7*±0.045	36*±1.15						
	Pre-pupa	1.6 ppm	9.0**±0.78	2.6**±0.039	35*±1.18						

7	Pupa	Control	8.6±0.59	3.0±0.032	37±1.37	36.2	29	32.7	39	12	28
	Pupa	0.4 ppm	8.5 ^{NS} ±0.58	3.0 ^{NS} ±0.034	36 ^{NS} ±1.30						
	Pupa	0.8 ppm	8.4*±0.54	2.8*±0.029	36 ^{NS} ±1.28						
	Pre-pupa	1.2 ppm	8.5 ^{NS} ±0.58	2.8*±0.028	35 ^{NS} ±1.18						
	Pre-pupa	1.6 ppm	8.4*±0.57	2.7*±0.028	33*±1.15						
8	Pupa	Control	8.1±0.52	3.0±0.031	35±1.32	35.4	28	33.1	36	12	27
	Pupa	0.4 ppm	8.0 ^{NS} ±0.50	3.0 ^{NS} ±0.035	35 ^{NS} ±1.28						
	Pupa	0.8 ppm	8.0 ^{NS} ±0.51	2.9 ^{NS} ±0.03	34 ^{NS} ±1.24						
	Pupa	1.2 ppm	8.1 ^{NS} ±0.53	2.8*±0.029	33 ^{NS} ±1.18						
	Pupa	1.6 ppm	8.0 ^{NS} ±0.58	2.7*±0.028	33 ^{NS} ±1.19						
9	Adult	Control	8.2±0.54	4.1±0.049	50±1.121	38.3	31.2	35.1	35	10	25
	Adult	0.4 ppm	8.1 ^{NS} ±0.53	4.0 ^{NS} ±0.048	48 ^{NS} ±1.18						
	Pupa	0.8 ppm	8.0*±0.51	2.8*±0.046	34*±1.15						
	Pupa	1.2 ppm	7.9*±0.52	2.7*±0.041	32*±1.13						
	Pupa	1.6 ppm	7.9*±0.50	2.6*±0.037	32*±1.12						
10	Adult	0.8 ppm	8.1 ^{NS} ±0.52	3.9*±0.042	46 ^{NS} ±1.16	37.7	30.8	34.8	36	11	26
	Adult	1.2 ppm	8.0*±0.53	3.8*±0.041	45*±1.12						
	Pupa	1.6 ppm	7.8*±0.48	2.6*±0.039	31*±1.11						
11	Adult	1.6 ppm	8.0*±0.54	3.8*±0.040	44*±1.10	37.3	30.1	34.6	38	13	27

Where, * $p < 0.05$ (Significant t test), NS- Not significant

It is observed that duration of life cycle in treated food is longer as compared to control same results were reported by Pawar [21]. The results showed significant variations in development of larvae between the control and treated conditions the results corresponding to the results obtained from the study of effects of diamethoate on development rate of forensic importance Calliphoridae flies [18]. Same results also have been reported in the study of effect of endosulfan on development rate of *Chrysomya rufifacies* by Mali [19]. Forensic entomotoxicology is relatively new branch of forensic entomology which investigates the effect of drugs and toxic substances on growth of necrophagous insects [17]. Effect of cocaine on development of the sarcophagid fly, *Boettcherisca peregrine* was studied by Goff *et al.*, [22]. The eggs of blow flies have forensic importance and have been studied in various parts of the world [6, 3, 4, 20]. Watanabe *et al.*, [7] reported that forensic entomologist estimate the post-mortem interval (PMI) by identifying species found in association with a corpse. The postmortem Interval (PMI) is estimated by using developmental data of blow flies [5]. Studies showed that different drugs effect on the development rates of maggot resulting in inaccurate estimation of PMI [2, 1]. Pawar [20] observed time taken for larval development of *Lucilia cuprina* (Diptera: Calliphoridae) which were fed with diazepam containing food was considerably longer as compared to control. Mali [19] studied effect of endosulfan on maggot development of the *Lucilia cuprina*, in which he observed endosulfan treated tissue takes more time for maggot development as compared to control. The larvae of *Chrysomya megacephala* fed on diet containing different concentrations of ketamine their length and weight in treated group was lower than control group [16].

4. Conclusion

In forensic entomology-toxicology blow flies provide detail information about person's life before death when an individual has taken drugs. In the present study most commonly used sedative drug alprazolam were used to study their effect on developmental cycle of *Chrysomya megacephala*. The alprazolam affect on the developmental stages of *Chrysomya megacephala* and it has a direct impact on the estimation of PMI. Different stages of life cycle of blow flies and their morphometric parameters help in investigation of crimes.

5. References

- Bourel B, Hedouin V, Martin-Bouyer L, Becart A, Tournel G, Deveaux M. Effects of morphine in decomposing bodies on the development of *Lucilia sericata* (Diptera: Calliphoridae). Journal of Forensic Sciences. 1999;44:354-358.
- Goff ML, Brown WA, Omori AI. Preliminary observations of the effect of methamphetamine in decomposing tissues on the development of *Parasarcophaga ruficornis* (Diptera: Sarcophagidae) and implications of this effect on the estimations of postmortem intervals. Journal of Forensic Sciences. 1992;37:867-872.
- Greenberg B, Singh D. Species identification of Calliphorid (Diptera) eggs. Journal of Medical Entomology. 1995;32:21-26.
- Greenberg B, Kunich JC. Entomology and the law. Flies as forensic indicators. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 2002.
- Greenberg B. Flies as forensic indicators. Journal of Medical Entomology. 1991;28:565-577.
- Liu D, Greenberg B. Immature stages of some flies of forensic importance. Annals of the Entomological Society of America. 1989;82:80-93.
- Watanabe T, Saito A, Takeuchi Y, Naimuddin M, Nishigaki K. A database for the provisional identification of species using only genotypes: web-based genome profiling. Genome Biol 3. 2002, PMC65688.
- Kripke DF, Klauber MR, Wingard DL, Fell RL, Assmus JD, Garfinkel L. Mortality Hazard associated with prescription hypnotics. Biol. Psychiatry. 1998;43(9):687-693.
- Belleville G. Mortality Hazard associated with anxiolytic and hypnotic drug use in the national population health survey. Can. J. Psychiatry. 2010;55(9):558-567.
- Drummer OH, Odell M. Benzodiazepines and related drugs. In: The Forensic Pharmacology of Drugs of Abuse. Arnold, London, UK, 2001, 103-175.
- Rivers DB, Dahlem GA. The Science of Forensic Entomology. John Wiley & Sons Ltd, 2014.
- Bourel B, Tournel G, Hedouin V, Deveaux M, Goff ML, Gosset D. Morphine extraction in necrophagous insects remains for determining ante-mortem opiate intoxication. Forensic Sci. Int. 2001;120:127-131.

13. Carvalho LML, Linhares AX, Trigo JR. Determination of drug levels and the effect of diazepam on the growth of necrophagous flies of forensic importance in southeastern Brazil. *Forensic Sci. Int.* 2001;120:140-144.
14. Oliveira HG, Gomes G, Morlin JJ, Jr., Zuben CJV, Linhares AX. The effect of Buscopan on the development of the blow fly *Chrysomya megacephala* (F.) (Diptera: Calliphoridae). *J Forensic Sci.* 2009;54:202-206.
15. Anderson GS. Using rates and colonization patterns of insect succession on a body to determine time since death. *Proceeding of First European Forensic Entomology Seminar.* 2002, 56-62.
16. Zhou L, Xiandun Z, Haimei Z, Pu Li, Jinqi Ma, Ling G. Effects of Ketamine on the development of forensically important blowfly *Chrysomya megacephala* (F.) (Diptera: Calliphoridae) and its Forensic relevance, 2014.
17. Introna F, Campobasso CP, Goff ML. *Entomotoxicology.* *Forensic Sci Int.* 2001;120:42-47.
18. Abd Al Galil FM, Zambare SP, Al-Mekhlafi FA, AL-Keridis LA. Effect of diamethoate on the developmental rate of forensic importance Calliphoridae flies. *Saudi Journal of Biological Sciences.* 2021;28(2):1267-1271.
19. Mali KH. The study of insects of crime investigation importance from Nandurbar. Ph.D. Thesis. Dr. B. A. M. University, Aurangabad, 2011.
20. Pawar HM. Effect of Diazepam on the development of *Lucilia cuprina* (Diptera: Calliphoridae), *JETIR.* 2021, 8 (3).
21. Pawar HM. Effect of Diazepam on the development of *Chrysomya megacephala* (Diptera: Calliphoridae). *Power of Knowledge,* 2019, 1(4).
22. Goff ML, Omori AI, Goodbrod JR. Effect of cocaine in tissues on the rate of development of *Boettcherisca peregrine* (Diptera: Sarcophagidae), *J Med. Entomol.* 1989;26:91-93.

SEASONAL VARIATION STATUS OF HARSOOL DAM, AURANGABAD, (M.S.) INDIA.

¹A. S. Munde., ²P. R. More and ³S. E. Shinde

¹ Assistant Professor, Department of Zoology, Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot Dist. Latur, (M.S.) India.

² Assistant Professor, Department of Zoology, kai. Rasika Mahavidyalaya, Deoni Dist. Latur, (M.S.) India.

³ Assistant Professor, Department of Zoology, M. J. P. V. Arts, Commerce, and Shri. V. K. K. Science College, Dhadgaon Dist. Nandurbar (M.S.) India.

Corresponding author: Dr. S. E. Shinde, Department of Zoology, M. J. P. V. Arts, Commerce, and Shri. V. K. K. Science College, Dhadgaon Dist. Nandurbar (M.S.) India.

E-mail: sunilshinde1684@gmail.com

Abstract:

It is estimated that 20% of the world population would live in countries affected by chronic water shortage, about 75% of the Earth freshwater held in ice sheets and mountain glaciers. Glaciers serve as a natural regulator of regional water supplies. Analyses of Physico-chemical parameters of water are essential for irrigation, drinking, bathing, fishing, industrial processing, etc. The study of water quality deals with the physical, chemical, and biological characteristics that provide current information on various parameters directly linked with human welfare. Water analysis is essential to preserve and protect the natural ecosystem, which depends on the existing meteorological conditions of the area and the chemical properties of the water. The present study deals with assessing the water quality, seasonal variations, and Correlation between parameters of Harsool Dam at Aurangabad [M.S.] India. The Physico-chemical characteristics were studied and analyzed during July 2008 - June 2009. The results revealed that the condition of these dam in various seasons concerning the parameters.

Keywords: water quality, seasonal variations and Harsool Dam.

INTRODUCTION

Aquatic ecosystems are essential components of the global environment. Not only do they make a significant contribution to biodiversity and ecological productivity, but they also offer a variety of services for the human population. However, freshwater ecosystems are in crisis. They have been mined more than ever and remain as fast as terrestrial or marine ecosystems. Water is an essential resource for all types of life on earth and critical to the sustainability of the earth's ecosystem. Any chemical, biological or physical change in water quality that damages a living organism or renders the water unsuitable for its intended use is water contamination. Freshwater is essential for human health. Agriculture, natural ecosystem, and industry. Rapid population growth, rising living standards in urban areas, and industrialization have led to an increased demand for high-quality water. Water covers approximately 71% of the earth's surface. It is crucial to study the physicochemical factors that affect the biological productivity of the water body (Shinde et al, 2010).

Limnology is an interdisciplinary science that includes various specific areas and laboratory studies to understand the structural and functional aspects and problems of the freshwater environment from a holistic perspective (Adoni et al, 1985). Aquatic biodiversity is primarily threatened by human abuse and mismanagement of biological resources and the ecosystems that support them. Most of the reservoirs are contaminated by household waste, sewage, industrial and agricultural wastewater (Shiddamallayya and Pratima, 2008, Shekhar et al, 2008). The assessment of water quality generally includes an analysis of the physical-chemical and biological parameters and a reflection on the abiotic and biotic state of the ecosystem (IAAB, 1998, Kushrestha and Sharma, 2006 and Mulani et al, 2009).

The quality of the water depends on the extremes of the respective water. For example, water suitable for agriculture may not be ideal for recreational purposes. Drinking water may not suit some demanding industrial applications, such as in the chemical and pharmaceutical industries. Therefore, it is essential to maintain water quality based on the best-defined use of water (Shinde et al, 2011).

Climatic conditions are different in India summer from February to May, Monsoon from June to September and winter from October to January. In tropical countries, there may be a direct link between the duration of the sun and the temperature. The present study conducted to assess the water quality of the Harsool Dam at Aurangabad [M.S.] in India, which is essential for human use in this environment. Residents use the water for drinking, domestic, agricultural, and recreational purposes.

Study of Sukhana Dam, Concerning Water Parameters Dist, Aurangabad, (M.S.) India

Ashok Sayasrao Munde¹, Purushottam R More², Sunil Eknath Shinde^{3*}

¹Assistant Professor, Department of Zoology, Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot (M.S.) India

²Assistant Professor, Department of Zoology, kai. Rasika Mahavidyalaya, Deoni (M.S.) India

³Assistant Professor, Department of Zoology, M. J. P. V. Arts, Commerce, and Shri. V. K. K. Science College, Dhadgaon (M.S.) India

*Address for Correspondence: Dr. Sunil Eknath Shinde, Assistant Professor, Department of Zoology, M. J. P. V. Arts, Commerce, and Shri. V. K. K. Science College, Dhadgaon Dist. Nandurbar (M.S.), India

E-mail: sunilshinde1684@gmail.com

Received: 22 Apr 2021/ Revised: 24 June 2021/ Accepted: 09 Aug 2021

ABSTRACT

Background: An examination of the water from various aspects becomes essential. However, the percentage of water resources used for non-irrigation purposes is currently low, expected to increase significantly in the future with growing industrialization and energy production. Conservation and efficient use of available water resources requires the utmost attention. Therefore, it is necessary to think carefully about future decisions on water management.

Methods: Water samples were taken for physicochemical analysis at the Sukhana Dam in Aurangabad, Maharashtra, India, early in the morning between 8:00 and 11:00 AM in the first week of each month.

Results: The present study deals with assessing the water quality, seasonal variations, and Correlation between parameters of Sukhana Dam at Aurangabad, Maharashtra, India. The physicochemical characteristics were studied and analyzed from July 2008-June 2009. The results revealed that the condition of these dams in various seasons concerning the parameters. The physicochemical parameters; with the help of this understanding, the water quality of the dam and the correlation coefficient shows a highly significant positive and negative relationship ($p < 0.01$) and also a significant positive and negative relationship ($p < 0.05$) these parameters are correlated with the different seasons. Correlation coefficients are used to measure the strength of the association between parameters.

Conclusion: During the present investigation, the observed all parameters values within the permitted limit specified by the ISI, which indicates that the dam's water is suitable for drinking and domestic purposes.

Key-words: Physico-chemical parameters, Seasonal variations, Sukhana Dam, Water quality, Water parameter

INTRODUCTION

In many countries, water scarcity is becoming a growing obstacle not only for family care but also for economic activity in general. The upstream water makes the downstream river so short that the industry is forced to close seasonally. In the Indonesian regional capital Surabaya, this has become routine. As industry, irrigation and people expand, so does the economic and environmental cost of investing in additional water

resources. Access to drinking water is still an urgent human need in many countries. Aquatic biodiversity is threatened primarily by human abuse and mismanagement of both living resources and the ecosystems that support them. Most of the reservoirs are getting polluted due to domestic waste, sewage, industrial and agricultural effluents ^[1]. Part of the problem is pollution. The diseases that are largely defeated by installing suitable water and sewage systems cause enormous human suffering. The problem is exacerbated in some places by increasing water shortages, making it difficult to meet growing demand. Human waste poses a significant health risk to the many people who are forced to drink and wash in the untreated water of rivers and ponds. UNEP's Global Environmental Monitoring System (GEMS) data show the

How to cite this article

Munde AS, More PR, Shinde SE. Study of Sukhana Dam, Concerning Water Parameters Dist, Aurangabad, (M.S.) India. SSR Inst. Int. J. Life Sci., 2021; 7(5): 2853-2859.

Access this article online

<https://ijls.com/>

Biochemical Alterations Due to dimethoate in fresh water fish, *Channa punctatus*

K.T. Paithane¹, R.Y. Bhandare², S.E. Shinde³, P.R. More⁴ and *T.S.Pathan⁵

¹Department of Zoology, Deogiri College,
AURANGABAD (M.S.) INDIA

² Department of Zoology, MG V's Arts,
Science and Commerce College,
SURGANA, District NASHIK (M.S.) INDIA

³Department of Zoology, Maharaja J.P Valvi Arts,
Commerce and Shri V. K. Kulkarni Science College
DHADGAON District - NANDURBAR

⁴ Department of Zoology,
Kai.RasikaMahavidyalaya,
DEONI District LATUR (M.S) INDIA

⁵Department of Zoology, Kalikadevi Arts,
Commerce and Science College,
SHIRUR (K.A), District BEED (M.S.) INDIA

*Corresponding Author

E-mail : drtanvir7981@gmail.com

Received : 03.07.2021; **Revised** : 15.07.2021; **Accepted** : 02.08.2021

ABSTRACT

Activity of a few biomarkers have been investigated on fresh water fish, *Channa punctatus* exposed to three sub – lethal concentrations of dimethoate (1/5, 1/10 and 1/15 of 96hrs LC₅₀ values). The alteration in protein contents of liver, gill and muscle were investigated. The protein levels were found to be depleted in all the tissues after exposure to dimethoate over the control. All the organs showed the significant difference between control and exposed groups in all the estimated parameters on long exposure. The present study considers biochemical parameters as important biomarkers in determining the level of toxicity caused by the pesticide Dimethoate. Therefore the detailed results and observations are summarized in the present investigations.

Figure : 01

References : 18

Table : 01

KEY WORDS : Biochemical, *Channa punctatus*, Dimethoate, Toxicity.

Introduction

Dimethoate is a broadly used insecticide that rigorously causes toxic effects in various aquatic organisms especially in fish. The toxic effects of pesticides on biochemical parameters of fresh water fishes are well illustrated from the recent research in the field of toxicology. In the midst of the biochemical components proteins are of prime importance as they determine nutritive value of fresh water fishes.

Several environmental problems have arisen due to different forms of wastes created by our lifestyle and economic development. The industrial and automotive

emission create acid rain and breathing problems while industrial and commercial effluents create groundwater and surface water pollution.

Fish is an important commodity from the standpoint of human consumption. Aquatic pollution undoubtedly has direct effects on fish health, reproduction and survival. Pesticides are considered as serious pollutants of the aquatic environment because of their persistence in the environment and tendency to be concentrated in aquatic organisms.

Proteins are the important biopolymers of great interest and importance. They play not only a key role

ACKNOWLEDGEMENT : The authors are thankful to the Department of Zoology, Deogiri College, Aurangabad (M.S) India, for providing library facilities.

INSECTICIDE DIMETHOATE INDUCED TOXICITY AND ALTERED PROTEIN CONTENT IN FRESHWATER FISH, *PUNTIUS TICTO* : A BIOCHEMICAL ASPECTS

K. T. Paithane¹, R. Y. Bhandare², S. E. Shinde³, P. R. More⁴ and T. S. Pathan^{5*}

¹Department of Zoology, Deogiri College, Aurangabd, India.

²Department of Zoology, MGV's Arts, Science and Commerce College, Surgana, District Nashik, India.

³Department of Zoology, Maharaja J.P. Valvi Arts, Commerce and Shri S.V.K. Kulkarni Science College, Dhadgaon, District - Nandurbar, India.

⁴Department of Zoology, Kai. Rasika Mahavidyalaya, Deoni District Latur, India.

⁵Department of Zoology, Kalikadevi Arts, Commerce and Science College, Shirur (K.A), District Beed, India.

*email- drtanvir7981@gmail.com, tanvirforu@rediffmai.com

(Received 2 August 2020, Revised 29 October 2020, Accepted 121 November 2020)

ABSTRACT : The last three decades, use of modern organic synthetic pesticides has increased in agriculture sector in order to improve crops yield with low labour and effort. Various pesticides such as insecticides, herbicides, fungicides etc. are being used intensively in agriculture leading to numerous health-related problems due to unsystematic applications of the same. These chemicals influence almost every system of environment especially aquatic ecosystems. Pesticides residues reach into the aquatic environment by surface run-off causing risk hazards for aquatic flora and fauna, fishes being one of the most affected organisms. These pesticide residues enter in non-targeted animals via food chain threatening the ecological balance and biodiversity of the nature. Long-term exposure of dimethoate induces biochemical changes in the protein content of fish.

Dimethoate is widely used insecticide that relentlessly causes toxic effects in the various aquatic organisms especially in fishes. The effect of dimethoate on certain metabolism of protein was evaluated in the liver, gills and muscle of the *Puntius ticto* during sub lethal toxicity exposure to 30 days. The present findings suggest that accumulation of dimethoate critically altered the protein content in the liver, gills and muscles of *Puntius ticto*.

Key words : Insecticide, dimethoate, fish, biochemical, protein.

How to cite : Paithane K T, Bhandare R Y, Shinde S E, More P R and Pathan T S (2021) Insecticide dimethoate induced toxicity and altered protein content in freshwater fish, *Puntius ticto* : A biochemical aspects. *J. Exp. Zool. India* **24**, 219-222. DocID: <https://connectjournals.com/03895.2021.24.219>

INTRODUCTION

Fish constitutes a valuable commodity from the point of view of human consumption. Aquatic pollution undoubtedly has direct effects on fish health, reproduction and survival. Pesticides are regarded as serious pollutants of the aquatic environment because of their environmental persistence and tendency to be concentrated in aquatic organisms.

Proteins are the important biopolymers of great interest and importance. They play not only a key role informing and maintaining the structure of the cell but also as enzyme and hormones that catalyze numerous reactions and integrate the body functions.

The major metabolites are namely protein, fat and carbohydrates etc. They are prime important to determine nutritive value of fish. Occurrence of polluted water bodies has exposed biota and particularly fish to an unlimited extent of danger. Therefore, it is necessary to evaluate nature and extent of alterations in metabolites of fish.

A change in biochemical constituents in fish gives an indication, help to understand the type of pollutants and its mode of action. Despite the facts, like other living organisms, fish also has its own detoxification mechanism to encounter the toxic effects; however, if the toxic substance enters in the body, certainly damage and weaken the mechanism concerned. The damage may be at cellular or molecular level, but ultimately it will lead to

**WATER QUALITY PARAMETERS IN SINDPHANA DAM NEAR SHIRUR
KASAR, BEED DISTRICT, MAHARASHTRA STATE, INDIA**

T.S. Pathan^{*1} and S.E. Shinde²

*Department of Zoology, Kalikadevi Arts, Commerce and Science College, Shirur
Kasar Dist. Beed (M.S.) India*

Abstract: Water analysis is essential to preserve and protect the natural ecosystem, which depends on their physical, chemical and biological characteristics; these are directly linked with human welfare. This study was evaluated the physicochemical features of water and their relationships in Sindphana Dam near Shirur Kasar, Breed district, Maharashtra state, India between January and December 2012. This study shows the water quality parameters were fluctuated during the summer, monsoon and winter seasons in Sindphana Dam. In this study, air temperature was positively related to water temperature, transparency and pH while it was negatively related to electric conductivity and dissolved oxygen (DO). The water temperature was positively related to air temperature, transparency and pH, while it was negatively related to electric conductivity and DO. Water transparency also negatively related to turbidity, electric conductivity, biochemical oxygen demand (BOD) and chemical oxygen demand (COD). Electric conductivity was positively related to turbidity, BOD and COD. The pH was negatively related to electric conductivity, DO, BOD and COD. The study indicated that the Sindphana Dam water quality parameters were acceptable limits for aquatic biota.

Key words: water quality, seasonal variations, and Sindphana Dam

INTRODUCTION

Freshwater is one of the most precious and essential requirements for all living things on the earth. Water analysis knowledge is essential for knowing the physical, chemical, biological conditions and the composition of the biota potentialities of a dam. Surface water resources have played an essential role in the area's drinking water requirement, which may be fulfilled by the river, lake, ponds, canal, etc. Lakes are visual tools for managing freshwater resources, contributing to socio-economic development and drinking water supply; therefore the organic components are related to human activities such as mining, agriculture, stock-breeding, fisheries, urbanization activities,

^{*}Author for corresponding: <sunilshinde1004@rediffmail.com>, ²Department of Zoology, M. J. P. V. Arts, Commerce, and Shri. V. K. K. Science College, Dhadgaon Dist. Nandurbar 6 (M.S.) India
©2021 Zoological Society of Bangladesh DOI: <https://doi.org/10.3329/bjz.v49i3.58514>

VOLUME 8 ISSUE 1 2022

ISSN 2454-3055

**INTERNATIONAL
JOURNAL OF
ZOOLOGICAL
INVESTIGATIONS**

*Forum for Biological and
Environmental Sciences*

Published by Saran Publications, India

International Journal of Zoological Investigations

Contents available at Journals Home Page: www.ijzi.net
Editor-in-Chief: Prof. Ajai Kumar Srivastav
Published by: Saran Publications, Gorakhpur, India

ISSN: 2454-3055

Management of Biopesticides to Control Infestation of Insect Stored Grain Pest *Tribolium castaneum* (Herbst) (Coleoptera: Tenebrionidae): A Review

Gawali R.J.¹, Magare S.R.¹, Srivastava S.K.¹ and Shinde S.E.^{2*}

¹Department of Zoology, C.H. Chaudhari Arts, S.G. Patel Commerce and B. B. J. Patel Science College, Taloda, Nandurbar (M.S.), India

²Department of Zoology, M. J. P. V. Arts, Commerce, and Shri. V. K. K. Science College, Dhadgaon, Nandurbar (M.S.), India

*Corresponding Author

Received: 14th February, 2022; Accepted: 18th March, 2022; Published online: 28th March, 2022

<https://doi.org/10.33745/ijzi.2022.v08i01.039>

Abstract: Pulses and Cereals have great nutritional value in the daily human diet. Infestation of Stored grain is a serious issue since different life stages of several types of insects can cause it. Insect degrade the quality of stored grains and product, resulting in economic losses. The storage of grains has been linked to a high number of insect infestations. Almost all stored grain insect pests have remarkably high multiplication rates and may destroy 10-15 % of grains. The major pest of stored grains includes Weevil (*Sitophilus oryzae*, *Sitophilus zeamais*, *Sitophilus granaries*), *Tribolium* species (*Tribolium castaneum* and *Tribolium confusum*), Khapra beetles (*Trogoderma granarium*), lesser grain borer (*Rhyzopertha dominica*), Pulse beetles (*Callosobruchus maculatus*), Rice moth (*Corcyra cephalonica*), etc. Continuous and indiscriminate over use of insecticides are responsible for the development of resistance against these insect pesticides. Accumulation of synthetic chemical pesticide residues on pulses and cereals are unfortunately consumed by human. Recently, in agricultural practices in different areas of the world, attention has been given towards the exploitation of plant biochemical as a new approach in stored grain protection. Various scientific literature already documented the efficacy of plant derivatives against storage grain pests. Biopesticides kill and repel the insect pests, affect insect growth, development and metamorphosis. Farmers have used higher plants, medicinal plants, various herbs and traditional spices for stored grain insect pest management, but majority of farmer use chemical insecticide to increase productivity but it causes adverse effect on environment and non-target animal including human also, so there is more need for scientific research regarding the plant Biopesticides efficacy against stored grain pests.

Keywords: *Tribolium castaneum*, Infestation, Stored grain pests, Biopesticides, Phytochemicals

Citation: Gawali R.J., Magare S.R., Srivastava S.K. and Shinde S.E.: Management of biopesticides to control infestation of insect stored grain pest *Tribolium castaneum* (Herbst) (Coleoptera: Tenebrionidae): A review. Intern. J. Zool. Invest. 8(1): 365-370, 2022.

<https://doi.org/10.33745/ijzi.2022.v08i01.039>

Introduction

Agriculture is crucial sector in world, because economy of nation depends on agriculture sector.

Most of the income generated from this sector, but agriculture faces many different problems. One of

A REVIEW STUDY ON PESTICIDE-INDUCED EFFECTS IN FRESHWATER FISH.

¹Y. B. Telange., ²T. J. Jadhav and ³S .E. SHINDE

¹Department of Zoology, Maratha Vidya Prasarak Samaj's K.G.D.M. Arts, Commerce and Science College,
Niphad Dist. Nashik (M.S.) India.

²Department of Zoology, Shivaji College, Kannad Dist. Aurangabad (M.S.) India.

³Department of Zoology, M. J. P. V. Arts, Commerce, and Shri. V. K. K. Science College, Dhadgaon Dist.
Nandurbar (M.S.) India.

Corresponding author: Dr. S. E. Shinde, Department of Zoology, M. J. P. V. Arts, Commerce, and Shri. V.
K. K. Science College, Dhadgaon Dist. Nandurbar (M.S.) India.

E-mail: sunilshinde1684@gmail.com

Abstract

Pesticides can be defined as chemical substances which are used to kill, control or repel pests. Chlorinated hydrocarbons are fat-soluble and are trooped into the body. Man is at the top of the food chain/food Web and consumes plants as well as animals and carries small amounts of pesticides and ultimately increases to the danger level. This is called bio-magnification which causes the severe physiological disorder. Toxic effects can be sensed immediately after exposure to a toxicant or when followed by a lag. These effects are determined by the toxicological characteristics of the substance and the ability of the organisms to metabolize it. Histopathology is the study of the structure of diseased or injured cells or a study of pathological change in the microanatomy of tissues is known as histopathology. Fish constitutes a valuable commodity from the standpoint of human consumption. Aquatic pollution undoubtedly has direct effects on fish health, reproduction, and survival. Pesticides are regarded as serious pollutants of the aquatic environment because of their environmental persistence and tendency to be concentrated in aquatic organisms. A change in biochemical constituents in fish gives an indication, helping to understand the type of pollutants and their mode of action. Despite the facts, like other living organisms, fish also has its detoxification mechanism to

अनुक्रमणिका

- १ हिंदी साहित्य के क्षेत्र में डॉ. दीपक पाटील का योगदान
- डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार, धुलियाँ ----- ७
- २ भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में भारतीय संस्कृति - डॉ. मिर्जा अनिस बेग रज्जाक बेग, औरंगाबाद - १२
- ३ संस्कृति के संरक्षण एवं संवर्धन में अभिमन्यु अनत के उपन्यास साहित्य की भूमिका
- डॉ.अंजली उबाळे, इचलकरंजी ----- १५
- ४ 'मलबे का मालिक' कहानी में साम्प्रदायिकता - डॉ.अशफाक सिकलगर, धुले ----- १९
- ५ हिंदी साहित्य और सिनेमा का सहसंबंध - डॉ.डिंपल पाटील, जलगाव. ----- २२
- ६ नमिता सिंह के कहानियों में व्यक्त समस्याएँ और उसका समाधान
- डॉ.गगनकुमारी हळवार, बंगळुरु, कर्नाटक ----- २५
- ७ वीरेन्द्र जैन के उपन्यासों में अभिव्यक्त सामाजिक बोध ('व्यथा-कथा' एवं 'शब्द-बोध' के विशेष संदर्भ में) - डॉ.काळू बागुल, नवलनगर, जि.धुले ----- २८
- ८ राजेन्द्र मिश्र का कहानी-संग्रह 'विस्थापन का दर्द' में चित्रित सामाजिक बोध
- प्रा. एम. जी. ठाकरे, धुले, डॉ. प्रमोद जी. पाटील ----- ३२
- ९ सांस्कृतिक मूल्य संरक्षण और हिंदी कविता - प्रा. मनिष सोलंकी, वर्धा ----- ३६
- १० गिरीश कर्नाड का नाटक 'नागमण्डल' में नारी चिंतन
- डॉ.मनोहर पाटील, ता.अक्राणी, जि.नंदुरबार ----- ४०
- ११ साहित्य और सिनेमा - डॉ.मारूती यमुलवाड, बीड ----- ४३
- १२ पत्रकारिता का भयानक चेहरा: 'देख जात के ठाठ' नाटक के विशेष संदर्भ में
- डॉ.निंबा वाल्हे, दोंडाईचा, जि.धुलियाँ. ----- ४६
- १३ समाज और साहित्य का संबंध - डॉ.परमेश्वर काकडे, औरंगाबाद ----- ४९
- १४ संचार माध्यमों में चित्रित नारी - डॉ.प्रमोद पाटील, धुले ----- ५२
- १५ 'भगदड़' उपन्यास में चित्रित सामाजिक चिंतन - डॉ.आर. के. जाधव, सोनगीर, जि.धुले ----- ५६
- १६ डॉ. शशिप्रभा शास्त्री के उपन्यासों में चित्रित आधुनिक समाज जीवन - प्रा. राजेंद्र ब्राह्मणे, धुले -- ५९
- १७ डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल का व्यंग्य-संग्रह 'आओ भ्रष्टाचार करें' में राजनीतिक बोध
- प्रा. राजेश खर्डे, जलगाव, डॉ. अभयकुमार खैरनार ----- ६३
- १८ डॉ.बृजेश सिंह की गज़लों में संस्कृति चित्रण - डॉ.रविंद्र ठाकरे, येवला, जि. नाशिक, डॉ. अनिता नेर- ६७
- १९ समाज और संस्कृति के विकास में हिंदी साहित्य का योगदान
- डॉ.रेविता कावळे, वसमत, जि.हिंगोली ----- ७१
- २० जनसंचार माध्यम, बाजारवाद एवं भारतीय संस्कृति
- डॉ.संजय महाजन, अमळनेर, जि.जळगाव ----- ७५
- २१ 'बदलती संस्कृति एवं साहित्य : हंस' की कहानियों के परिप्रेक्ष्य में
- डॉ. शोभा पवार, सांगली ----- ७८
- २२ साहित्य में प्राप्त भारतीय संस्कृति का स्वरूप एवं मूल्य
- डॉ.स्वाती शेलार, एरंडोल, जि.जलगाव ----- ८१

गिरीश कर्नाड का नाटक 'नागमण्डल' में नारी चिंतन

डॉ. मनोहर हिलाल पाटील

(हिंदी विभागाध्यक्ष)

महाराज ज. पो. वळवी कला, वाणिज्य

व श्री वि.कृ.कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय, धडगांव, तह. अक्राणी, जि. नंदूरबार (महाराष्ट्र)

email : patilmh80gmail.com

सारांश :

१९ वी शताब्दी के दूसरे चरण में नाटकों का पुनरुदय हुआ। हिंदी में नाटकों की परंपरा भारतेन्दु युग में शुरू होती है। हिंदी में करीब-करीब सभी प्रांतीय भाषाओं के अनुवाद मिलते हैं। नये को स्वीकारने की प्रवृत्ति के कारण दूसरी भारतीय भाषाओं के नाटकों की ओर ध्यान गया। और हिंदी का नाट्य विधा को समृद्ध करने का काम अनुवादों ने किया है। अनुवाद कार्य का एक कारण यह भी है कि अन्य भाषाओं के साहित्यकार व्यापक क्षेत्र की तलाश अपनी कृति के लिए करते हैं। हिंदी भारत की अधिक प्रचलित भाषा होने के कारण उसके माध्यम से भावनिक एकता हो सकती है।

हिंदी में करीब-करीब गिरीश कर्नाड के सभी नाटक अनुदित हुए हैं। इससे ही स्पष्ट है कि उनके नाटक कथा की विविधता को लेकर आये हैं। ऐसे ही लोककथा का आधार लेकर उनका 'ज्ञानपीठ' पुरस्कार से सम्मानित 'नागमण्डल' प्रसिद्ध नाटक है। इस नाटक का हिंदी अनुवाद बी. आर. नारायण ने किया है। गिरीश कर्नाड का 'नागमण्डल' यह नाटक कथा और शैली की दृष्टि से एक नुतन प्रयोग है। हिंदी साहित्य में स्त्री विवशता, विमर्श को लेकर साहित्य लिखा गया। 'नागमण्डल' नाटक की समस्या देखकर ऐसा लगता है कि भाषा कौन-सी भी हो लेकिन सामाजिक समस्या सर्वव्याप्त है जो लेखकों द्वारा अपनी-अपनी भाषा में अभिव्यक्त होती रहती है।

संबोध शब्द :- अनुवाद, भावनिक, शैली, नाटक, विमर्श, साहित्य, नागमण्डल, अभिव्यक्त, पुनरुदय, निर्देशक, अभिनय, रंगमंच, नवोन्मेष एवं योगदान।

प्रस्तावना :-

१९ वी शताब्दी के दूसरे चरण में नाटकों का पुनरुदय हुआ। हिंदी में नाटकों की परंपरा भारतेन्दु युग में शुरू होती है। यह उल्लेखनीय है कि उन्होंने अपना नाट्य लेखन कार्य अनुवाद से ही शुरू किया। वे एक नाटककार थे, निर्देशक थे और अभिनय थी करते थे। भारतेन्दु ने नाटकों को रंगमंच

के साथ जोड़ा। इस नवोन्मेष में अनुदित नाटकों का योगदान महत्वपूर्ण रहा है।

जयदेव तनेजा लिखते हैं, भारतीय और विशेषता किरी रंगकर्म के इतिहास में भारतेंदु हरिश्चंद्र के क्रांतिकारी किन्तु संक्षिप्त रंगोन्मेष और उसके अवसान से पौदा हुए शून्य के लगभग ७०-८० वर्ष बाद सन १९७० के आस-पास का समय नई रंग चेतना और अक्रियता की दृष्टि से विशेष रूप से महत्वपूर्ण एवं निर्णायक रहा इससे कोई संदेह नहीं। यही वह समय है जब मराठी में विजय तेंडुलकर, हिंदी में मोहन राकेश, बांगला में बादल सरकार और कन्नड में गिरीश कर्नाड का लगभग एक साथ उदय हुआ।

हिंदी में करीब-करीब गिरीश कर्नाड के सभी नाटक अनुदित हुए हैं। इससे ही स्पष्ट है कि उनके नाटक कथा की विविधता को लेकर आये हैं। ऐसे ही लोककथा का आधार लेकर उनका ज्ञानपीठ पुरस्कार से सम्मानित 'नागमण्डल' प्रसिद्ध नाटक है। इस नाटक का हिंदी अनुवाद बी. आर. नारायण ने किया है। दो अंकों का विभाजित नाटक है - 'नागमण्डल'। लोककथा के आधारपर लिखे गए 'नागमण्डल' में इस नाटक में दो-तीन लोककथाएँ जुड़ी हुई हैं। लोगों का विश्वास है कि नागमण्डल से संतान प्राप्ति होती है। गिरीश कर्नाड ने अपने नाटक का आधार इस लोकविश्वास से ही लिया है। कर्नाटक के दक्षिण कन्नड जिले में आज तक चली आयी ऐसी प्राचीन परंपरा है कि, संतान प्राप्ति के लिए 'नागमण्डल' रचा जाता है। डॉ. सिट्टलिंग पट्टणशेट्टी ने स्पष्ट किया है कि, नाग और काम वासना का संबंध तो साहित्य में भी सदैव स्त्री-पुरुष संबंध एवं संतान प्राप्ति का संकेत बना हुआ है। किसी भी संकेत का स्पष्ट अर्थ न सूचित करते हुए केवल कथा के बीच में उसे पिरोकर पाठकों और दर्शकों पर अर्थ-शक्ति और कल्पना-शक्ति का भार डाल देने का कार्य गिरीश ने किया है।

नाटक का प्रारंभ रोचक ढंग से किया है। नाटक में आया पात्र मनुष्य जो नाटककार भी हो सकता है। उसे संन्यासी ने कहा कि, उसे एक महिने में एक रात जागना है।

प्रारंभ में सहज लगने वाली यह बात आखरी दिन तक पूरी नहीं होगी इस संभावना के कारण वह एक जीर्ण मंदीर में मृत्यु चाहता है। लोगों के सामने मरना अच्छा नहीं इसलिए मंदिर में आया है। लेकिन धीरे-धीरे तरंगती दस-बारह ज्योतियाँ आती है और उनकी आवाज आती है। मनुष्य छिपकर उनका वार्तालाप सुनता है। एक ज्योति कहती है कि, “उसके घर में रहनेवाली बुढिया एक कहानी और गीत जानती है लेकिन वह किसी को भी नहीं सुनाती। इसलिए दोनों उब गए है। बुढी जब सोई और खरॉटे लेने लगी तब कहानी और गीत मुँह से भाग गए। कहानी ने लडकी का और गीत ने साडी का रूप धारण किया और चली गयी।” इस लोककथा का उद्देश्य यही है कि, कहानी एक दूसरे को सुनाने में ही उसकी सार्थकता है। छिपा हुआ व्यक्ति उसे पकडकर कहानी सुनाने के लिए कहता है। वह भी किसी और को सुनाए, इस आग्रह के साथ लडकी का रूप धारण की हुई कहानी, ज्योतियाँ मनुष्य को कहानी सुनाती है।

रानी एक लडकी है जो अपने माँ-बाप की इकलौती संतान है, जिसकी शादी अपण्णा से की गई है। अपण्णा पर स्त्रीगामिनी है। वह केवल दोपहर को घर खाना खाने आता है। रात को बाहर से ताला बंद करके चला जाता है। एक दिन परिचित अंधी बुढिया को इस बात का पता चलता है। रानी के प्रति सहानुभूति के कारण वह एक संन्यासी से एक जडी बुटी प्राप्त करती है। जिसमें पति के वशीकरण की शक्ति है। वह उसको देकर पति को पिलाने के लिए कहकर चली जाती है। रानी उस बुटी को घिसकर सालन में डालती है लेकिन खून जौसा वर्ण बनकर उबलने लगता है। वह डरकर सामने दिखाई देने वाली साँप के बिल में डाल देती है। जिस में एक नाग रहता है। परिणामस्वरूप वह उसके पति का ही रूप धारण करके (नागप्या) हर रात रानी के पास आता है। उसका नाम समझने की सुविधा के लिए नागप्या रखा गया है। अपने इस इच्छारूपधारी नाग को पति की समानता के कारण वह पहचान नहीं पाती। वह हर रोज रात उससे मिलने आता है। परिणामस्वरूप रानी गर्भवती होती है। उसका पति इस सत्य को नहीं जानता कि, उसके पास आनेवाला व्यक्ति नागप्या रूपधारी नाग था और रानी उसे अपना पति समझती थी। नागप्या चाहता है कि, यह समाचार कुछ दिनों के लिए गुप्त रखा जाए। रानी आश्चर्य करती है “दिन का मुख दुसरा है और रात का स्पर्श अलग है।”¹³ अपण्णा को पत्नी के गर्भवती होने की बात ज्ञात होती है। अपण्णा पत्नी को पीटता है और खींचकर बाहर लाता है।

पत्थर उठाकर उसे मारता है, तभी नाग फुसकारता आता है। अपण्णा भाग जाता है।

अपण्णा उसे दंड देने के लिए उतारू है। समाज भी उसी स्त्री को दोषी मानकर दंड देना चाहता है। परंतु रानी बार-बार दावा करती है कि, उसने पति के सिवा किसी पुरुष का मुँह तक नहीं देखा। समाज उसे अपने आपको निर्दोष सिद्ध करने के लिए अग्निपरीक्षा देने को कहता है, जिसके अनुसार तपता लोहा लेकर कसम खानी पडती है। रात में नागप्या आता है तो वह प्रार्थना करती है कि, आप ऐसा दिव्य कराकर मुझे अपमानित न करो। नागप्या उसे कहता है तो मेरी बात ध्यान से सुनो। जब मैं तुम्हें पंचायतघर ले जाऊँ तब तुम यह कहो कि ‘मैं नाग का दिव्य करूँगी’। इसमें रानी बिल में हाथ डालकर नागसर्प को पकडकर प्रतिज्ञा करेगी, अपनी प्रामाणिकता का प्रमाण देगी।”¹⁴

जब वह यह दिव्य लोगों के सामने करती है- साप उसके गले में चहककर बाँहो पे से उतरकर अपने बिल में चला जाता है। पंच लोग यह चमत्कार देखकर रानी के चरणों में गिरते है। देवी, महासाध्वी, पतिव्रता के रूप में रानी की पहचान बन जाती है। रानी को पुत्र हुआ। तीनों का जीवन सुखमय बितने लगता है।

इधर रानी अपने परिवार के साथ खुशी से अपना जीवनयापन करने लगती है। लेकिन कहानी में आगे नागप्या को रानी को देखने की इच्छा होती है। क्यों न एक बार जाकर देखू। वह सुख संतोष से होगी। मैंने उसे सब जुटाकर दिया है। पर मैंने उसको सुख से गृहस्थी चलाते नहीं देखा। देखकर खुश होने का मौका भी नहीं मिला।¹⁵ रानी के घर जाने के बाद अपने पुत्र और रानी के साथ अन्य पुरुष को सोया देखकर पुरुष सुलभ इष्ट्या जागृत हुई। रानी पति की भूजा पर सिर टिकाये सोयी है। लंबी केशराशी कसी हुई है। साथ में बेटा सोया है। नागप्या रानी के मुख पर होने वाली मुस्काराहट देखकर दुःखी होता है और कहता है। ‘रानी मेरी रानी! ... मेरी आयी रात की सुगन्धि स्वप्न सुंदरी! दुसरे के बगल में?’¹⁶

नागप्या अपने आप को धिक्कारता है और रानी पर होने वाले प्रेम के खातिर अपना लघुरूप बनाकर रानी के केशराशि में जाकर उसके ही केशों का फंदा डालकर आत्महत्या कर लेता है। सुबह रानी की केशराशि भारी हो जाती है। उसमें मृत बाल नाग निकलता है। नाग ने पुत्र को बचा लिया इसलिए नाग का अग्निस्ंस्कार पुत्र के द्वारा किया जाता है। रानी कहती है कि, अपना पुत्र हर वर्ष नाग का श्राद्ध करेगा।

रानी प्रण करती है कि "इस नाग ने हमारे बच्चे के प्राण बचाये, यह मुख्य बात है। यह ऋण हम कभी चुका नहीं पाएँगे। यह ऐसा ऋण है जिसे हमारे बेटे को भूलना नहीं चाहिए। जीवनदान का ऋण पितृऋण के समान होता है।"^{१३} इस प्रकार 'कहानी' कहानी सुनाकर चली जाती है। सुबह होने के कारण ज्योतियाँ भी चली जाती है। उनतीस दिन जागकर आखरी रात भी जागकर कहानी में लीन नाटककार भी अपनी जिंदा रहने की खुशी में चल पडता है। नाटक का अंत सुखान्त दिखाया गया है।

वस्तुतः 'नागमण्डल' नाटक की कथावस्तु यह एक लोककथा है। 'नागमण्डल' की सारी कथा पुरुष की मानसिकता और नारी की विवशता से जुड़ी हुई है। शिल्प की दृष्टि से भी यह मौलिक नाटक है। ज्योति और कहानी का मानवीकरण नाटक के शिल्प की विशेष विशेषता है। लोककथा के साथ लोकविश्वास भी है कि ज्योतियाँ (प्रकाश) सर्वद्रष्टा होता है। जयदेव तनेजा ने नाटक के संबंध में लिखा है कि, "कहानी ज्योतियाँ और इच्छाधारी नाग जैसे मानवेतर चरित्रोंवाला यह नाटक स्त्री-पुरुषों के पेचिदा यौन सम्बन्ध का ही नाटक है। विवाहेतर सम्बन्धों की नैतिकता, अनैतिकता जैसे उलझे हुए गम्भीर प्रश्न को नाटककार ने अत्यंत विडम्बनापूर्ण स्थितियों के माध्यम से प्रस्तुत किया है।"^{१४}

निष्कर्ष :

१. हिंदी में करीब-करीब सभी प्रांतीय भाषाओं के अनुवाद मिलते हैं। नये को स्वीकारने की प्रवृत्ति के कारण दुसरी भारतीय भाषाओं के नाटकों की ओर ध्यान गया। और हिंदी का नाट्य विधा को समृद्ध करने का काम अनुवादों ने किया है।
२. अनुवाद कार्य का एक कारण यह भी है कि अन्य

भाषाओं के साहित्यकार व्यापक क्षेत्र की तलाश अपनी कृति के लिए करते हैं। हिंदी भारत की अधिक प्रचलित भाषा होने के कारण उसके माध्यम से भावनिक एकात्मता हो सकती है।

३. भारत की सभी प्रांतीय भाषाओं का श्रेष्ठ साहित्य हिंदी में अनुदित अधिक से अधिक होता है। ऐसी स्थिति में सामाजिक, भाषिक, भौगोलिक विषमता नष्ट होगी इसलिए राष्ट्रीय कर्म की दृष्टि से अनुवाद कार्य की अपनी उपादेयता है।
४. गिरीश कर्नाड का 'नागमण्डल' यह नाटक कथा और शैली की दृष्टि से एक नूतन प्रयोग है। हिंदी साहित्य में स्त्री विवशता, विमर्श को लेकर साहित्य लिखा गया।
५. 'नागमण्डल' नाटक की समस्या देखकर ऐसा लगता है कि भाषा कौन-सी भी हो लेकिन सामाजिक समस्या सर्वव्याप्त है जो लेखकों द्वारा अपनी-अपनी भाषा में अभिव्यक्त होती रहती है।

*****

संदर्भ ग्रंथ :-

१. तनेजा जयदेव, 'आधुनिक भारतीय रंगलोक', पृ. क्र. २०
२. पट्टणशेट्टी सिद्दिलिंग, 'मोहन राकेश और गिरीश कर्नाड के नाटकों का तुलनात्मक अध्ययन', पृ. क्र. ४४८
३. कर्नाड गिरीश, 'नागमण्डल', पृ. क्र. ६१
४. वही पृ. क्र. ५१
५. वही पृ. क्र. ६०
६. वही पृ. क्र. ११
७. वही पृ. क्र. ६२
८. उपरोक्त, 'आधुनिक भारतीय रंगलोक', पृ. क्र. १०४

अ.नं.	लेख एवं लेखकों के नाम	पृ. क्रमांक
२८.	डॉ.शशिप्रभा शास्त्री जी का उपन्यास हर दिन इतिहास एवं सांस्कृतिक परिदृश्य / डॉ.महेंद्रकुमार वाढे, प्रा.राजेंद्र ब्राह्मणे	१०५
२९.	साहित्य, समाज और सिनेमा की त्रयी में कमलेश्वर की सामाजिक फिल्में / प्रा.डॉ.जयंत ज्ञानोबा बोबडे	१०९
३०.	जंगल जहाँ शुरु होता है उपन्यास - थारू आदिवासी समाज की वास्तविक गाथा / डॉ.भारती वळवी	११५
३१.	भारतीय संस्कृति में 'रामचरितमानस' की प्रासंगिकता / डॉ. कांबळे आशा दत्तात्रय	११८
३२.	साहित्य में समाज का प्रतिबिंब / प्रा.डॉ.वनिता पवार-निकम	१२२
३३.	हिंदी उपन्यासों में किन्नरों के रीति-रिवाज एवं त्योहार / डॉ. सविता पुंडलिक चौधरी	१२६
३४.	साहित्य समाज और संस्कृति / डॉ.अनिता वेताळ	१३०
३५.	वीरेन्द्र जैन के उपन्यासों में चित्रित योजना-परियोजना में पिसता किसान / डॉ.के.डी.बागुल	१३३
३६.	प्रेमचंद की कहानियों में समाज जीवन का चित्रण / डॉ.रोहिदास गवारे	१३६
३७.	संत रैदास के काव्य में सामाजिकता / डॉ.संतोष रायबोले	१४१
३८.	रामकुमार वर्मा कृत नाटक 'महाराणा प्रताप': समाज और संस्कृति का सुंदर समन्वय / डॉ.प्रीति सोनी	१४५
३९.	डॉ.राजेंद्र मिश्र के उपन्यास साहित्य में समसामायिक बोध ('ठहरा हुआ पल' एवं 'अपनी परिधि में' के विशेष संदर्भ में) प्रा. डॉ. प्रमोद गोकुळ पाटील, प्रा. एम. जी. ठाकरे	१५०
४०.	सुर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' के साहित्य में अभिव्यक्त समाज एवं संस्कृति / प्रा.डॉ.मनोहर पाटील	१५४
४१.	समाज और संस्कृति से साहित्य का संबंध / डॉ.दिपक पवार	१५८
४२.	साहित्य का समाज और संस्कृति में योगदान / डॉ.शेख शहेनाज अहेमद	१६१
४३.	रामचरितमानस एक अध्ययन / डॉ.भगवान भालेराव	१६४
४४.	डॉ.कैलाशचंद्र शर्मा के नाटकों में नैतिक एवं सांस्कृतिक मूल्यों की महत्ता / डॉ.निंबा लोटन वाल्हे	१६८
४५.	पंकज सुबीर की कहानियों में सामाजिक चेतना / डिन्सी जॉर्ज	१७१
४६.	राजेश जोशी के काव्य में सामाजिकता / प्रा. दिलीप पाटील	१७६
४७.	डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के व्यंग्य साहित्य में सामाजिक चेतना / प्रा.डॉ. अभयकुमार खैरनार, प्रा.राजेश खर्डे	१७९
४८.	डॉ. राजेंद्र मिश्र के उपन्यास 'ठहरा हुआ पल' में सामाजिक तथा सांस्कृतिक चित्रण / प्रा.डॉ.अभयकुमार खैरनार, परमेश्वर बाविस्कर	१८२
४९.	'ढलते सूरज की तडप' (सुधा अरोडा की कहानी 'उधडा हुआ स्वेटर' के विशेष संदर्भ में) / प्रा.योगेश पाटील, प्रा.भारती सोनवणे	१८६
५०.	वर्तमान बालकों का भविष्य - बालसाहित्य एवं समाज / प्रा. अमृता पाटील	१९०
५१.	जैनेंद्र कुमार और रंगनाथ पठारेजी के साहित्य में सामाजिक मनोविज्ञान / प्रा.डॉ.जयश्री गावीत, प्रा. वंदना जाधव	१९३
५२.	सुधा अरोडा के साहित्य में समाज और संस्कृति का दर्शन / प्रा.डॉ.प्रमोद पाटील, श्री.राजेंद्र मोरे	१९८
५३.	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में धीरेन्द्र अस्थाना के उपन्यासों में प्रतिबिंबित महानगरीय समाज / प्रा.डॉ.महेंद्रकुमार वाढे, शरद शेलार	२०१

सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' के साहित्य में अभिव्यक्त समाज एवं संस्कृति

प्रा. डॉ. मनोहर हिलाल पाटील

(हिंदी विभाग प्रमुख)

एम. जे. पी. व्ही. कला, वाणिज्य एवं

श्री. व्ही. के. कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय,

धडगांव, जिला- नंदुरबार

साहित्य, समाज और संस्कृति यह तीनों एक दूसरे से जुड़े हैं। समाज का अभाव में शेष दो असंभव प्रतीत होते हैं। समाज ही एक के अभाव में शेष दो असंभव प्रतीत होते हैं। समाज ही एक के अभाव में शेष दो असंभव प्रतीत होते हैं। समाज ही एक के अभाव में शेष दो असंभव प्रतीत होते हैं। समाज ही एक के अभाव में शेष दो असंभव प्रतीत होते हैं। समाज ही एक के अभाव में शेष दो असंभव प्रतीत होते हैं।

“साहित्य ही समाज का दर्पण है”

राष्ट्रीय काव्य धारा के प्रमुख कवि सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' भारतीय संस्कृति पर गहरी निष्ठा थी। रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानन्द तथा दयानन्द सरस्वती के विचारों ने निराला जी के इस नेत्रों को अधिक सुदृढ़ किया। समाज में हो रहे संस्कृति का पतन निराला के लिए गहन प्रश्न था। उनके मतानुसार, संस्कृति का पतन केवल पुरातनता से चिपके रहना नहीं था। उनमें पुरातनता के साथ साथ नवीनता का भी आग्रह था। अन्याय, अत्याचार एवं असमानता के विरोध में उन्होंने हमेशा संघर्ष किया। निम्नवर्ग की दीनता और उच्च वर्ग की विलासिता देखकर उनके हृदय में गहन वेदना, टीस एवं छटपटाहट कर अनुभव करते। समाज में पनपने वाली विषमता के कारण मानव कितना दयनीय बन गया है इसकी अभिव्यक्ति 'भिक्षुक' कविता की पंक्ति में दिखाई देती है-

मुट्ठी-भर दाने को भूख मिटाने को

मुँह फटी-पुरानी झोली का फैलता-

दो टुक कलेजे के करता पछताता पथ पर आता।

साथ दो बच्चे भी हैं सदा हाथ फैलाये,
बायें से वे मलते हुए पेट को चलते,
और दाहिना दया-दृष्टि पाने की ओर बढ़ाए।

भूख से सूख आँठ जब जाते,
दाता-भाग्य-विधाता से क्या पाते?

घूँट आँसूओं के पीकर रह जाते।

चाट रहे जूठी पत्तल वे कभी सड़क पर खड़े हुए।

और झपट लेने को उनक कुत्ते भी हैं अड़े हुए।

निम्नलिखित कविता में कवि ने सामाजिक वर्गभेद की ओर संकेत किया है। तत्कालीन समाज में पनपने वाले इस समाज विघाटक कृत्य को समाज के सामने लाकर कवि समाज में जनजागृती निर्माण करना चाहते थे।

‘वह तोड़ती पत्थर’ कविता के माध्यम से निराला ने पत्थर तोड़ने वाली मजदूरी की दीन दशा, उसकी पीड़ा की अभिव्यक्ति की है। इस कविता के माध्यम से कवि ने समाज में दिखाई देने वाले विरोधाभास का चित्रण किया है। कवि कहते हैं-

वह तोड़ती पत्थर!

देखा मैंने उसे इलाहाबाद के पथ पर

वह तोड़ती पत्थर!

कोई न छायादार

पेड़ वह जिसके तले बैठी, हुई स्वीकार,

श्याम तन, भर बँधा यौवन,

नत नयन, प्रिय कर्म रत मन।

गुरु हथौड़ा हाथ,

करती बार-बार प्रहार-

सामने तरु मालिका अङ्गलिका, प्राकार -''

'राम की शक्ति-पूजा', 'महाराज शिवाजी का पत्र', 'तुलसीदास' आदि कविताओं के माध्यम से निराला जी ने सांस्कृतिक पुनरुत्थान के माध्यम से समाज में नैतिक बोध निर्माण करने का प्रयास किया है। उन्होंने 'राम की शक्ति-पूजा' में अन्याय के विरोध में राम का संघर्ष दर्शाते हुए, अंत में अनैतिकता के विरोध में नैतिकता की विजय होती दिखाई है। 'महाराज शिवाजी का पत्र' कविता में कवि ने महाराज शिवाजी के काल की प्राचीन घटना के माध्यम से देश के नैतिक पतन को प्रस्तुत किया है। औरंगजेब का साथ देने के लिए राजा जयसिंह देशवासियों का गला काटने के लिए तैयार होते हैं। प्रजा के रक्षक द्वारा ही प्रजा का गला घोटने जैसे शर्मनाक बात क्या हो सकती है। मृग-मरीचिका के समान पूरी न होने वाली यशोलिप्सा को कवि मनुष्य की नैतिक पतन का मूल कारण मानते हैं।

हाय री यशोलिप्सा/

अन्धे की दिवस तू-

अन्धकार रात्रि-सी।

लपट में झपट

प्यासे मरनेवाले

मृग की मरीचिका है।^१

निराला ने 'तुलसीदास' कव्य के माध्यम से सांस्कृतिक पतन को अभिव्यक्त किया है। वही पतन कवि को अंग्रेजी राज में भारतीय जनता का होता दिखाई दे रहा है। वीरों का गढ़ कहे जाने वाला कार्लिंजर गढ़, आज वह वन्दीगृह बन गया है। शौर्य और वीर्य के प्रतीक योद्धा इस वंदगृह में बंद है, जबकि किन्नर इस सबसे बेसुध बाहर नृत्य-गान में मग्न है-

वीरों का गढ़, वह कार्लिंजर,

सिंहों के लिए आज पिंजर,

नर हैं भीतर, बाहर किन्नर-गण गाते,^२

'तुलसीदास' में निराला ने सांस्कृतिक परिदृश्य सर्वाधिक सशक्त रूप में उभरकर आये हैं। इसमें रत्नावली को अत्यंत गरिमामय रूप में प्रस्तुत किया गया है। वह जोगिनी के रूप में चित्रित की गई है। वह भोग नहीं त्याग का संदेश देती है।

निराला ने 'तुम और मैं' कविता में जीवात्मा और परमात्मा पारस्परिक सम्बन्धों के चित्रण के माध्यम से सांस्कृतिक चेतना प्रस्तुत किया है। रामरतन भटनागर के मतानुसार, राधा और यशोदा सीता और रामचन्द्र, योग और सिद्धि, सच्चिदानन्द ब्रह्म और माया जैसे प्रतीकों को लाकर कवि भारतीय पुराण और सांस्कृतिक आध्यात्मिक चेतना में अविच्छिन्नरूप से गूँथ लोता है।^३

समाज में सांस्कृतिक जागरण हेतु निराला ने 'खण्डहर' कविता में भारत के स्वर्णिम गौरवशाली अतीत का उद्घोषण किया है-

आर्त भारत! जनक हूँ मैं

जैमिनि-पतंजलि - व्यास ऋषियों का

मेरी ही गोद पर शैशव-विनोद कर

तेरा है बढ़ाया मान

राम-कृष्ण-भीमार्जुन- भीष्म नरदेवों ने।

तुमने मुख फेर लिया,

सुख की मृषा से अपनाया है गरल,

तो बसे नव छाया में,

नव स्वप्न ले जगे,

भूले वे मुक्त दान, साम-गान, सुधा-पान।^४

निराला ने नारी गरिमा और मर्यादा का अत्यंत भव्य 'विधवा' और 'बहु' कविता में अंकित किए हैं। 'विधवा' कवि ने भारतीय विधवा की दयनीय स्थिति का चित्रण कवि कहते हैं-

वह इष्टदेव के मन्दिर की पूजा-सी

वह दीप शिखा-सी शान्त भाव में लीन

वह क्रूर काल ताण्डव की स्मृति रेखा-सी

वह टूटे तरु की छुटी लता-सी हीन

दलित भारत की ही विधवा है।^५

'दिल्ली' कविता में निराला ने महाभारतकालीन संस्कृति लेकर अंग्रेजों के आगमन के पूर्व तक की भारतीय संस्कृति अभिव्यक्त किया है। देश के सांस्कृतिक पराभव पर कवि का स्वर प्रकट हुआ है-

क्या यह वही देश है

भीमार्जुन आदि का कीर्तिकक्षेत्र,

चिरकुमार भीष्म की पताका ब्रह्मचय्र दीप्त

उड़ती है आज भी जहां के वायुमण्डल में
उजबल, अधीर और चिर नवीन ?

श्रीमुख से कृष्ण के सुना था जहां भारत ने
गीत-गीता-सिंहनाद-

मर्मवाणी जीवन-संग्राम की

सार्थक समन्वय ज्ञान-कर्म-भक्ति योग का।

‘जागो फिर एक बार’ कविता में कवि निराला ने जागरण का

संदेश दिया है। इस कविता में अतीत की वीरता, शायर्य और

दार्शनिकता के सहारे कवि अपने देशवासियों को जगाना चाहता

है। ‘भारतीय वीरों को अंग्रेज रूपी गीदड़ों का सफाया कर देने का

अव्हान कवि ने इन शब्दों में किया है-

शेरों की मांद में आया है आज स्यार

जागो फिर एक बार।

तुम हो महान तुम सदा ही महान

है नश्वर यह दीनभाव

पदरज भर भी हे नहीं पूरा विश्वभार

जागो फिर एक बार।^{१०}

निराला ने ‘दान’ शीर्षक कविता में ईश्वर की सर्वश्रेष्ठ रचना

कही जाने वाले मनुष्य के अनैतिक आचरण को अभिव्यक्ति किया

है। इसमें एक ब्राह्मण द्वारा मरणासन्न दशा में दिखाई देने वाले

भिकारी की उपेक्षा कर बंदरों को मालपुए खिलाए जाने की घटना

को कवि द्वारा अभिव्यक्त किया गया है। ब्राह्मण के इस आचरण से

कवि को बहुत दुःख होता है। कवि के मतानुसार मानवता का इससे

बढ़कर उपहास और क्या हो सकता है ? कवि के शब्दों में-

मैंने झुक नीचे को देखा,

झलकी आशा की रेखा-

विप्रवर स्नानकर चढ़ा सलिल

शिव पर दूर्वादल, तण्डुल, तिल,

लेकर झोली आये ऊपर,

देखकर चले तत्पर वानर।

द्विज-राम-भक्त, भक्ति की आस,

भजते शिव की बारहों मास,

भजते शिव को बारहों मास,

कर रामायण का पारायण,

जपते हैं श्रीमन्नारायण,

दुःख पाते जब होते अनाथ,

कहते कपियों के जोड़ हाथ,

मेरे पड़ोस के वे सज्जन,

करते प्रतिदिन सरिता-मज्जन,

झोली से पुए, निकाल लिये,

बढ़ते कपियों के हाथ दिये,

देखा भी नहीं उधर फिर कर

जिस ओर रहा वह भिक्षु इतर,

चिल्लाया किया दूर दानव,

बोला मैं- धन्य, श्रेष्ठ मानव!^{११}

भारतीय संस्कृति के पतन को कवि ने यद्वा व्यक्त किया है।

युग-युग से प्रताड़ित, प्रवंचित एवं पीड़ित दलितों के प्रति

निराला के गीतों में दिखाई देती है। वे प्रभु से दलितों के उद्धार के

लिए प्रार्थना करते हैं।

दलित जन पर करो करुणा

दीनता पर उतर आए

प्रभु तुम्हारी शक्ति अरुणा।^{१२}

उपर्युक्त विवरणों से स्पष्ट होता है कि, सांस्कृतिक जागरण और

उद्बोधन के लिए निराला ने प्राचीन प्रतीकों, मिथकों और सांस्कृतिक

सन्दर्भों का प्रचुर मात्रा में उपयोग किया है। निराला की दृष्टि से

तत्कालीन जीवन का कोई दृश्य छूआ नहीं है। उनकी कविताओं में

प्राचीन संस्कृति की प्रतिष्ठा के साथ-साथ नए सांस्कृतिक मूल्यों के

स्थापना का भी आग्रह है। निराला के कविताओं में नवजागरण का

संदेश है, प्रगतिशील चेतना है तथा राष्ट्रीयता स्वर मुखर होता है।

संदर्भ-

१. हिन्दीकुंज.कॉम

२. डॉ. सुरेश कुमार जैन, काव्य कल्पद्रुम, वाणी प्रकाशन,

नवी दिल्ली, पृ. २९

३. निराला- परिमल, राजकमल प्रकाशन, नयी दिल्ली, १९७८,

पृ. १६७-१६८

४. निराला, तुलसीदास, भारती भंडार, इलाहाबाद, संवत्

२०२१, पृ. १३

Index

Sr.No	<i>Title of the Paper</i>	<i>Author's Name</i>	<i>Pg.No</i>
1	हिंदी के उन्नयन में महाराष्ट्र का योगदान	प्रो. गजानन चव्हाण	06
2	राष्ट्रभाषा प्रचार समिति	डॉ. हेमचन्द्र वैद्य	14
3	हिंदी भाषा के विकास में महाराष्ट्र का संस्थात्मक योगदान	प्रो.रणजीत जाधव	18
4	हिंदी के प्रचार-प्रसार में डॉ. अंबादास देशमुख जी का योगदान	डॉ. आशा दत्तात्रय कांबले	24
5	हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र के संतों, क्रांतिकारियों, समाज सुधारकों, कलाकारों एवं साहित्यकारों का योगदान	प्रा. डॉ. गौतम कुवर	27
6	हिंदी भाषा के उन्नयन में खानदेश का योगदान (डॉ. मधुकर खराटे एवं डॉ. शिवाजी देवरे के विशेष संदर्भ में)	डॉ. अशफ़ाक़ इब्राहिम सिकलगर	30
7	मालती जोशी का हिंदी साहित्य में योगदान	डॉ. सुनीता नारायणराव कावळे	34
8	हिंदी भाषा के विकास में अहिंदीभाषी कवियों का योगदान	डॉ. आर. के. जाधव	37
9	विश्वभाषा हिंदी के उन्नयन में महाराष्ट्र का योगदान	डॉ.सूर्यकांत शिंदे	41
10	हिंदी भाषा के विकास में श्री. शि. वि. प्र. संस्था का साहित्य एवं वाणिज्य महाविद्यालय, धुले का योगदान	प्रा. डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार	44
11	हिन्दी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र का योगदान	प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार - निकम	49
12	विश्वभाषा हिंदी के उन्नयन में राजभाषा समितियों का योगदान	प्रा. डॉ. सुषमा कोंडे	52
13	हिंदी भाषा के उन्नयन में कवि दामोदर मोरे का योगदान	डॉ. संजय रणखांबे	55
14	कवि मनोज सोनकर का हिंदी साहित्य में योगदान	डॉ. मनोहर हिलाल पाटील	60
15	हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र के बाबूराव विष्णु पराडकर की पत्रकारिता का योगदान	डॉ. संतोष रायबोले	64
16	मराठी संतों का साहित्य और भक्ति आंदोलन	प्रा. रामहरि काकडे	67
17	डॉ. सतीश यादवजी का रचनाकार्य	प्रा. नयन भादुले-राजमाने	71
18	हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र के साहित्यकार संत विनोबा भावे का योगदान	प्रा. डॉ. राजेंद्र काशिनाथ बाविस्कर	75
19	हिन्दी भाषा के उन्नयन में संत नामदेव का योगदान	डॉ. भारती वळवी (वाघ)	79
20	हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी का योगदान	प्रो. कॅप्टन शिंदे अनिता मधुकर	82
21	व्यक्ति एवं रचनाधर्मिता : डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे	डॉ.बालाजी गायकवाड	84
22	संत नामदेव का हिंदी काव्य में योगदान	डॉ. निंबा लोटन वाल्हे	88
23	हिंदी भाषा के विकास में डॉ. अभयकुमार का योगदान	डॉ. विनोद विश्वासराव पाटील	90
24	हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र के विविध संस्थाओं का योगदान	डॉ. मारोती यमुलवाड	94

कवि मनोज सोनकर का हिंदी साहित्य में योगदान**डॉ. मनोहर हिलाल पाटील**

(हिंदी विभाग प्रमुख)

महाराज ज.पो.वळवी कला, वाणिज्य व श्री व्ही.के.कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय धडगाव

ई.मेल.-: patilmh80@gmail.com मो.-: ९४२२२६२२३४

मनोज सोनकर जी हिंदी साहित्य के एक महत्वपूर्ण साहित्यकार माने जाते हैं। आपने अपने साहित्य के माध्यम से अहिंदी प्रांत में रहते हुए भी हिंदी भाषा के लिए अपना अमूल्य साहित्य एवं काव्य समर्पित किया है। परिस्थितियां परिवेश रचनाकार का निर्माण करती है। रचनाकार समाज में रहते हुए जो कुछ अनुभव करता है और जो उसको संवेदीत होता है उसी को वह शब्दों का लिबास पहनाकर रचनाकार प्रस्तुत करता है।

साठोत्तरी कविता में डॉ मनोज सोनकर ने अपना एक अलग सा व्यक्तित्व निर्माण किया है उनकी कविताओं में आज की सामाजिक, आर्थिक विषमता, राजनीतिक मोहभंग और धार्मिक कट्टरता के परिणाम स्वरूप समाज का ढांचा किस प्रकार बदलता जा रहा है उसको अभिव्यक्ति प्रदान की है। कवि सोनकर जी कि मार्क्सवाद में अटूट आस्था है, लेकिन वह कट्टर मार्क्सवादी नहीं है। शोषण, अन्याय और गरीबी से ग्रसित इस मुल्क के लिए वह मार्क्सवाद को उपयोगी मांगते हैं।

सोनकर जी ने अनेक विधाओं पर लेखनी चलाई है फिर भी वह कवि और गज़ल कार के नाम से विख्यात है। प्रगतिशील कवी होते हुए भी वह किसी खास वैचारिक धरे में या मतवाद की परिधि में बंधकर नहीं चले। उनकी रचनाओं में आम आदमी के जीवन को अभिव्यक्त करने का प्रयास उन्होंने अपनी रचनाओं के माध्यम से किया है।

कवी सोनकर जी ने अपने काव्य में बाहरी और भीतरी दोनों ही धरातल पर गतिशील हुए हैं। इसका मुख्य कारण है कि उनकी सामाजिक चेतना, परिवेशगत सजगता, चिंतनमय क्षमता, प्रगतिशील संघर्ष, प्रयोग धर्मिता, अंतरिक तरलता, प्रकृति का चित्रांकन, शैलिक कुशलता, छंद सृजनात्मकता और सृजन निरंतरता के कारण मनोज सोनकर जी ने हिंदी साहित्य में अपना विशिष्ट स्थान बना लिया है।

सोनकर जी उस आदमी के कवि हैं जो सामाजिक अव्यवस्था, आर्थिक विषमता और राजनीतिक विकृतियों का शिकार है। ऐसा आदमी जो दीन हीन है जिसकी आंखों में पीड़ा है, वह परिवेश की विडंबना के दर्द झेल रहा है। सोनकर जी ने ऐसे ही व्यक्ति की संवेदनाएं अपने काव्य में अंकित कि हैं। मनोज सोनकर जी बहुत ही संवेदनशील कवी है। उनके स्नेह में हमें कृत्रिमता और दिखावा नहीं है। वे कहते हैं

‘ हम हिमालय से कुछ पत्थर चाहते हैं
खतरनाक जानवरों से निपटने के लिए
जय चाहे हमारी ना हो
लेकिन हिंद हमारा है
इसे नया रूप देंगे सही रूप देंगे
गंगा के दैत्य भाग आएंगे शैतान भगाएं

मध्य भाग आएंगे घड़ियाल भाग आएंगे ' १

प्रस्तुत कविता में कवि सोनकर जी कहते हैं की ' जातिभेद कुछ काम के नहीं है। ऊंच-नीच के भेदभाव इस समाज से खत्म होने चाहिए तभी हमारे समाज के लोगों का और आम आदमी का विकास हो सकता है। इसलिए जो गरीब है उसको भी जीने का हक है। वह भी अपने जीवन में कुछ कर सकता है। सिर्फ ऊंची जाति वाले लोग ही श्रेष्ठ है ऐसा नहीं है। '

' मील और कारखानों के बंद हो जाने पर मजदूरों की दयनीय दशा उन्हें व्यथित करती हैं। वे पूंजीपतियों और अदूरदर्शी लीडरों को कोसते हैं। किसान और खेतिहर मजदूरों पर होने वाले अत्याचार उन्हें परेशान करते हैं। वे संदर्भ विशेष में नक्सलवादियों का पक्ष भी लेते हैं जमीन देश की होनी चाहिए व्यक्ति की विशेष की नहीं वे जमींदारों के सख्त खिलाफ है। शहर में टूटी झोपड़पट्टी उन्हें चीथती है, बेकारी बेरोजगारी उन्हें डसती है। वह मजदूर, किसान, गरीब और आम आदमी के पक्षधर में हैं। और कट्टर पक्षधर हरिजनों के सामूहिक हत्या का समाचार पढ़ने के बाद भी पूछते हैं यह संस्कृति की महानता है या नीचता है? क्या धर्म अफीम का नशा नहीं है? सांप्रदायिक दंगों के वे घोर निंदक है। रोटी कपड़ा और मकान यह मंदिर और मस्जिद से ज्यादा महत्वपूर्ण है। '

२

मनोज सोनकर जी का अध्ययन बहुत गहरा है। उनको तर्क वितर्क करने की प्रबल क्षमता है। आज बालक शहरो में बड़ा भयानक संघर्ष कर रहे हैं। शहरों के बच्चे कचरा कूड़ा बेच रहे हैं जैसे कवी कहते हैं

" सिर तो धरे हुए। कचरे का बोरा

हो ही जाता है सवेरा।

लदी - लादे थक गये हैं। सांसों का डंडा डेरा " ३

आज बच्चों की गंभीर हालत है। धर्म अफीम का नशा है, इसकी आड़ में घिनोने लोग खुर्सिया पकड़ी कर रहे हैं। बर्बादी गाथा को वे गौरव गाथा मानते हैं। अन्याय, अत्याचार, शोषण, बेकारी और बेरोजगारी को वे पूंजीवाद कि उपज मानते हैं। वह आजादी को भी पूंजीपतियों का खेल मानते हैं। उनके अनुसार प्रजातंत्र, भावुकता, अज्ञान, अंधविश्वास, जातीयता, प्रांतीयता और धार्मिक कट्टरता का शिकार है। वे जाति प्रथा के सख्त विरोधी हैं।

सोनकर जी यथार्थवादी रचनाकार हैं। ईश्वर सूअर ही रह गया है और पंडित पुजारी ईश्वर हो गया है। कवि मनोज सोनकर जी कहते हैं

" जिस दिन ईश्वर ने

सूअर पर वराह अवतार पृथ्वी का

उद्धार किया था एक विचित्र घटना हो गई थी

रूप बदलने की शक्ति खो गई थी

यह रहस्य भक्तों ने नहीं पुजारियों ने जान लिया था और

खुद को ईश्वर मान लिया था

तब से आज तक उसे ईश्वर

रूप बदलने की शक्ति वापस नहीं मिली है। " ४

आज समाज की हालत सोचनीय हैं। अमीर अधिक अमीर होते जा रहे हैं और गरीब अधिक गरीब होता जा रहा है। मध्यमवर्ग पिसा जा रहा है। बेकारी भुखमरी से लोग परेशान हैं कारखाने बंद हो रहे हैं। मजदूर बेकार हो रहे हैं किसान खुदकुशी कर रहा है। गरीबों की झोपड़िया तोड़कर वहां से बेवस लाचार गरीब लोगों को हटाया जा रहा है और नया शहर का अड्डा बना कर जहां लूटमार, खून, दंगाफसाद, बलात्कार, भ्रष्टाचार आदि अपराध हमेशा होते रहते हैं और इसी कारण शहरों से गरीबों को भगाया जा रहा है। व्यापारी भ्रष्ट तरीके अपनाकर पैसा कमाने का काम करते हैं। मुक्त व्यापार के नाम पर अनेको विदेशी कंपनिया देश में घुस आयी हैं। देसी धंधे चौपट हो रहे हैं। पुलिस रक्षक होने के बजाय भक्षक बन चुकी हैं। शिक्षक अपनी मानसिक स्थिति खो बैठा है। इसलिए बच्चे नाबालिग बच्चियों पर स्कूल में बलात्कार की घटनाओं से गुजरना पड़ता है। यह स्थिति आज पूरी जगह पर मातम मना रही है। न्याय बहुत महंगा है जज और वकील भ्रष्टाचार में लिप्त है। जाति प्रथा धिनोने रूप में विद्यमान है। दलितों को जिंदा जलाया जा रहा है और निर्मम हत्या हो रही है वेश्या व्यापार बढ़ रहा है। विदेशी संस्कृति का हमला जारी है कोका कोला पॉप म्यूजिक रंग जमा रहे हैं।

डॉ मनोज सोनकर जी ने सामाजिक दशा के साथ-साथ राजनीतिक संवेदना का भी यथार्थ चित्रण किया है। वह कहते हैं कि ' राजनीति विकृत की शिकार है। आजादी खोकला होकर इसका लाभ आम आदमी को नहीं मिल रहा है। यह इस देश की सबसे बड़ी दुर्भाग्यपूर्ण समस्याएं हैं। अंग्रेजों से भी भयंकर खतरनाक हथकंडे अपनाकर दलबदलू नेताओं ने जाति, प्रांत, भाषा और धर्म की आड़ में अपना स्वार्थ साधने में माहिर हो गए हैं। इसलिए आम आदमी का जीना मुश्किल है तथा डर के शिकार बने हुए हैं बदनाम लोग चुनाव जीत रहे हैं और मंत्री बन कर आनेक योजनाओं का गला घोट रहे हैं। इसी कारण कई नेताओं पर भ्रष्टाचार तथा हत्या का आरोप भी लग चुका है। नेता अमीर हो रहे हैं और सारी सुविधाएं बटोर रहे हैं।' ५

मनोज सोनकर कहते हैं कि ' देश की राजनीति में वंशवाद का बोलबाला है। यह प्रजातंत्र राजतंत्र के जैसा लगता है। राजनीतिक पार्टियां एक-दूसरे पर दोषारोपण में लगी हुई है प्रांतीयता और राष्ट्रीयता को निकल रही है विदेशी कंपनियों का आगमन बड़ा खतरनाक महसूस हो रहा है राजनीति विकृति और विसंगति का शिकार है।' ६

इस प्रकार डॉ मनोज सोनकर जी के काव्य में सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक संवेदना काव्य की दृष्टि से बहुआयामी है। उनके काव्य में आम आदमी की परेशान की घटनाएं का उल्लेख किया गया है सोनकर जी का काव्य जनता के लिए आम लोगों के लिए एक यथार्थवादी साहित्य हैं। हिंदी भाषा के बारे में वे सोचते हैं और अहिंदी प्रांत में रहते हुए भी हिंदी भाषा का ज्यादा से ज्यादा महत्व होना चाहिए यह बात कहते हैं। उन्होंने हमेशा ही हिंदी को जीवनदायिनी माना है। उन्होंने हिंदी भाषा में बहुत सारे साहित्य एवं काव्य लिखे हैं उनकी गजलें भी बहुत ही प्रसिद्ध हैं सोनकर जी कहते हैं।

“ हिंदी तो रानी है, गंगा का पानी है

दिल उसका दरिया है, करन सी दानी है।” ७

हिंदी के बारे में सोनकर जी हमेशा ही गंगा के पवित्र पानी की तरह उसे देखते हैं। शंकर जी ने हमेशा ही अपने काव्य के माध्यम से सामान्य व्यक्ति की समस्याओं का निरूपण एवं प्रस्तुतीकरण किया है उनका साहित्य निम्न स्तर के व्यक्ति तक पहुंचाने का सराहनीय प्रयास उन्होंने अपने काव्य के माध्यम से किया है। आपके काव्य एवं साहित्य में सामाजिक विषमता है। बेईमानी, अन्याय, अत्याचार, ऊंच-नीच, धोखाधड़ी आदि को

देखकर आपका मन असंतोष उगलता है। असंतोष की आग उगलता है वह नजर आता है। और परिवर्तन के गीत गाने लगता है।

इस प्रकार डॉ मनोज सोनकर जी एक समकालीन साहित्यकार एवं एक मझे हुए जागरूक कवि सिद्ध होते हैं। समकालीन साहित्यकारों में उनका योगदान निश्चित रूप से महत्वपूर्ण है। इस काव्य धारा में उनका स्थान बहुत ऊंचा है। वह समकालीन साहित्यकारों में उल्लेखनीय एवं विशिष्ट कवि हैं।

संक्षेप में कहा जा सकता है मनोज सोनकर के काव्य में समकालीन भाव बोध की दृष्टि सराहनीय हैं। उनकी काव्य एवं साहित्य में दलित, आम आदमी की पीड़ा आदि का बखान किया गया है। इस प्रकार मनोज सोनकर जी ने अपने साहित्य में आस पास का परिदृश्य और घटनाचक्र साकार होता नजर आता है। वे उस आम आदमी के कवी है, जो सामाजिक अव्यवस्था और राजनीतिक विकृतीयों का शिकार है। ऐसा आदमी जो दिन हीन है, जिसकी आखों में पीड़ा है, वे परिवेश कि विडम्बना के दर्द को झेल रहा है। डॉ. सोनकर जी ने ऐसे ही व्यक्ति को आपने काव्य का केंद्र बनाया है। और उसके माध्यम से आम आदमी किस्वेद्रा व्यक्त करने का प्रयास आपने काव्य के माध्यम से किया है।

संदर्भ

१] ' शोषित नामा ' पृ.क्र. १०६	डॉ. मनोज सोनकर
२] ' शोषित नामा ' पृ.क्र. १०६	डॉ. मनोज सोनकर
३] ' ओस धुआ ' पृ. क्र ४१	डॉ. मनोज सोनकर
४] ' घंटाघर ' पृ.क्र. १२	डॉ. मनोज सोनकर
५] ' साठोत्तरी हिंदी कविता, संवेदना शिल्प और कवि '	डॉ. मनोज सोनकर
६] ' साठोत्तरी हिंदी कविता, संवेदना शिल्प और कवि '	डॉ. मनोज सोनकर
७] ' गजल गुल ' पृ.क्र. १८	डॉ. मनोज सोनकर

□ □ □

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
25	हिंदी के विकास में महाराष्ट्र का योगदान	डॉ. रेविता बलभीम कावळे	98
26	विश्वभाषा हिंदी के उन्नयन में महाराष्ट्र की भूमिका: एक अनुशीलन	डॉ. नानासाहेब शं. गायकवाड “संगीत”	101
27	हिंदी की स्थापित कथाकार मालती जोशी	प्रा. दत्तात्रय सोमा धिवरे	103
28	महाराष्ट्र के संतों की हिंदी को देन	प्रा. डॉ. अनंत भालचंद्र पाटील	106
29	हिंदी भाषा के उन्नयन में अहिंदी भाषी उपन्यासकारों का योगदान	प्रा. राजेंद्र एम्. ब्राह्मणे	109
30	फिल्म दिग्दर्शक, निर्माता एवं लेखक आशुतोष गोवारिकर का हिंदी विकास में योगदान	डॉ. राहुल सुरेश भदाणे	113
31	हिंदी भाषा के उन्नयन में डॉ. मधु खराटे जी का योगदान	डॉ. दिपक विश्वासराव पाटील	116
32	हिन्दी साहित्य के महान व्यंग्यकार डॉ. शंकर पुणतांबेकर	प्रा. अंजीर नथ्यू भील	120
33	संत ज्ञानेश्वर एवं संत नामदेव का हिंदी में योगदान	प्रा. डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार प्रा. राजेश एम. खर्डे	123
34	हिंदी भाषा के विकास में अनूदित नाटकों का योगदान	प्रा. अमृता भरत पाटील	126
35	सुरेश नारायण कुसुंबीवाल के काव्य में व्यक्त संवेदना	श्री. नंदलाल चिंधा म्हासदे प्रा. डॉ. मनोहर हिलाल पाटील	130
36	गुणाकार मुले का हिंदी प्रचार प्रसार में योगदान	प्रा. भैयाकुमार मंगळे	134

श्री. नंदलाल चिंधा महसदे

नंदिरानगर, वलवाडी, देवपूर, धुलियां

प्रा. डॉ. मनोहर हिलाल पाटील

(हिंदी विभाग प्रमुख)

एम.जे.पी.व्ही.कला, वाणिज्य एवं

श्री.व्ही.के.कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय,

घडगांव, जिला- नंदुरबार

मनुष्य जीवन जितना पेचीदा बनता जा रहा है, उतनी कवि के कविता की संवेदना और संरचना दोनों स्तरों पर संकीर्ण होती जा रही है। समकालीन हिंदी कविता जीवन की इन संकीर्णताओं एवं संवेदनाओं को आत्मसात करके अभिव्यंजना विभिन्न दिशाओं से होकर विकास पाती रहती है। समकालीन कविता में हमारे सामाजिक जीवन की अनेक स्थितियों की अभिव्यक्ति हुई है। कवियों ने समकालीन जीवन को बारीकी से पकड़कर युग चेतना एवं युग-संदर्भों को अपनाया है। समकालीन जीवन संदर्भों में आज का समग्र जीवन आ जाता है, जिसमें सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक स्थितियों तथा धर्म, शिक्षा, कला और संस्कृति के अनेक भेद विभेद संबंधी स्थितियों का चित्रण होता है। यह कविता मुखतः साधारण आदमी की पहचान की और उस पहचान की तलाश की है। वर्तमान युग के कविताओं में परिवेश में व्याप्त असंगति, शोषण, अन्याय, उत्पीड़न और दमन को देखकर उसमें तीव्र असहमति और अस्वीकार का भाव है।

समकालीन कविता पर एक आरोप अक्सर लगता है कि वह पाठक से दूर चली गयी है। इसका उत्तर देने की कोशिश कई कवियों ने अपने अपने तरीके से की। समकालीन कविता निश्चित रूप से अपने परावर्ती कविता से अलग है, पहले तो वह छंदमुक्त हो गयी- आगे चलकर वह गद्य से ज्यादा नजदीक हो गयी। समकालीन कविता, जिसका जन्म ही दबाव और तनाव से होता है अपने आप छंद से मुक्त होती है। वह स्वयं ही छंद का बंधन तोड़ देती है।

कविता कवि किसके लिये लिख रहा है उसकी कविता आगर स्वांतःसुखाय है तो बिंब, प्रतीक, छंद तथा कविता की क्लिष्टता का कोई सवाल सवाल नहीं है किन्तु अगर कविता पाठक, श्रोताओं से संबंध है तो उनकी ग्रहणशीलता की ओर कवि ने ध्यान रखना आवश्यक है। कविता में बिंब प्रतीत होने चाहिए लेकिन पाठकों की गहशीलता को ध्यान में रखकर। अगर उनके समझके बाहर कविता हो तो पूरी कविता बेकार है। समकालीन कवियों में कुछ नये कवि उभरकर आये हैं जो ऐसी कविताएँ लिख रहे हैं जो गद्य से ज्यादा नजदीक है। उसकी कविता की भाषा शब्दों की क्लिष्टता से दूर आम आदमी की बोलचाल की है। इसलिए पाठकों उसे अच्छी तरह समझ पा रहे हैं। महाराष्ट्र में स्थित खानदेश के सुरेश नारायण कुसुंबीवाल एक ऐसे ही कवि हैं जो आम बोलचाल की भाषा में अपनी कविता को प्रस्तुत करते हैं।

सुरेश नारायण कुसुंबीवाल का जन्म 10 अक्टूबर 1954 में शेंदूर्णी, तहसील- जामनेर, जिला- जलगांव, प्रांत-महाराष्ट्र में हुआ।¹ वे छह बहनें और दो भाई हैं। उनके माता और पिता के संदर्भ में वे लिखते हैं कि, “मेरे पिताजी व्यवसाय से हलवाई थे और पड़र, तहसील- जामनेर, जिला-जलगांव में वे रहते थे। वही बस स्थानक पर हमारा हॉटल आज भी है। मेरी माँ अनपढ़ थी। आज माँ और पिताजी का स्वर्गवास हो चुका है।”² सुरेश नारायण कुसुंबीवाल जी की प्राथमिक से लेकर महाविद्यालयीन शिक्षा जलगांव में हुई। सन 1982 में उनका विवाह सौ. सरोज जी हुआ। जनवरी 2020 में उनकी पत्नी का देहांत हो गया। कुसुंबीवाल जी को तीन लड़कियाँ और 1 लड़का है। वर्तमान में सभी का विवाह संपन्न हो गया है। सुरेश कुसुंबीवाल जी ने सन 1981 से लेकर 2012 तक कई शैक्षणिक संस्थाओं के ज्युनिअर महाविद्यालय में अंग्रेजी विषय में अध्यापन का कार्य किया। मराठी भाषी होने के बावजूद उन्होंने अंग्रेजी में अध्यापन कार्य किया और लेखन कार्य उन्होंने हिन्दी भाषा में किया यह उनके व्यक्तित्व की सबसे बड़ी विशेषता कही जा सकती है। “एक मराठी भाषी कवि का सामाजिक रागात्मकता के साथ हिंदी कविता के क्षेत्र में आना सुखद आश्चर्य कहा जा सकता है।”³

कवि सुरेश नारायण कुसुंबीवाल जी के 'खोल दो खिड़कियाँ', 'बीच बाजार सच', 'उतना ही नहीं है सच', 'जहाँ रुकता है उजाला', 'कुछ भी नहीं होता अचानक' कविता संग्रह प्रकाशित हुए हैं। “कवि को खेत से लौटती औरतें इसलिए अच्छी लगती हैं

कि वे विश्वास के साथ पूरे घर की जरूरतों को लेकर आती हैं। उपभोक्तावाद के इस भयावह दौर में संवेदनाओं की पक्षधर इन कविताओं में जीवन-मूल्यों और आदर्शों के प्रति आस्थाओं की अनुगूँज सुनाई पड़ती है।⁴ 'जहाँ रुकता है उजाला' इस कविता को पढ़ने के उपरान्त प्रसिद्ध साहित्यिक तेजपाल चौधरी सुरेश कुसुंबीवाल जी के संदर्भ में लिखते हैं, "बहुत दिनों के बाद एक पठनीय विचारणीय और संवेदनशील कविता संग्रह किसी अहिंदी भाषी क्षेत्र से और खासकर मराठी भाषी महाराष्ट्र से आया है। इसका स्वागत होना चाहिए। हिंदी भाषी क्षेत्रों के आलोचक इसे देखें और गौर करें।"⁵

साहित्य और समाज का हमेशा से ही घनिष्ठ सम्बन्ध रहा है। वे एक दूसरे को प्रभावित करते हैं। समाज में रहने को कारण साहित्यकार समाज में घटित घटनाओं को अपने साहित्य में अभिव्यक्त करता है। समाज यह अनेक प्राणियों बना है। इन प्राणियों में मानव यह सबसे बुद्धिमान माना जाता है। वह समाज से परे अपना जीवन नहीं जी सकता। उसके जीवन का हर क्षण समाज से सम्बन्धीत होता है। समाज में घटनेवाली घटनाओं का प्रभाव उसके जीवन पर होता है। उन घटनाओं से उसका अंतर्मान प्रभावित होता है। समाज में घटीत घटनाओं से वह कभी सुखी, तो की सुखी होता है। पारिवारिक जीवन की गाड़ी सदस्यों के प्रेम, त्याग, स्नेह, सेवा, उदारता और परस्पर आदर भाव पर चलती है। पति-पत्नी, दादा-दादी, भाई-बहन, पिता-बेटी, पिता-बेटा, माँ-बेटी, माँ-बेटा आदि जैसे कई रिश्तों से परिवार बनता है। इन रिश्तों में परस्पर त्याग, प्रेम, समर्पण, विश्वास की भाव होने पर यह रिश्तें अधिक मजबूत होते हैं। इन रिश्तों की संवेदनात्मक अभिव्यक्ति कवि सुरेश नारायण कुसुंबीवाल ने 'उतना ही नहीं हे सच' काव्य संग्रह में की है। भाई-बहन का रिश्ता जीवन की विविध उतार-चढ़ाव से गुजरते हुए भी गहरे, अहसास के साथ हमेशा ताजातरनी एवं जीवंत बना रहता है। मन के किसी कच्चे कोने में बचपन से लेकर युवा होने तक की, स्कूल से लेकर बहन के बिदा होने तक की और एक-दूजे से लड़ने से लेकर एक-दूजे के लिए लड़ने तक की असंख्य स्मृतियाँ परत-दर-परत रखी होती है। 'बदलाव' कविता के द्वारा कवि सुरेश नारायण कुसुंबीवाल भाई-बहन की रिश्तों की अभिव्यक्ति करते हुए कहते हैं-

जब तक बचपन था
मैं लड़ लेता था बहनों से और
बहनें दे देती थीं
उनका हिस्सा तक मुझे
मार खाकर भी
कभी शिकायत नहीं करती
माँ से या पिताजी से⁶

बहनों का भाई के प्रति प्रेम यहा कवि ने व्यक्त किया है। बचपन में कवि जब अपने बहनों से उनके हिस्से की कोई मांगता है तो बहनें माँ से या पिता से शिकायत किये बगैर वे चिजें भाई को देती थी। कभी-कभी वे पिता या माँ की संभावित मार से भाई को बचाती है। बचपन में अगर किसी कारणवश भाई-बहन में झगडा हो जाता है तो वे एक दूसरे से रुठते हैं किन्तु कुछ क्षणों के बाद वैमनस्य भूलकर वे फिर से खेलने लग जाते हैं। इस संदर्भ में कवि कहते हैं-

कभी पिताजी या माँ की
संभावित मार से
बचा ले जाती मुझे, और
हम सब कुछ भूलकर
फिर खेलने लग जाते
एक सा⁷

इस तरह कवि ने 'बदलाव' कविता के द्वारा बहनों की भाई के प्रति संवेदना को अभिव्यक्त किया है। परिवार में स्त्री का अस्तित्व बहुत ही महत्त्वपूर्ण होता है। वह जब मायके में होती है तो बेटी, बहन का फर्ज निभाती, ससुराल में होती है तब पत्नी, बहू, माँ, दादी जैसे कई रिश्तों को निभाती है। 'जहाँ औरतें होती हैं' इस कविता के माध्यम से औरतों की महत्ता का प्रतिपादन सुरेश नारायण कुसुंबीवाल जी कहते हैं- **जहाँ औरतें होती हैं / उसी घर को मिलता है / आँगन, और / उसी आँगन में सजती है / रंगोली / हर सुबह, हर शाम / जहाँ औरतें होती हैं / उस घर की छत, दीवारें और फशगु / खिलखिलाते रहते हैं / उनके पास फटकते नहीं / धूल, गंदगी और जाले मकड़ी के⁸**

परिवार में औरतों के कारण ही घर हमेशा सुंदर होता है। अगर वह न रहे तो आंगन की रंगोली होना, घर की छत, दीवारों और फर्श का चमकना संभव नहीं हैं, क्योंकि उसके होने से ही घर की हर चीज चमकती है। वह अपने कपड़ों की परवाह न करते हुए घर में पनपनेवाली धूल, गंदगी और मकड़ी के जालों को हटाती हैं। वह परिवार के हर सदस्य का खयाल रखती है। वक्त आने पर वह धुस्सा भी करती है किन्तु उसका उद्देश्य घर हमेशा साफ रखने का होता है। वह हमेशा परिवार के सदस्यों को जोड़ने का काम करती है। इस संदर्भ में कवि कहते हैं-

भले ही बजते हों बर्तन
उनके कारण
भले ही टकराती हों ध्वनियाँ,
नहीं दूर होने देते वहाँ
कटोरी को चम्मच से
तवे को चूल्हे से⁹

औरत हमेशा परिवार में पनपने वाली नकारात्मक शक्ति को दूर करने का प्रयास करती है। वह घर में हमेशा सकारात्मक उर्जा को बनाये रखती हैं। वह सुबह से लेकर रात तक परिवार के लिए निस्वार्थ रूप में अपना योगदान देती हैं। उसके होने से ही घर घर जैसा लगता है। इस तरह कवि सुरेश नारायण कुसुंबीवाल जी ने 'बदलाव', 'जहाँ औरतें होती हैं' इन कविताओं द्वारा पारिवारिक संवेदना के माध्यम से नारी की पारिवारिक में महत्ता का प्रतिपादन किया है।

कवि का मानना है कि जीवन में अपने सोच के अनुसार ही सब हो यह संभव नहीं। कभी-कभी स्वयं को जीवन के रंग में रंग कर देखना चाहिए। पुराने विचारों को त्याग कर नये विचारों को अपनाना चाहिए तभी मनुष्य जीवन में सफलता प्राप्त कर सकता है। कवि कहते हैं- जिस तरह बताई गयी थी / उस तरह न थी जिंदगी / सोच के भी विपरीत थी / जिंदगी / बदल गयी थी / आदतें / उसकी / उसके बदले / नाक नकश की तरह / आ गये थे / नये शब्द / उसके कोष में / बिलकुल नये दोस्तों की तरह / बाहर थी / पुराने मानदंडों से / नये विचारों से लदी / अलगी सी थी / फिर भी आकर्षक थी... / सबकुछ सोच की तरह हो / पूरी तरह / जरूरी तो नहीं / हर सुबह / ओसधुली हो / जरूरी तो नहीं¹⁰

कवि जिंदगी को ऐसी खुली किताब मानते हैं जिसमें लिखी बातें खुली हुई नहीं होती। कवि ने असफलता का कभी नकारा नहीं है। वे उसको हमेशा स्वीकारते हैं। वे सफलता प्राप्त करने के लिए फूलों की क्यारियाँ रौंदने तथा असफलता को गले लगाने को तैयार हैं। वह सफलता के लिए जीवन के सुखद क्षणों का त्याग करने के लिए तैयार हैं। वे मेहनत से प्राप्त सफलता को महत्त्व देते हैं। वे 'असफलता' कविता के माध्यम से अपने विचार व्यक्त करते हुए कहते हैं कि,

माथे पर पसीना और
शरीर में थकान न हो
तो क्या करने हैं सफलता के
किसी को रास्ता देते
अगर रह जाऊं पीछे
मुझे स्वीकार है
सफलता अगर 'कु' लेकर चलती है तो
मैं पसंद करूंगा 'अ' के साथ चलना¹¹

गलत मार्ग से प्राप्त सफलता को कवि ने स्वीकार नहीं किया है। उससे अच्छा वे असफलता को स्वीकार करना पसंद करते हैं। दूसरों के रह में कांटे बिछाकर सफलता प्राप्त करना कवि को पसंद नहीं है। ऐसी सफलता को वे कु-मार्ग से प्राप्त सफलता मानते हैं।

उपर्युक्त विवेचन के उपरान्त कहा जा सकता है कि, अहिन्दी भाषी प्रदेश के होने के बाद भी सुरेश कुसुंबीवाल ने हिन्दी कविताओं के माध्यम से मनुष्य मन की संवेदनाओं की अभिव्यक्ति अत्यंत सुंदरता से की है। कवि की कुछ कविताएँ व्यक्तिगत अनुभूतियों की उपज हैं तो कुछ बाह्यजगत की घटनाओं से प्रेरित होकर लिखी गयी हैं।

संदर्भ :

1. डॉ. सरोज प्रमोद शुक्ला, कविता में सामाजिक चिन्तन- 'कुछ भी नहीं होता आचानक', शोध निबंध- के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक, पृ.क्र.02
2. सुरेश नारायण कुसुंबीवाल जी के साक्षात्कार से...
3. रमेश प्रजापति, जनसत्ता, 12 सितम्बर 2010
4. रमेश प्रजापति, जनसत्ता, 12 सितम्बर 2010
5. तेजपाल चौधरी, वर्तमान साहित्य, मई- 2014, पृ.क्र. 75
6. सुरेश नारायण कुसुंबीवाल, उतना ही नहीं है सच - 'बदलाव', उद्भावना प्रकाशन, गाजियाबाद, प्रथम संस्करण अक्टूबर 2013, पृष्ठ क्र. 102
7. वही, पृष्ठ क्र. 102
8. सुरेश नारायण कुसुंबीवाल, उतना ही नहीं है सच - 'जहाँ औरतें होती हैं', उद्भावना प्रकाशन, गाजियाबाद, प्रथम संस्करण अक्टूबर 2013, पृष्ठ क्र. 94
9. वही, पृष्ठ क्र. 95
10. सुरेश नारायण कुसुंबीवाल, कुछ भी नहीं होता अचानक - 'जिंदगी-1', उद्भावना प्रकाशन, गाजियाबाद, प्रथम संस्करण जनवरी 2015, पृष्ठ क्र. 11, 12
11. वही, पृष्ठ क्र. 88

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

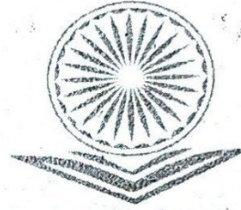
Volume - X

Issue - I

September - February - 2021-22

English / Marathi / Hindi Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

∞ CONTENTS OF ENGLISH PART - I ∞

S.No.	Title & Author	Page No.
11	Racial Discrimination in 'Nowhere Man' Dr. Balasaheb Gangadhar Pawar	65-70

11. Racial Discrimination in 'Nowhere Man'

Dr. Balasaheb Gangadhar Pawar

Associate Professor, Maharaj J. P. Valvi Arts, Com & Science College Dhadgaon
Tal. Dhadgaon Dist. Nandurbar.

Kamala Markandaya is one of the major Indian English novelists today. Her output has been substantial. She is certainly one of the most gifted novelists writing in English on the Indian literary scene today. Like Anita Desai, she too lives abroad and is aware of racial prejudice that prevails there. It is quite true that the Indian writers living abroad are conscious of their Indianness more than the Indians living in India because they are confronted with the cultural conflicts and racial discrimination. Her novels depict East-West encounter quite objectively. Her characters show that good people exist everywhere and they come from the Indian as well as the English culture. Almost in all the novels of Kamala Markandaya, we find the culture conflicts that exist between the English people and the Indian people.

'Nowhere Man' is the story of a lonely man in an alien land in a small south Indian town in post-independence days and of his new home in south London suburb. It is the story of his alienation in a foreign land and his friendship with an English woman, Mrs. Pickering, who looks after him and protects him. Kamala Markandaya describes the misery generated by imperialism. Both Abdul and Srinivas are filled with the memories of the imperial rule. Srinivas is an idealistic man who participated in the anti-British activities during the freedom struggle. He had witnessed how the patriotic Indians resigned from their high posts and joined the Independence Movement. They kindled bonfires and burnt the articles manufactured in England. Silks, cotton and other rich articles of luxury were hurled into the flames of the bonfires.

Srinivas was a brilliant student. He was a voracious reader and got first class marks in his examinations. He was given a medal by the Vice-chancellor. Mr. Drinkwater. The vice-chancellor praised not only his academic brilliance but also exemplary conduct. Naturally, Srinivas's father was proud of his son's achievement but the sensitive heart of Srinivas experienced a bitter after-taste. The medal bore the portrait of George the Fifth, the reminder of the British rule in India.

Srinivas grandfather was an independent man, a man planted firmly on his own feet. In 1917 when the military began to build a road to link the two cantonments, it cut through the

teakwood plantation belonging to his family. They argued that it was the price for the progress and they would pay compensation. Srinivas's grandfather had expressed his silent rebellion when he said, "What compensation can they give us for purloining what has taken a hundred years to grow"¹ After the death of the old man, Srinivas's father became the head of the family. He was dependent on the government for his living. Though he was a scholar, he always experienced the sense of inferiority complex. He was never invited to the house of the principal. He saw that the higher post was always offered to the English man.

Srinivas also heard about the Jullianwall's Massacre, which took place in Punjab. The British people believed that a hundred Indians should die against one Indian. That was the scale by which they measured themselves. The British police inquired at Srinivas's house about subversive activities. Narayan-Srinivas's father was annoyed to see the British anthem sung in a hall full of Indians. He felt as if God was petitioned to save the English king only.

Srinivas's father felt that his son had no future in India. He was black-listed in every school and college throughout the country. It is strange that Srinivas moved to England – the country which ruled over India then. England, they thought, was better than India even for Indians. Thus, Srinivas was provided a sea-passage to England and left India. Srinivas and Vasantha were married a week before he left.

The couple moved to England and settled down there. Vasantha bore two children – Laxman and Sheshu. Laxman married an English girl and Sheshu was killed in war by German shell. Laxman was an engineer with the army and Sheshu was a navigator in the Royal Air Force. It was a fateful day when Sheshu was taken to the hospital in the form of human wreckage. His body was blown to Smithereens by a German Shell.

Srinivas's wife, Vasantha suffered from tuberculosis. Three years after the death of his son, Sheshu, she died. After her death, Srinivas becomes rather disoriented. By chance, he meets an English divorcee Mrs. Pickering. They met casually and became good friends. Her married life was miserable and she was never so happy on the day her husband left her. Mrs. Pickering was a very kind woman. He invited her to his house. His house was like a pigsty. As she had no particular home to go, he invited her to his house. So Mrs. Pickering entered his home and became a part of his life. He could not imagine her life without her presence. She helped him in rehabilitating disoriented Srinivas with love and care. They adjusted to each other. Very soon, the pigsty was transformed, cleaned, washed and polished. Mrs. Pickering knew that Srinivas

retained his dirty habits and adjusted herself to them. He gargled and washed and spat. Sometimes, Mrs. Pickering had to wait for hours to use the bathroom. The walls of the bathroom dripped with water and there were pools of water on the floor and damp patches on the ceiling of the kitchen.

In the same way, Srinivas also had to adjust himself to Mrs. Pickering's food habits. He could not bear the smell of meat being cooked. He retreated into the basement to avoid the smell. Sometimes, she brought lamb's heart pinkish and tangy. Srinivas was stunned to see it and was reminded of human flesh. He could imagine the helpless animal kicking and twitching. In spite of their differences, they were very close in many ways. They both said 'Live and let live'²

After Vasantha's death, Srinivas carried Vasantha's ashes to London Bridge. As the tide was in, he had to alight only five or six steps. Srinivas broke the seal and tipped the ashes into the river. He sprinkled the ashes into the Thames. A British policeman observed this and told him reprovingly that he was polluting the river with household rubbish. Srinivas said, "It was not rubbish. It was my wife".³

Abdul lives in Africa. Srinivas and Abdul were old friends. Abdul was angry with the British attitude towards the Indians. They called Indians 'black apes'. He said that the problem in England for the Indians was not that of ambition but of self-preservation. He was married to a French woman and prospered economically. He offered to Srinivas to join business as the British respected affluence. Even Mrs. Pickering says that affluence is the key in England. She adds that the country had no time for the poor and the old people. But Srinivas told him that at his age, it would be of no use to undertake any new job. Abdul was aware of racial prejudices and he felt that only affluence could solve all problems. He often expressed his bitterness towards the British superiority and racial prejudices.

Mrs. Pickering provides strength to Srinivas amidst the range of racial fire. In 1956, they bombed Suez. In 1965, Mrs. Pickering and Srinivas decide to take in the lodgers. The house now shelters white, brown and black. For sometimes, it becomes the symbol of unity and racial harmony. Racial prejudice flares up once again and Fred Fletcher spearheads the anti coloured agitation in the locality.

Later, Srinivas becomes the victim of leprosy and he is considered alien in developing country like England. He undergoes the treatment. Dr. Radcliffe is very considerate towards him. He consoles him by saying that leprosy is no more incurable. But Srinivas thinks that at his age.

He saw very few chances of cure. Dr. Radcliffe's wife Marjorie nags at her husband constantly for his humanitarian attitude and lack of drive and ambition for development and material progress. She does not approve of her husband's sympathetic attitude towards the Indians.

At one point, Srinivas contemplates suicide but Mrs. Pickering helps him to resist the temptation. Srinivas decides to isolate himself. He tells his tenants to leave saying that he had developed leprosy. It was a brave decision but it makes the matter worse.

Fred is fanatic young man who represents racialism and colour prejudice. There are other whites who also fume and fret against the Indians. Mike calls Indians "bloody swines"⁴ and wants them to be deported. Once someone threw excrement on the doorsteps of Srinivas's house. Srinivas saw the excrement on the doorstep and experienced nausea but he decided to clean it himself. Fred believed that only blacks would have done so. Mike remarked that filthy Indians brought filthy habits with them. One day, Srinivas saw a dead mouse against his door. He took it out and burned it. His white neighbors thought that Srinivas was performing some superstitious ritual. Fred thinks that he is the saviour of his country. He thinks that some drastic actions must be taken against the Indians in England. The tenants who had to evict Srinivas' house were emerged. One day, a woman said that 'Indians acted, as they owned England and oppressed them. She said that Indians must go back to India. She told Laxman that England had given millions in aid. Laxman replied that the Indians on the other hand had fought for England and about two million Indians took part in war fighting for Britain. Even his brother Sheshu died in war.

Fred builds a fire in the basement to destroy Srinivas and his house. But he get hooked to the boiler and dies in the fire. He is punished for his evil deed. The black tenant of the basement leaves him to his tragic and escapes to safety. Srinivas is saved from firemen came and tried to put out the fire with their houses. Fred's body was brought out, it was charred and unsightly. Srinivas died of shock. Mrs. Pickering says that the death of Srinivas was the moral and collective responsibility of the whites in England.

The novel ends with the message that unless the sense of brotherhood and love and the virtue of tolerance are cultivated; the racial and communal tensions would never cease. The core of the problem is lack of tolerance and love. The theme of the novel is the reaction of the modern Britain against the cloured immigrants. There are liberals like Mrs. Pickering or Mr. Radcliffe but there are also hard liners like Fred and others. The problem of unemployment, The

wastefulness caused by war, price rise, added to the fire of racial tension in the late fifties. Generation gap is also shown among the immigrants. Elders and parents identify themselves with their homeland, her culture, festivals and religion. The children on the other hand experience a sense of unity with their adopted land but even then, they often face the truth that they are marginal people not English. Srinivas and Vasantha are often nostalgic of India and her individual families, customs, religious festivals etc.

Existential dilemma is the theme of many of Kamala Markandaya's novels. Srinivas experiences alienation in England particularly after his wife dies. Srinivas feels that his life is a mere dust bowl of being and it is empty and meaningless. Srinivas had the habit of praying but it was no longer verbal. Earlier he experienced a deep feeling of tranquility but of late, he felt empty. The name of God was no more than an ordinary wafer in his mouth. He longed for peace but it remained elusive.

Restlessness plagued his caged soul. He could not sleep at night and paced restlessly. He moved like an automaton without any purpose or valid reason. Racial hatred made him sick and weary. He felt that in cold country England, there was nothing to warm his spirit. He still clings to his old belief that the English are tolerant and liberal. Abdul is aware of racial discrimination and cites the examples of his own experiences in restaurants, at the customs and other place. Srinivas is more tolerant and liberal. He believes in the doctrine of 'Forgive and Forget'.

'The Nowhere Man' provides us the insight into sociological changes that took place during the sixties. The young people often indulged in the thoughtless mockery of the old woman like Mrs. Pickering. They were interested more in pulp magazines and yellow literature rather than serious reading. Industrial progress accelerated the building of 'Skyscrapers' roads etc. Open spaces shrank and the young people were displaced from their traditional haunts. It is quite natural that they became discontented and angry. They suffered from the guilt of the wars and had no hopes for ideal future. They become victims of mindless terrorism without anchorage of faith and hope. The death of young Fred is an example of tragic waste, which is actually the result of his fanaticism and thoughtless violence. 'The Nowhere Man' is a tragic novel with serious action and it certainly arouses our pity and fear. Even in tragic catastrophe, Srinivas maintained dignity and moral stature. He shows his faith in essential goodness of man. He does not 'kick against pricks'. He carries the cross of being a coloured, marginalized man in the country of the whites. Fred symbolizes evil and Srinivas too contributes to his own tragedy. He is passive and

often credulous. Unlike the protagonist of the tragedy, he does not fight back. When Srinivas was young he was a rebel but his rebellious spirit soon died out and he became defensive and detached. Like Hamlet, Srinivas is a man of thinking and not a man of action. Before his death, he shows his stoical resignation and forgiveness.

The tragic vision of Kamala Markandaya is presented through various characters. Marjorie Radcliffe's material values have wrecked their married life. It is devoid of love and harmony. Their marriage is a complete contrast to the austere married life of Srinivas and Vasantha. Vasantha is never able to forget the Indian culture and Indian heritage. She continues to pine for the values she has left behind in her homeland.

Anita Desai's 'Bye-bye Blackbird' can be compared with 'The Nowhere Man' in reference to the theme of racial discrimination. Both the novels depict the racial prejudices that prevail in England against the immigrants. The Indians in England are marginalized and always feel that they do not belong there in spite of apparent democratic and secular outlook that the British boast of.

'The Nowhere Man' is a metaphoric novel colour is used as diminishing image. Children are often used as the mouth pieces of the adults. The words like 'wogs', 'black', etc. suggest the humiliation of the Indians and other Asians in England. The ruthless killing of animals for food suggests the cruelty towards life in general.

The symbolic use of weather terms like 'foggy', 'stuffy', 'cloudy' enhances the effect of approaching tension. 'Leprosy' is also suggestive of rejection of a person on the colour and differences of skin. It also suggests the spiritual disease that corrodes all values of life. 'The Nowhere Man' abounds in ironies too making it a novel providing food for thought.

References

1. Kamala Markandaya, 'The Nowhere Man' 1972, Allen Lane(UK) P-106.
2. Kamala Markandaya, 'The Nowhere Man' 1972, Allen Lane(UK) P-110.
3. Kamala Markandaya, 'The Nowhere Man' 1972, Allen Lane(UK) P-126.
4. Kamala Markandaya, 'The Nowhere Man' 1972, Allen Lane(UK) P-147.

Printing Area

www. **विद्यवार्ता** कॉम
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

<http://www.printingarea.blogspot.com>

☪ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☪

Rich Like US – Attitude as Narrative Strategy

Dr. Balasaheb Gangadhar Pawar

Associate Professor,

Maharaj J.P.Valvi Arts, Com & Science College
Dhadgaon, Tal.Dhadgaon, Dist.Nandurbar

*****

Rich Like Us (1985) is the coveted Sahitya Akademi award and Sinclair Prize winning work of Nayantara Sahgal. It is a novel which action dates back to the period of India's National Emergency during 1974 – 75 when the parliament was in a state of suspended animation. Ramlal Surya, his English wife, Rose, his Indian wife Mona, Sonali Ranade, the I.A.S. Officer, the narrator, Dev, Ramlal's Son Ravi Kachru and Kishori Lal are the principal characters while the Prime Minister and her staff are in the background. It is a many-textured fiction portraying the hopes, ambitions, failures and frustrations of the people in the Indian sub-continent. For its convincing characterization, narrative strategy, literary sensibility, political, historical and social relevance, it has been welcomed as a valuable addition to the contemporary Indian Fiction in English. In this paper we are confined to attitude as narrative strategy.

Narrative strategy in fiction helps the artistic structuring and rendering of human experience and it adds to the communication of the meaning to the reader. This involves very often the use of particular angle of vision.

Marriam Allott, while discussing the point of view, writes "The modern novelist has been very much alive to the importance of selecting the angle of vision from which he will be able to illuminate and interpret his material and most important of all, make it seem authentic"¹.

The use of point of view gives the reader the vision of reality. It provides the writer with a means of controlling and shaping his material while it becomes a means of communication to the reader to know better the meaning and the significance of the story. So it is that the point of view which now matters more as a critical criterion for a work of fiction.

In fiction it was Henry James along with Joseph Conrad who produced that type of fiction which employed a narrator or a centre of consciousness from within the frame-work of the action to project the story. To this aspect of fiction we have another observation that "aesthetically conceived and executed fiction involves a strict and consistent handling of point of view"². Apart from an intruder and commentor author will shatter the illusion of reality. It is this device of point of view which enables him to withdraw from his work and it creates the illusion that real life is presented. The reader has to confront and experience life directly without writer's interferences to divert the attention and reader's concentration when we examine conventional fiction we do not find so much interaction between the work and the reader as the reader is always seen at the receiving end and the author telling him everything with the use of the point of view device, the all knowing, all-seeing author withdraws and this helps the reader to participate actively in the action going on. The place of the author is taken over by a character within the framework of the novel. This character works his way through his own experiences and takes the reader with him along on his adventure. This interaction between a work of art and the reader is the creation of someone, but it exists also in the mind of the beholder. His assessment of the situation created in those pages is the outcome of the confrontation between artist and critic, between creator and beholder.

The point of view strategy has become one of the important devices for the writer of

fiction to paint the portraits of the complexities of life in the modern world. But for the shift of emphasis Henry James insisted that the execution must aim at objectivity and for this he tried to achieve this by employing a "centre of consciousness" to filter out the experience contained there in the novel. It is very interesting to find that the use of this device of defining the point of view or using a centre of consciousness has been employed in Indian English Fiction. This technique has been used in R.K. Narayan's *The Guide*, Raja Rao's *The Serpent and the Rope*, Chaman Nahal's *Azadi* and Nayantara Sahgal's *Rich Like Us*.

Rich Like Us, though an award winner, has not come up for much critical attention and whatever has been written is on its theme. It has been mostly considered as a political novel or a novel on National Emergency in India during 1974 – 75. Practically nothing has been written about the craftsmanship that has gone into its making. The political theme has been handled also by Khushwant Singh, Kamala Markandaya, Chaman Nahal, Salmon Rushdie, Bhabhani Bhattacharya, R.K. Narayan and Mulk Raj Anand, but in *Rich Like Us* this theme gains a new meaning because of a particular point of view employed by the novelist. Presented through three centres of consciousness, a great political event (the promulgation of National Emergency in India) is transformed into a powerful human drama enacted not only in Delhi but in the theatres of the mind and soul of the people throughout the nation. It is thus the transformation of politics into art is affected most successfully through multidimensional perspective in which the events and actions are presented. We are made to see the drama enacted at once in the minds of three people (Sonali, Kishori Lal and Dev). They represent different values and views.

The novelist presents a great political event in terms of its full human implications, seen and felt through the lives of a few individuals. The greater focus is on Sonali Ranade,

an I.A.S. Officer and Joint Secretary in the Union Ministry of Industry. The novelist singles out three characters for acting as the centre of consciousness. They are Sonali, Kishori Lal and Dev and it is inter-action between each of these three characters and the events which brings out the inner tension between diverse points of view and raises a number of sociopolitical, moral, ethical and human questions. Though all the characters in the novel feel differently, it is the reaction and feeling of Sonali which becomes the centre of interest in the novel.

Sonali gets demoted and transferred to U.P. because of her honest adherence to the Government's declared industrial policy in rejecting a multinational company's application for a licence to produce a fizzy drink called Happyola. She is replaced by her former class-fellow and present colleague, Ravi Kachru. She resigns from the service rather than be cowed down by a hypocritical government. After severing her connection with her official past, she feels much more human in touch with Rose. Her efforts to help Rose prove ultimately futile. She does, however, cultivate a few friendships, one of which comes to her rescue in the darkness at noon of the National Emergency, Marcella Carlyle asks her to write about the history of Moghal miniatures and art for Brian's project.

The Emergency in India meant many things to many people. It was a period of profit and power for some, Jails for others and mobile vasectomy clinics for many more. For Sonali like idealist it was the end of a dream. It was the extinguishing of a bright flame of promise for the country's future that had burned since Independence. An unmarried woman, proud of her senior ranking in the civil service, finds herself reverted and humiliated for a corrupt deal at government level. Her only fault is that she opposed the deal at her own level in the file. For opportunists like Dev, a beneficiary of the deal, it was a chance to give up his father's old business and to make it on his own as leader of the

New Entrepreneurs. Sonali's Colleague, Ravi Kachru, once a Marxist, makes himself loyal to the royal line. Kishori Lal, the shop-keeper and a survivor of partition, goes to prison cell for a non-existent crime. The action of the novel alternates between these characters. The hardships that Sonali faces increase her moral responsibilities. Her individual consciousness has matured and developed into a national consciousness.

From the very beginning the narrative strategy is at work when the novelist takes up the story in chapter one. Neuman, a foreign dignitary, had seen huge posters of the Prime Minister's stern unsmiling face and hoardings proclaiming the nation's support for the emergency declared a month ago, all over the city. They had made no impression on him. The walls had erupted with predictable regularity in to the violent poster point. Some of them covered announcement hailing a coup. Some of them told about the return of an old prophet or the rise of a new messiah. The situation was said to be very tense : "almost any shoot-out was labeled revolution, even if all it changed was the clique at the top for another clique at the top. Political convulsions left him cold and political clichés bored him. He had no trouble avoiding controversy in the host country as he had been told to do....."(P.8). Once again the same method is applied describing the people's fear talking about a month's censorship. Those who have experienced and lived under it say that it kills all curiosity. One month is enough for an artificial silence to start exploding the facts it is trying to conceal shriek out to be noticed. Since June 26th officially all was well, but it was impossible nor to be aware of the sullenness building up along New Delhi's heavily policed roads..... It did not need much imagination to sense the hate and fear inside the vans with iron-barred windows like the one's used for collecting stray dogs for drowning, that now roamed the streets picking up citizens for vasectomy (P.23). Then

there is news of hunger-strikes and a breakout of political prisoners from Tihar Jail because the government had denied their routine demands. The ban on more than five people getting together in a public place did not work, "If we could be certain of one fact, it was that everything was not right" (P.24). Sonali recalls her past days when fifteen years back she had topped the list in the competitive examination for the civil service. On this achievement her father had tears in his eyes with the hope that her new responsibility could bring a peaceful historical change. Though the fires and fevers of Sonali were different from her father, it touched both of them with its magic. Her memories of it had been her inheritance. The distinction between politics and the service had become badly blurred over the last few years "the two sides were helplessly mixed, with politicians meddling in administration, and favourite like Kachru, the prime example, playing politics as if his life depended on it ..... Suddenly he was indispensable here, there and every-where, the right hand and left leg of the Prime Minister and her household ...."(P.24). The absence of the writer's voice particularly in this context puts greater responsibilities on reader participation. This completely detached position that the novelist assumes is one of the finest instances of the success of her art. The detachment is here "but how much better were the rest of us, pretending the emergency was an emergency ..... we know this was no emergency. We were involved in a conspiracy of silence....."(P.25). Sonali watches helplessly with other like minded people, the spectacle of how absolute power corrupts absolutely at all levels. Various facets of life in the period are shown; all norms are flouted, individual rights curtailed in the name of political stability. It is done with the willing assistance of a generally spineless bureaucracy interested only in self-seeking. Social uplift is sought to be brought about through hasty, ill considered and repressive measures. The innocent are jailed for

having committed non-existence crimes. The young and ambitious opportunists prosper through officially supported shady deals : "It was a preposterous proposal, requiring the import of more or less an entire factory..... although essential items the economy needed that we could not produce for ourselves were exempted from the list. There were a number of those but a fizzy drink Heppyola was not one of them" (P.25). In the same mode of narration the novelist recalls a philosopher who writes that a coward is not a coward on account of cowardly heart or lungs. He is like that because he has made himself into a coward by his actions. He is defined by the deed he has done "what if there was a collective will to cowardice, when men and women in their millions, a whole nationful, did cowardly deeds I was there a way out of that....." (P.30-31). The narration reaches the height with an increasing element of pathos when Sonali realized that nothing on earth can challenge or upset her religion. She believed : "all would be well because there was a building outside my office called parliament. Yet an epoch had come to an end in ways we did not recognize. While parliament still stood, the same people met inside, the surface of Delhi remained unrocked, the sky above cloudless..."(P.13). The impulses and reactions of Sonali to the changing situations are brought through the technique of reminiscence and nostalgia: "even a greenhorn administrator knew the vital outlines of policy. Its slant and substance were ingrained into us like multiplication tables from the day we entered the service. Twice ten can never make fifty....."(P.33). As the narrative proceeds, the readers find a steady growth in the personality and outlook of Sonali. Now Sahgal beautifully presents the Minister concerned : "His long grey hair and long nose giving him an air of Mournful erudition were familiar enough. He was reputed to be pious, steeped in religion and culture, patron of priests and astrologers, give of alms to the poor....." (P.41). Dev got up to wel-

come the Minister and say how grateful he was to have the Happyola foundation stone laid by no other than a person famous for religion, tradition and moral values. Sehgal does not spare the Minister when she says "the Mahatma had inspired him to shed his profession, the law, the luxuries of life, to follow, a humble disciple, in his footsteps. A humble follower of Gandhi was what he still remained though the journey had taken him and the country from Mahatma to Madam"(P.43). In chapter five we have the story of Rose, Ram's wife Mona and Dev as an infant based on flashback devices which helps the narrative to proceed. In the same manner the novelists gives us in chapter nine how Sonali, Kiran and Ravi Kachru were at Oxford and how they spent their student life there. This adds to the narrative and the reader is able to know them intimately. The continued drama of Ram's first wife Mona and second wife Rose helps us to perceive the subtlest shades of thought, feeling and emotion operating in the minds of three characters (Ram L. Surya, Mona and Rose). Again in chapter thirteen we have Sonali as narrator who gives the reader brief account of previous years with her mother and father and references to Kachru and his marriage. The third centre of consciousness is Kishori Lal (K.L.), the shopkeeper who had attended a R.S.S. rally a year ago. The police took him to the police station for non-existence crime. How beautiful is the narrative when the novelist describes : "a long drive took him, not to the neighbourhood thana, but much further away. When he got down he was in Daryaganj, a stone's throw from the upper floor nursing home where four of his children had been born. That place is in your horoscope, his mother had told him, everytime you turn around you're in Daryaganj again. And here he was again....."(P.168). K.L. narrates to his interrogator what he is : "I am not a revolutionary-researchers turned shop-keepers never are – but that I never had time to be one"(P.183). But he was beaten black and blue by the police.

His back and legs felt the stinging slash of the corroded whip and he subsided, stupified to the ground: "The monologue proceeded in his head after he was back in his cell, and he kept trying to explain, because everything depended upon his making them understand this very obvious point"(P.183).

The novelist has linked up Ram's relation with Rose in the preceding chapters and the separation between them has not worked out. In the last chapter the novelist shows Rose's body found in the well two days after Divali. Dev is there receiving the mourners in the drawing room. Here the narrative brings out the delicate and unstable nature of all human relationships. There are many more instances in the novel of such subtle revelations of character, motive and attitude, all made possible because of the use of three centres of consciousness. It is the use of point of view as the narrative strategy that has made Rich Like Us a grand success.

References :

- 1) Mirim Allot, Novelists on the Novel, London : Routledge and Kegan Paul, 1959, P.196.
- 2) John Bradbury, Renaissance in the South : A Critical History of the Literature of America, 1920 – 1960, Chapel Hill, 1963, P.16.
- 3) Rich Like Us, Heinemann : London, 1985.

□□□

CHALLENGES OF MODERNISM AND POSTMODERNISM: PREMISES, PROBLEMS AND EPISTEMOLOGICAL IMPLICATIONS

Dr.Pratibha Sharma
Assistant Professor,
Miranda House University of Delhi

Postmodernism in epistemology represents a phase when assumptions, prejudices and universal ideas are replaced by contingent facts, institutionalised notions of truth and knowledge. It is a unique trend emphasizing the inadequacy of a universal truth and an organized principle in knowledge. Is postmodernism an extension or departure from modernism? Not more than fifty years old, the idea of postmodernism does not refer to a temporal period in chronological succession and the prefix 'post' does not indicate sequentiality with modernism. It is not a denial of modernity as well or even is not anti-modernity as it does not look back for a critique of modernity. The apparent chase of postmodernism in the context of modernism may be seen as conceptual rather than chronological. It stands for being beyond the modern era, its theories and cultural practices. It refers to the analysis of cultural and societal transition after the rise of mass mediated popular culture and an epoch of globalization. Sometimes, it is also seen as signifying a continuity with that which it follows. It mainly targets the Western 'hegemonic' culture, art, literature and history. Certainly, there is no single theory called 'postmodernism', rather, its multi-faceted formulations reveal different shades of the new discourse. Referring to re-examine history, literature, arts and culture so as to save it from biasness, the postmodern trend has been celebrated resulting in the production of new social, political, cultural, aesthetical, moral and

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2022

Issue 42, Vol-06

Date of Publication

01 May 2022

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 14) लोकसंख्या वाढीच्या आर्थिक परिणामाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन
डॉ. उज्वला तेजराम कापगते, जि. चंद्रपुर ||63
- 15) पर्यटनाच्या माध्यमातून महिलांचे सशक्तीकरण
राजकुमार प्रकाश महाजन, नांदेड ||67
- 16) मराठवाडा—संक्षिप्त ऐतिहासिक आढावा
प्रो. डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड, जिल्हा सोलापूर ||71
- 17) निवडणूकीतील (NOTA) नोटाचे वास्तव
डॉ. गजानन हिवराळे, जि. वाशिम ||75
- 18) चंद्रगुप्त मौर्य यांच्या राज्य सत्तेचा चिकित्सक अभ्यास
प्रा.डॉ. रविंद्र बाबुराव जाधव, जिल्हा. रत्नागिरी, महाराष्ट्र ||78
- 19) शासकीय यंत्रणेच्या योगदानातून व लोक सहभागातून पाचोराबारी गावाचे आदर्श ...
प्राचार्य डॉ.सतीश उत्तमराव पाटील, जि धुळे ||80
- 20) सातपुड्यातील गव्हाळी ईस्टेट (रायसिंगपूर)
प्रा. डॉ. केशव आत्माराम पावरा, जिल्हा नंदुरबार ||84
- 21) न्या.महादेव गोविंद रानडे याचे राजकीय विचार...
प्रा. लालचंद एन.मेश्राम, जि भंडारा ||86
- 22) भात शेतीत काम करणाऱ्या शेतमजुरांच्या समस्या
प्रा. बाळकृष्ण कारू रामटेके & डॉ. संजय श्रीहरी कुंभारे, जि.चंद्रपूर ||88
- 23) हिंदी में रोजगार के अवसर
प्रा. बाळासाहेब पंडितराव पाटील, जि. नांदेड ||91
- 24) डॉ. अम्बेडकर का धर्मान्तरण एवं दलित उत्थान
अशोक कुमार & डॉ० रणवीर सिंह, रायसी हरिद्वार, उत्तराखण्ड ||93
- 25) उच्च शिक्षा पर कोविड-१९ का प्रभाव व उभरते नए आयाम
डा. धर्मेन्द्र कुमार, अलीगढ़ ||96
- 26) राष्ट्र — प्रेम एवं वैदिक साहित्य
डॉ० (श्रीमती) आराधना वर्मा, भदोही ||101

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

समारोप

तत्कालीन जिल्हाधिकारी डॉ.मल्लीनाथ कलशेट्टी यांच्या परिश्रमाने व मार्गदर्शनाखाली सर्व शासकीय यंत्रणांनी पाचोराबारी चे आपत्ती व्यवस्थापन खुपच चांगल्या प्रकारे केले. नियोजनबद्ध कार्यप्रणाली राबविली, समुदाय, गावकर्यांनी, अधिकारी वर्गांनी प्रचंड मेहत घेतली व पाचोराबारीतील लोकांचे (बाधीतांना) आदर्श पुनर्वसन केले. पाचोराबारीत घटनेनंतर जिल्हातील गावाचे आराखडे, शाळांचे आराखडे व प्रशिक्षणे घेऊन आपत्ती व्यवस्थापनाचे अतिशय महत्वपूर्ण कार्य नंदूरबार जिल्ह्यात केले गेले.

संदर्भ :

- १) प्रत्यक्ष पाचोराबारी येथे भेट व चर्चा
- २) तलाठी, ग्रामसेवक, सरपंच व ग्रामस्थ भेट व पाहणी
- ३) डॉ. मल्लीनाथ कलशेट्टी यांची भेट व चर्चा
- ४) गाव आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा
- ५) प्रशासनाचे परिपत्रक
- ६) शाळा सुरक्षा आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा
- ७) डॉ. सतीश पाटील यांचा प्रकाशित लेख (आपत्ती व्यवस्थापन)
- ८) साप्ताहिक लोक सार्थक, संपादक — गणेश राउत, लेखकडॉ. सतीश पाटील(०३/०९/२०२२)

***

20

सातपुड्यातील गव्हाळी ईस्टेट (रायसिंगपूर)

प्रा. डॉ. केशव आत्माराम पावरा
महाराज ज.पो. वळवी कला, वाणिज्य आणि श्री
व्ही.के. कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय धडगांव,
ता. अक्राणी, जिल्हा नंदुरबार

या संस्थानाचे पूर्वीचे नांव गव्हाळी असे होते. अलिकडे हे संस्थान रायसिंगपूर म्हणून ओळखले जाते. दि.२८ मे १८४९ रोजीचा लेट सी. एस. दिग्बी यांच्या अहवाल क्रमांक ३४ यात गव्हाळी ईस्टेटच्या सीमांचे वर्णन पुढील प्रमाणे केले आहे. गव्हाळी ईस्टेटच्या दक्षिणेला चिखली स्टेट, उत्तरेला काठी स्टेट, आणि राजपिपलाचा प्रदेश, पश्चिमेला सांगबारा स्टेट आणि पूर्वेला कुकरमुंडा परगणा व नाला स्टेट ही संस्थाने आहे. १ लोकसंख्या सुमारे ५०० पर्यंत आणि वार्षिक महसुल २२०००० रु. होता. येथील वातावरण आरोग्यास हानिकारक असून ताप, मलेरिया, देवी, जंगलातील हिवाताप, कॉलरा इ. प्रमुख आजार आढळून येत होते. या प्रदेशातील जंगलातुन साग, बांबू, या शिवाय महूची फुले, मध, मेण इ. उत्पन्न मिळत असे. प्रत्येक बैलगाडीमागे फी (Fee) च्या सपाने १ रूपया आदिवासी लोकांकडून आणि ३ ते ५ रु. गुजर लोकांकडून घेतले जात होते. सर्वात जास्त फी सांगवानी लाकडाकर आकारली जात होती. ती म्हणजे प्रत्येक बैलगाडी मागे ५ रु.पर्यंत होती. जळाऊ लाकडावर मात्र कोणत्याही प्रकारची फी आकारली जात नव्हती. सन १८७८ मध्ये लाकुड महसुल अंदाजे २००००० रु. होता. येथील जमीन खळकाळ स्वरूपाची असल्यामुळे नागली, बाजरी, ज्वारी, भगर, इ. पीके घेतली जात होती. पाणी पुरवठ्याची सोय नव्हती. चांगल्या हवामानात बैलगाडीने तळोद्याहून, गव्हाळी आणि सांगबारा जवळील पाटमार्गे ये—जा करता येत होते. या संस्थानचे लाकुड तळोदा, बाजारात विकले जात होते.२

वळवी घराणे या संस्थानचे कारभार पाहत

होते. संस्थानिक रायसिंग वळवी यांच्या नावावरून या संस्थानला रायसिंगपूर असेही म्हणतात.३ ते गव्हाळी ईस्टेटचे प्रमुख होते. त्यांचे पूर्वज हे आदिवासी जमातीचे असून ते मुळतः राजपिपलाचे जहागीरदार (सामंत) होते. सन १७६३-१८१८ या काळात गायकवाडांनी त्यांचा पराभव केल्यामुळे ते गव्हाळी येथे येऊन स्थानिक झाले.४

गव्हाळी ईस्टेटची माहिती मिळवत असतांना लेफ्ट.सी. एस. दिग्बी भील एजंट यांच्या पत्रात गव्हाळीच्या वैभवाचे आणि सांगबारा संस्थानिक, राजपिपलाशी असलेल्या संबंधावर प्रकाश टाकलेला आहे. दिग्बी म्हणतात की, गव्हाळीचा प्रमुख काल्या वळवी हा पाच्या वळवीचा मुलगा असून हल्ली फारच कमजोर झालेला आहे. हे घराणे पुर्वी राजपिपला राजाचे मांडलीक होते. भील मांडलीक राजांमध्ये हे खानदान उच्च दर्जाचे असून पराक्रमी होते. वार्षिक उत्पन्न एक लाख रुपये पर्यंत होता. नंदुरबारचा त्यांचा एक सुंदर बंगला एक हत्ती व साजेशी सवारी होती. परंतू राजपिपला राजवटीचा उलथा पालथी नंतर या घराण्याचे फारच नुकसान झाले. या या चिप्टनचा भाऊ चमार वळवी हा देखील कर्तबगार व लोकप्रिय होता. परंतू सांगबाराचा चिप्टन कुवा वसावा याने त्याला विश्वास घाताने ठार केले.५ या वरून गव्हाळी ईस्टेटच्या पूर्व इतिहासाची कल्पना येते.

सन १८१८ मध्ये नाना हा या संस्थानचा प्रमुख झाला. त्यानंतर त्याचा भाऊ देवजी तद्नंतर नानाचा मुलगा काटीया, सुरूपसिंग, रामजी, करणसिंग असे क्रमाने संस्थानिक होऊन गेले. करणसिंग हा शेवटचा संस्थानिक. त्याला दोन मुली होत्या परंतू मुलगा नव्हता. वारसदार नसल्यामुळे इंग्रजांनी हे संस्थान खालसा केले. ६

संस्थानिक करणसिंग सुरूपसिंग वळवी ह्यांचे शिक्षण काठीचे संस्थानिक रथवीरसिंग बरोबर अजमेर येथील लॉर्ड मेयो कॉलेज मध्ये झाले. या संस्थानचे चिखलीचे नाईक (शहादा तालुका) सिंगपुर व गंगथाचे संस्थानिकांशी नाते संबंध होते. चिखलीचे जहागीरदार लखेसिंग नाईक याचा विवाह करणसिंगाच्या आल्याशी लावण्यात आला होता.७

दि. १०-७-१९६१ रोजी करणसिंग सरकारचा मृत्यू झाला.८

रायसिंगपुर हे संस्थान आकाराने लहान असले तरी ब्रिटीश काळात ते आपले अस्तीत्व टिकवून होते.

करणसिंग सरकार असे पर्यंत इंग्रजांना ते खालसा करण्याची हिंमत झाली नाही. आजूबाजूच्या परीसंगत करणसिंग सरकारचा मोठा प्रभाव होता. अशाप्रकारे सातपुड्यातील हे महत्वपूर्ण संस्थान आपल्या प्रशासना बरोबरच संस्थानिकांच्या शिक्षणासाठी तेवढेच महत्त्व दिसून येते. म्हणूनच करणसिंग वळवी यांचे शिक्षण राजस्थानमधील अजमेर सारख्या अतिदुरच्या प्रदेशात घेतलेले आढळून येते.

वरील संपूर्ण माहिती विचारात घेतल्यानंतर असे लक्षात येते की सातपुड्यातील रायसिंगपुर गंगथा, चिखली, सांगबारा यातील बहुतेक संस्थाने मुसलमान व मराठेशाहीच्या काळात उदयास आली. मोठ्या राजांना मदत करून त्यांचे मांडलिकत्व पत्करले. रायसिंगपुर संस्थान देखिल राजपिपलाच्या राजपूत राजांचे मांडलिक होते. आणि राजपिपलाचे राजपूत राजे देखिल बडोद्याचे गायकवाडांचे मांडलीक होते. परंतू कालांतराने राजपिपलाचे राजे कमकुवत झाल्यानंतर रायसिंगपुर संस्थान देखिल कमजोर झाले. एकेकाळी शक्तीशाली असलेले हे गव्हाळी संस्थान राजपिपला राजवटीचा उलथापालथी नंतर या संस्थानालाही उतरती कडा आली. या संस्थानला जंगलसंपत्तीपासून त्यांना मोठे उत्पन्न मिळत होते. त्यांनी आपल्या प्रदेशाच्या संरक्षणासाठी आणि प्रशासनासाठी उत्तम व्यवस्था केली. परंतू इंग्रजांचा अंमल सुरू झाल्यानंतर त्यांच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा आल्या. तरीही इंग्रजांनी हे संस्थाने ताबोडतोब खालसा केले नाही. संस्थानचा शेवटचा प्रमुख करणसिंग सरकार याला वारस नसल्यामुळे त्यांच्या मृत्यूनंतर इंग्रजांनी हे संस्थान खालसा केले.

संदर्भ

- १) बी.जी. खानदेश - भाग १२ बाब १८८० सु.आ. १८८५ पु.क्र.६०९
- २) गारे (डॉ) गोविंद - सातपुड्यातील भील - ऐतिहासिक व सामाजिक मागोवा -कान्टीनेटल प्रकाशन पुणे, प्र.आ. १/६/१९९७ पु.क्र.१२९
- ३) बी.जी. खानदेश पुर्वोक्त पु. ६०९
- ४) काठी दफ्तर - प्रशासनिक कागद पत्रे पु. क्र.४
- ५) बी. जी. खानदेश - पुर्वोक्त पृ. ६०९
- ६) मुलाखत - चंद्रसिंग नाईक चिखली संस्थान
- ७) मुलाखत - श्री जगतसिंग पाडवी सिंगपुर (रायसिंगपुर, करणसिंग सरकारचे जावई)
- ८) बी.जी. खानदेश - पुर्वोक्त पृ ६१०

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

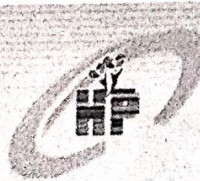
April 2022, Issue-88, Vol-01

Editor**Dr. Babu g. Gholap**

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat."

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 14) Small Finance Banks- A New Era in Banking Horizon
Dr. Rajeev Shukla & Shweta Tiwari, Lucknow ||69
- 15) An Economics Analysis of Cost and Return of Paddy Cultivation in ...
Dr.C.THEERTHALINGAM, Palacode Tamilnadu, India ||73
- 16) विज्ञान अध्यापन में पृच्छा प्रशिक्षण प्रतिमानों की प्रभावशीलता
डॉ. रामप्रताप सैनी, डॉ. कुसूम विजयकुमार चौधरी &
श्री. प्रशांत गजानन पाटील ||81
- 17) रंगनाथ पठारे : व्यक्ती आणि वाङ्मय
डॉ. प्रदीप मच्छिंद्र दिघे & डॉ. राजेंद्र ल. सलालकर, जिल्हा— अहमदनगर ||83
- 18) भारतीय कृषि क्षेत्रातील उद्योजकतेच्या संधी आणि आव्हाने
प्रा. एस. एच. हेरवाडे, जि. कोल्हापूर ||90
- 19) आत्मकथन: संकल्पना व स्वरूप
राजेंद्र शरद जोरवर & प्रोफेसर डॉ.राहुल हाडे, संगमनेर ||94
- 20) किशोरावस्थेतील मुलींमध्ये कौटुंबिक मूल्यांचे संवर्धन करण्यात मूल्यशिक्षणाची भूमिका
डॉ. लीना सुनिल कांडलकर, अमरावती ||97
- 21) घरकाम कर्णाच्या मोलकरणीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास
प्रा.आर्या सुनिल कुलकर्णी, कोल्हापूर ||101
- 22) कविता : संकल्पना व स्वरूप
प्रा. डॉ. सचिन पाटील, एरंडोल ||103
- 23) सातपुड्यातील गंगथा (चिखली) संस्थान
प्रा. डॉ. केशव आत्माराम पावरा, जि. नंदुरबार ||106
- 24) समाजात स्त्रियांचा दर्जा व महिला सबलीकरण
प्रा.सतीश ज. पिसे, जि. चंद्रपूर ||109
- 25) साठोत्तरी मराठी ग्रामीण कथेतील दुष्काळ
तुळशीदास रामकिसन किवने, औरंगाबाद ||112

सातपुड्यातील गंगथा (चिखली) संस्थान

प्रा. डॉ. केशव आत्माराम पावग

महागज ज. पो. वळवी, कला, वाणिज्य आणि
श्री व्ही. के. कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय
धडगाव, ता. धडगाव, जि. नंदुरवार

या संस्थानाचे जुने नाव चिखली असे होते. अलिकडे या संस्थानाला गंगथा असे म्हणतात. आता अक्कलकुवा तालुक्यातील ते सामाविष्ट झाले आहे. तापी आणि नर्मदा नदीच्या दरम्यान हे संस्थान होते. या संस्थानाच्या उत्तरेला गन्दाळी इस्टेट (रायसिंगपुर) पुर्वेला कुकरमुंडा हा छोटा प्रदेश, दक्षिणेला तापी नदी व पश्चिमेला सागवाय संस्थान होते. १ चिखलीचा संस्थानिक गुमानसिंग वसावा याने संस्थानच्या सुरेक्षेसाठी आपली राजधानी चिखलीहून हलवली व पुर्वेला गंगथा या ठिकाणी आणली. २ तेव्हापासून गंगथा या नावाने ते ओळखले जाऊ लागले. या प्रदेशात पारवडी, क्रेडली, टेव, सुपरटी, गांगली, वरकदा या नद्या वाहतात. या सर्व नद्या सातपुड्या पार्वतातून उगम पावून पुढे वाह जाऊन तापीला येऊन मिळतात. मे महिना वगळता येथील वातावरण हे स्थानिक असो वा बाहेरून येणारे लोक असो सर्वांना फारच त्रासदायक असते. वेगवेगळ्या मोसमात येथे ताप, सर्दी, टेवी, स्पर्शजन्य रोग (खरूज), हिवताप, काकदा इ. आजार होतात. सातपुड्यातील जारनीत जारत जंगल आदिवासी संस्थानिकांच्या मालकीचे होते. या जंगलास महुची फुले, मेण, चायेळी, मध, डिक इ. उत्पन्न येत होते. या प्रदेशात वसावा, वळवी, गावीत, पाडवी इ. आडनाव असलेल्या आदिवासींचा समावेश होतो. खानदेश गॅझेटिकर मध्ये या ठिकाणची लोकसंख्या सुमारे ४५० च्या आसपास होती. ३ असी नॉट आहे. परंतु फक्त ही चिखली गावाची लोकसंख्या असावी. संपूर्ण संस्थानची

लोकसंख्या जारत असण्याची शक्यता आहे. कारण डॉ. पी.एन. देशपांडे यांच्या जॉन ब्रिगज इन महाराष्ट्र या ग्रंथात या संस्थानच्या संस्थापक जीवा वसावा यांच्याकडे ४००० धनुष्यारी सैन्य होते. ४ असा उल्लेख सापडतो. तसेच भील एजंट जी. आर. रिग्वी यांनी देखील आपल्या रिपोर्ट मध्ये जीवा वसावा यांच्याकडे ५००० ते ६००० शिपाई होते असे म्हटले आहे. ५ तसेच सन १८२४ मध्ये जी. आर. दिग्वी या भील एजंटने खानदेश कलेक्टर कर्नल रावर्टसन यांना पाठविलेल्या अहवालात गंगथा संस्थानच्या मुलखात १५ पासून ५० वर्ष वय असलेल्या पुरुषांची संख्या १००० पेक्षा अधिक आहे असे म्हटले आहे. ६ संस्थानिकांच्या पदरी जर ४ ते ५ हजार सैन्य असले तर संस्थानची लोकसंख्या देखिल अधिक असण्याची शक्यता आहे. परंतु वनदाट जंगलामुळे आणि विरळ लोकवस्तीमुळे व्यवस्थित जनगणना केली नसावी किंवा त्यांनी फक्त चिखली या एकाच गावाची जनगणना केली असावी.

संस्थानच्या ताब्यात वराच प्रदेश होता. राजपीपलाच्या तापीकडील उत्तर भाग व नर्मदेच्या दक्षिणेकडील भाग जंगलांनी व टेकड्यांनी व्यापलेला होता. ७ तापी काठावरील जमीन व सुपीक होती. ज्वारी, वाजरी, लागली, वरटी (भगर) ई. पीके घेतली जात होती. पाटबंधार्याची सोय नव्हती. ८ यावसन गंगथा चिखली या संस्थानचा हवामान, लोकसंख्या. पिके इ. ची कल्पना होते.

गंगथा संस्थानचा शेवटचा संस्थानिक गुलाबसिंग फत्तेसिंग वसावा याने आगस्ट १९४७ साली चिखली स्टेटचे मेमोरीअल प्रसिध्द केले होते. त्यात जीवा वसावा याने सन १८१८ च्या सुमारास गंगथा राज्याची स्थापना केल्याचा उल्लेख आहे. ९ वसावा कुटुंब हे पुर्वी राजपीपलाच्या राजपूत राजाचे मांडलीक होते. बऱ्याच वर्षांपुर्वी राजपीपलाच्या राजाने त्यांचे राज्य हरण केले. परंतु नंतरच्या काळात राजपीपलाचे राजे कमकुवत झाल्यावर जीवा वसावाने आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर आपले राज्य पुन्हा हिसकावून घेतले. राजपीपलाचे राजपुत राजे देखिल बडोद्याचे गायकवाडांचे मांडलीक होते. गायकवाडांनी

राजपिपलाच्या मदतीसाठी जीवा वसावाच्या विरुद्ध सैन्य पाठविले होते. परंतु जीवा वसावेने त्यांची डाळ शिजु दिली नाही. १० आगस्ट १९४७ चिखली स्टेटच्या मेमोरीअल मध्ये मि. जीर. आर. रिग्बी याने वरील माहिती दिली आहे.

वरील माहितीवरून असे लक्षात येते की, पूर्वी राजपिपलाच्या राजपुत राजाचे जहागीरदार राहिलेले चिखलीचे कुटुंब जीवा वसावाच्या काळात जीवा वसावाने आपल्या सामर्थ्याच्या जोरावर राजपिपलाच्या प्रदेश तोडून स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली होती. जीवा वसावा याने अशांततेचा फायदा घेऊन आपले सामर्थ्य वाढवले व जिल्ह्याच्या सभोवती ८४ गावांची जमीन होती. या परीसरात त्यांचा मोठ प्रभाव होता. येथील जमीन मालकांकडून त्यांना खंडणी तसेच व्यापारी, प्रवासी यांच्याकडून जकात मिळत होती. ११

राजपिपला पासून स्वतंत्र राज्याची निर्मिती केली असल्याने गंगथाचे आणि राजपिपलाच्या राजपूत राजांशी शत्रुत्वाचे संबंध होते. त्याच्यात नेहमी लहान मोठ्या चकमकी होत असत. सुपीक जमीन त्यांच्या ताब्यात आपल्यामुळे जमीन महसुल हे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन होते. त्यांना शेतकऱ्यांकडून मोठ्या प्रमाणात जमीन महसुल मिळत होता. यामुळे गंगथा संस्थान हे वैभव संपन्न संस्थान नावारुपाला आले होते. या संस्थानमध्ये जीवा वसावा, कुवर वसावा, रामसिंग वसावा सारखे अनेक कर्तवगार प्रमुख होऊन गेले.

इंग्रजांनी या संस्थानमध्ये मुसलमान दिवाणाची नेमणूक केल्यापासून दरबारात मुसलमान धर्माचा प्रभाव वाढत गेला. त्यांच्या पारंपारीक रितीरीवाजावर आजही मुस्लीम धर्माचा प्रभाव पडलेला आहे. या संस्थानाचे संस्थानिक स्वातंत्र्यप्रिय आणि स्वतंत्र विचार सरणीचे उरून देखील मुसलमान धर्माच्या आहारी केले गेले याचे आश्चर्य वाटते.

डॉ. गोविंद गारे यांचे सातपुड्यातील भिल्ल या ग्रंथात नमुद केल्याप्रमाणे गुमानसिंग वसावा हा संस्थानिक सन १९०० च्या सुमारास संस्थानचा कारभार पाहत असतांना त्याच्या राजवटीत इंग्रजांनी मुस्लीम दिवाणाची नेमणूक केली. दिवाणांनी आपल्या धार्मिक विचारांचा पगडा संस्थानिकांवर बसवायला सुरूवात केली. मात्र

मुसलमान दिवाणाकडून संस्थानिकांना धार्मिक दिशा देता आली नाही. गंगथा सरकारला सोडवून करून धर्मात घेण्याची प्रक्रिया घडवून आणण्याची शक्ती दिवाणात नव्हती. मात्र लग्नाच्या वेळी विवाह लावणे व मृत्यु झाल्यास मुस्लीम धर्माप्रमाणे प्रेतास आंबोळ घालणे, जनाजात नेणे, तसेच प्रेत विधिपूर्वक जमोनीत पुरणे, दसावा, विसावा, चेलम फातिचा देणे(प्रार्थना) या रुढी पुढे सुरू झाल्या. मात्र कितीही म्हटले तरी एखाद्या वयस्कर पुरुषाला 'बा' (बाबा) व स्त्रीला 'या' (आई) म्हणण्याची आदिवासी प्रथा क्षणोक्षणी जाणवते. या वसून भिलोरी भाषेच्या नम्रतेमुळे ते मेवासी भौल्ल आहेत हे समजून येते.

गुमानसिंगाच्या काळात मुस्लीम विचारांची बिजे पेरली गेली. सरकार मुस्लीमांचे झाले तरी संस्कृती मात्र भिल्लच राहिली. भाषा, वागणे, कपडे, सारे काही भील पध्दतीचे होते. असे असले तरी मुसलमानांच्या हस्तक्षेप कमी न होता वाढत गेला. त्यामुळे संस्थानच्या राज्यातील प्रजा व बाहेरील जनता देखिल संस्थानिकांना मुजरा करू लागली. १२

गुमानसिंगाचा सन १९१७ मध्ये मृत्यू झाला. १३ त्यानंतर जेष्ठ चिरंजीव फत्तेसिंग राजे झाले. त्याच्या काळात धुळे, नंदुरबार येथील मुस्लीम लोकांचा मोठा शिरकाव त्या भागात झाला. व सौम्यपणे लुबाडण्याचा प्रकार घडू लागले. १४ फत्तेसिंगाने तलवारीच्या जोरावर हे राज्य टिकविले. त्याचे स्वतंत्र पोलीस दल आणि तुरुंग खाते होते. त्यांचा मोठा दबदबा होता. इंग्रज काळात त्यांना भेटण्यासाठी कलेक्टरांनाही परवानगी काढावी लागत होती. एक धाडसी व लोकप्रिय राजा म्हणून त्याचा लौकिक होता. १५ त्याने १३ वर्ष संस्थानाचा कारभार सांभाळला. त्याचा सन १९२९ मध्ये मृत्यू झाला या नंतर गुलाबसिंग हा शेवटचा संस्थानिक गंगथाचा प्रमुख म्हणून सत्तेवर आला. त्याचा जन्म १९१४ साली झाला. १६ त्याच्या काळात महसुल गोळा करण्यासाठी हे राज्य आषाडीवर होते. अतिशय देखणा राजवाडा त्याने बांधला पण उकाई धरणात पाण्याखाली गेला. आजही राजवाड्यातील नक्षिकाम केलेले दोन खांब धुळ्यातील राजवाडे इतिहास संशोधन केंद्रात जपून ठेवले आहेत. सौंदर्याने नटलेल्या

या राजवाड्याचा काही भाग अजूनही उकई धरणात दुरवरून दिसतो. संस्थान खालसा झाल्यानंतर त्यांची बहुतांश जमीन भारत सरकारने खालसा केली जी उरली ती उकई धरणात बुडाली १७. आता पुन्हा जी जमीन शासनाकडून मिळाली आहे. तिच्यावर संस्थानचा वारसदार हिरासिंग व बंधु सरदारसिंग यांची गुजारण चालू आहे. गुलाबसिंगाचा मृत्यु दि. १२-०२-१९८६ रोजी झाला १८

वरील संपुर्ण विवेचनावरून असे लक्षात येते की, गंगथा चिखली संस्थान मध्ये जीवा वसावा कुवर वसावा रामसिंग, सोनजी असे स्वातंत्र्यप्रिय व कर्तबगार संस्थानिक होऊन गेले. त्याचे राज्य हरण करणाऱ्या राजपिपलाच्या राजांशी त्यांनी संघर्ष केला आणि स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. परंतु गंगथाचे संस्थानिक स्वातंत्र्यप्रिय व स्वतंत्र विचार चरणीचे असतांनाही त्यांच्यावर मुस्लीम धर्माचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्यामुळे. त्यामुळे आदिवासी परंपरा, हिंदू सण आणि इस्लामी आचरण अशी तिहेरी परंपरा आणि चालीरीती या संस्थानामध्ये आढळून येते. या संस्थानचा शेवटसा संस्थानिक गुलाबसिंग फत्तेसिंग वसावा याने चिखली स्टेटचे जे मेमोरिअल छापले आहे त्यात संस्थानचा पुर्वइतिहास संस्थानिक व इंग्रज संबंध यावर प्रकाश पडतो.

संदर्भ—

- १) बी.जी. खानदेश — भाग-१२ बाँबे १८८० सु.आ. १९८५ पृ.६०७-५०८
- २) गारे (डॉ) गोविंद — सातपुडातील भिल्ल ऐतिहासिक व सामाजीक मागोवा — कॉन्टीनेंटल प्रकाशन पुणे प्र.आ.१९८७ — पृ.१३२
- ३) बी.जी. खानदेश पुर्वोक्त पृ.६०८
- ४) देशपांडे (डॉ) ए. एम. जॉन ब्रिज इन महाराष्ट्र, मिलन प्रकाशन, दिल्ली प्र.आ.१९८७ पृ.९७
- ५) काठी दफ्तर— श्री जयदेवसिंग नंदासिंग पाडवी (जहागीरदार) — भगदरी— पृ.४
- ६) उपरोक्त पृ.५
- ७) देशपांडे (डॉ) ए. एम. पुर्वोक्त पृ ९७
- ८) बी.जी. पुर्वोक्त पुर्वोक्त पृ.६०८

९) गंगथा चिखली दफ्तर — मेमोरीअल ऑफ द चिखली अ मेवासी स्टेट डिस्ट्रिक्ट वेस्ट खानदेश (बाँबे प्रोव्हिन्स) ऑगस्ट १९४७ पृ.१

१०) काठी दफ्तर — पुर्वोक्त पृ.४

११) बी.जी. खानदेश — पुर्वोक्त पृ.६०८

१२) गारे (डॉ) गोविंद — सातपुडातील भिल्ल, ऐतिहासिक व सामाजीक मागोवा — पुर्वोक्त. पृ १३१-१३२

१३)

१४) गारे (डॉ) गोविंद — सातपुडातील भिल्ल — ऐतिहासिक व सामाजीक मागोवा — पुर्वोक्त पृ. १३३

१५) उपरोक्त पृ. क्र. १३०

१६) मुलाखत — वारसदार हिरासिंग गुलाबसिंग वसावा गंगथा संस्थान

१७) गारे (डॉ) गोविंद सातपुडातील भिल्ल— ऐतिहासिक व सामाजीक मागोवा पुर्वोक्त पृ.१३०

१८) मुलाखत — वारसदार हिरासिंग गुलाबसिंग वसावा — गंगथा संस्थान

□□□

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

October 2021, Issue-81, Vol-02

Editor**Dr. Bapu g. Gholap**

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.
Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.comAll Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) THE IMPACT OF COVID-19 ON ORGAN TRANSPLANTATION Shabnam A. Virani, Satara	71
15) Morphometric Analysis Of Selected Drainage Area In The Auranga Basin, ... Dr. Ramchet Singh Yadav, Gorakhpur (U.P.)	74
16) शाश्वत विकासासाठी भारताचे प्रयत्न: एक अभ्यास प्रा.डॉ. प्रकाश जंगले, ठाणे	82
17) वैकामधील नवतंत्रज्ञान डॉ. उदय मास्ती लोखंडे, सातारा	85
18) मागासक्षेत्र अनुदान निधी योजनेअंतर्गत दिलेल्या प्रशिक्षणानंतर ग्रामपंचायत ... गोरखनाथ पाटीलबा नजन, जि. औरंगाबाद	88
19) जळगाव जिल्ह्यातील केळी उत्पादनाचे अर्थशास्त्र— एक विशेष अभ्यास डॉ. सुरेश ढाके, जि.जळगाव	91
20) सातपुड्यातील आदिवासींची सामाजिक रचना (१८१८ ते १९४७) प्रा.डॉ. केशव आत्माराम पावरा, जि. नंदुरबार	97
21) चंद्रपूर जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांच्या संगणक साक्षरतेचा व संगणक ... डॉ. एस. एम. सातपुते, चंद्रपूर (म.रा.)	101
22) रमटेक नगरपालिकेच्या महसूली उत्पन्न व भांडवली उत्पन्नाचे विश्लेषणात्मक ... डॉ. मनोज एम. तेलगधे, जि. नागपूर	104
23) महिला सक्षमीकरणात वचतगटाची भूमिका डॉ. मिना एम.वडगुळे, कन्नड	108
24) भारत में आन्तरिक जल परिवहन के विकास की आवश्यकता और सम्भावनाएँ डॉ० खेटू राम यादव, महाराजगंज	111
25) जनजातियों के विकास में संवैधानिक प्रावधान: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन श्रीमती प्रीति द्विवेदी, कोरबा, छत्तीसगढ़ (भारत)	113
26) भारतीय संस्कृति एक परिचय,स्रोत,महत्व गजदीप कुमार आर्या, बागेश्वर (उत्तराखण्ड)	119

भागात रोजगाराच्या नवीन रंगी निर्माण होतील.

५. बाजारपेठेविषयी शेतकऱ्यांचे अज्ञानदूर करण्यासाठी, प्रशिक्षणाची सोय आणि केळी विषयक चर्चासत्रे, कार्यशाळा, प्रदर्शन, मेळावे या भागात आयोजित करावे.

६. केळीच्या बाजारातील मध्यस्थ, दलालांचे उच्चाटनाकरिता शासनाने स्वतंत्र कायदा करावा.

७. केळी बाजारातील दोषपूर्ण लॉब, गोलशिंग काट्यावर बंदी टाकून इलेक्ट्रॉनिक्स टन काट्याने केळीच्या वजनमापना करिता सक्ती करावी.

८. शासनाने केळीला स्थिर किंमतीचे भरण राबवून उत्पादन खर्चावर आधारित हमी भाव द्यावेत. संदर्भ ग्रंथ यादी :

१. बोरसे शिवनाथ— शेतकऱ्यांच्या समस्या (शोध आणि बोध) वसुधा प्रकाशन, २००७, नाशिक.

२. भांडरकर पु. ल.— सामाजिक संशोधन पध्दती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मित मंडळ १९८७, नागपूर.

३. इंगळे, चक्रवर्त—केळी लागवड, मराठवाडा कृषी विद्यापीठ— २०११, परभणी.

४. महाजन, देशमुख, बडगुजर —केळी लागवडीचे तंत्र, महाबनाना प्रकाशन— २००२, जळगाव.

५. राहडकर बा. ब.— केळीची आधुनिक लागवड, (प्रक्रिया आणि व्यापार) कृषीविज्ञान प्रकाशन— २००९, पुणे.

६. शिंदे जगन्नाथ — व्यापारी केळी उत्पादन, गोदावरी पब्लिकेशन २००५, नाशिक.

७. ठेंबरे शिवाजी— केळी लागवड उत्पादन, व्यापार व प्रक्रिया, कृषीदुत प्रकाशन— २००५, पुणे.

८. सोनवणे किशोर एम— केळी लागवड, कृषी न्यूज, २९ जून २०१६.

९. दैनिक महाराष्ट्र टाईम, ३० सप्टेंबर २०१४.

१०. <https://shetisamruddhi.com>

११. दैनिक लोकमत ३० जुलै २०१८.

१२. <https://mr.vikaspedia.in>

१३. सोलापूर जिल्ह्यातील विविध सिंचनामुळे झालेल्या सामाजिक-आर्थिक परिणामांचा अभ्यास, अप्रकाशित शोधप्रबंध नाटिड विद्यापीठ, जुलै २०१७

20

सातपुड्यातील आदिवासींची सामाजिक रचना

(१८१८ ते १९४७)

प्रा.डॉ. केशव आत्माराम पावरा

महाराज ज. पो. वळवी कला, वाणिज्य व श्री
विष्णु कृष्णा कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय
भडगांव, ता. अन्नवणी, जि. नंदुरबार

*****

आदिवासी जमातीच्या सामाजिक रचनेचा विचार करतांना या जमाती ज्या भौतिक परिस्थितीत गेले कित्येक शतके वावरत आहेत. त्या भौतिक परिस्थितीची आपणास दखल घ्यावी लागते. वन्यजीवन, दळणवळण साधनांच्या अभावामुळे इतर बहूजन समाजापासून अगल पडलेली सामाजिक जीवन, शिक्षणाचा अभाव, सुधारलेल्या समाजाच्या शोषणापुरताच आलेल्या संबंधामुळे आलेले दारिद्र्य यामुळे वाडवडीलांपासून परंपरेने चालत आलेल्या चालीरीती व रूढी यांच्यात या जमातींनी फार बदल घडवून आणलेले आपले नजरेत येत नाही. तसे पाहिले तर वरीष्ठ जातीजमातीच्या आचारविचारातही आंग्लपूर्वकालात विशेष मुलगांमो फरक घडून आलेला नाही. मग या मागासलेल्या जमाती शतकानुशतके एक चाकोरीतील जीवन कंठित असल्यास नवल नाही. त्यांचे सामाजिक जीवन, परंपरा, वेषभुषा, राहणीमान यावर पर्यावरणाचा मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

१) आदिवासींचे राहणीमान —

प्रत्येक समाज घटकाची स्वतंत्र सामाजिक रचना आढळते. प्रत्येक समाजाचे राहणीमान, सांस्कृतिक चालीरीती, रूढीपरंपरा, धार्मिकता, अर्थोत्पादन पध्दती यात विविधता आढळते. प्रत्येक जमातीत वेगवेगळी वैशिष्ट्ये दिसून येतात. सामाजिक जीवन व राहणीमान हे त्यांच्या भौगोलिक, आर्थिक आणि परंपरागत चालत

आलेल्या व रूढ झालेल्या जीवन दृष्टीने बनलेले दिसून येते. असे असले तरी सामान्य आदिवासींचे जीवन, त्यांची मुल्ये यांच्यात सारखेपणा आढळते. अनेक भाषा आणि शारिरीक वैशिष्ट्यंमधील त्यांची सांस्कृतिक एकात्मता आगळी आणी वेगळी अशी आहे.

सर्वसामान्य आदिवासी हा भोवळा, भाबळा, आबोल, त्रयस्थांबरोबर बोलण्याचे टाळणारा, प्रामाणिक, पापभिरू, दैववादी व परंपरागत निर्सगाच्या सानिध्यात रमणारा असला तरी त्याची राहणी निर्मळ अंतः करणाप्रमाणे साधी व स्वच्छ असते. जमीन, गुरेढोरे, बकर्या, कोंबड्य आणि शेतात राबण्यासाठी मजबुत हातपाय हिच त्याची परंपरागत संपत्ती आहे. आपणास हवे ते निर्सगातून, सभवतालच्या साधनातून मिळविण्याची शक्यता असेल तर आदिवासी स्वतःला आजही अत्यंत सुखी समजतो. दडणवळण साधनांच्या अभावी दुर्वरच्या बाजारात जाऊन आपल्या वस्तू विकायच्या आणि मोबदल्यात हव्या त्या घ्यावयाच्या ही त्यांची जीवनाची आर्थिक घडी आहे.१

अलिकडे त्याच्या जीवनात पैशाला महत्व प्राप्त होत आहे. परिस्थिती बदलत आहे. परंतु आजही सातपुड्यातील दर्याखोऱ्यात आदिवासी त्याचे राहणीमान, पोषाख, स्त्रीयांचे दागदागिने, चालीरिती, रूढी यात त्यांच्या एकुण सामाजिक जीवनात फारसा बदल झालेला दिसून येत नाही.

२) वेषभूषा

मानवाची वेषभूषा तो राहत असलेल्या पर्यावरणास अनुसरून असते. भिन्न भिन्न भौगोलीक परिस्थितीनुसार राहणार्या मानवाची वेषभूषा भिन्नभिन्न प्रकारची आढते. टी.बी. नाईक आपल्या 'द भील्स अ स्टडी' या ग्रंथात म्हणतात बहुतांश भील्ल आदिवासींना कपडे विणण्याची कला माहिती नसावी. सातपुड्याच्या परीसरगत वावरतांना एकही भील्ल आदिवासी कपडे विणतांना किंवा कपडे विणण्याच्या ठिकाणी दिसला नाही. ते बाहेरून आयात केलेले तयार कपडे (Readymade) वापरतात. गरीबीमुळे अंगावर जाडे-भोरडे व स्वस्त कपडे वापरतात. पुरूष कंबरेला धोतर गुंडाळतात (west-cloth) परंतु ते गुडच्यापर्यंतच नेसलेले

असते. गुडच्याच्या खाली जाऊ देत नाही. तसेच अंगावर कालर नसलेले शर्ट किंवा बनियान (a bandi) व डोक्याला मुंडासे किंवा पगडी (a turban) बांधतात. घरी काम करतांना मात्र हे लोक मुंडासे व कंबरेला लंगोटी (Lion-Cloth) या व्यतिरीक्त अंगावर दुसरे कपडे नसतात. २ अलिकडे मात्र या भागात आधुनिक फॅशनचा प्रवेश होत आहे. त्यामुळे नवी पिढी सुटपॅन्ट, पायजामा शर्ट घालायला लागले आहे.

राबर्ट डिलिंग यांच्या मते, भील्ल लोक लांब केस व लांब दाढी ठेवत असे त्यामुळे शरिराचा बहुतांश उघडा राहत असे. मैदानी भागातील तरूण मात्र प्रामुख्याने कटींग आणि दाढी करीत असे. पहाडी भागात पुरूष लंगोटी वापरत असे तर सपाटीच्या भागात लंगोटीएवजी धोती वापरायला लागले आहेत. चौभ्रा स्त्रीया तीन पिढ्यांपर्यंत शरीराचा वरचा भाग उघडा ठेवीत होत्या. असा उल्लेख सापडतो. सातपुड्यातील डोंगराळ भागात राहणारे भील्ल लोक कधीकधी कोणतेही कपडे वापरतात, परंतु कंबरेला मात्र कापडाचा तुकडा गुंडाळतात. येथील आदिवासी स्त्रीया जीर्ण झालेले जाडे -भरडे अशा स्वरूपाचे झगे घालतात.४ अशी माहिती मिळते.

नंदुरबार चा पश्चिम भाग, नवापूर, तळोद्याचा पश्चिम भाग, अक्कलकुव्याचा खालचा भाग या परिसरातील वसावे, पाडवी, वळवी, नाईक आणि गावित या भील्ल लोकांचे राहणीमान, बोलीभाषा सारखी आहे. स्त्रीया लुगड्याचे दोन तुकडे करतात पैकी एक भाग नेसतात व एक भाग डोक्यावरून घेतात. त्यांची पेहराव पध्दत वैशिष्ट्य पुर्ण आहे.५

बरडे भील्लांच्या स्त्रीया पोषाखात आखुड साडीसोडीचा वापर करतात. स्त्रीया डोक्यावरून पदर घेतात.६ धाणका पुरूष धोतर बंडी व पागोटे असे पेहराव करतात. तर लुगडे व सोडी असा स्त्रीयांचा वेश असतो.७

धडगांव परीसरतील पावरा लोकांची वेषभूषा सर्वात जास्त आकर्षक आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आढडून येते. अक्राणी तालुक्यातील पावरा पुरूष डाठी (धोतर) गुडच्यापर्यंत गुंडाळतात. दुर्गम दर्याखोऱ्यात पुरूष खुट्टी (लंगोटी) वापरतात. लंगोटीच्या वर कड (उपरणे) गुंडाळतात. काही लोक शहरातील शाहू लोकांसारखे

धोतर नेसतात. याशिवाय परीसराप्रमाणे डोक्यावर दुपी (दोपी), पागडी (पगडी) किंवा केत (फेटा), अंगात डगलं (सदरा) परीधान करतात. स्त्रीया नाटी (लुगडे) वापरतात. लुगड्य बरोबर डगली (चोळी) घालतात. साडी नववारी असुन तिचा काष्ठा घालतात.८

सातपुड्यातील आदिवासी समाजाच्या वेशभूषांचे अवलोकन केल्यावर असे निदर्शनास येते की, डोंगर दर्याखोऱ्यात राहणारे लोक त्यांची वेशभूषा जंगल, पर्यावरणाला अनुसरून अशीच आहे. उंच टेकड्या, खोल दर्या, तीव्र चडउतार, एकेकाळी घनदाट जंगल, उंच गवत याची मुबलकता होती. अशा दाट गवताच्या जंगलात वावरतांना पायापर्यंतचे धोतर किंवा पायाच्या घोट्यपर्यंत पायजामा घालुन वावरणे अशक्य होते. त्यांना काम करतांना पायाच्या घोट्यपर्यंत कपडे घालुन किंवा झाडावर चढणे अडचणीचे होऊ शकते. त्यामुळे पुर्वीच्या काळी या भागातील लोक कमीत कमी वस्त्र परीधान करीत होती. भील्ल स्त्रीया देखील नववारी साडी नेसतांना मांडीपर्यंतच नेसत असे. अलिकडे सातपुड्यात मोठ्य प्रमाणात जंगलतोड झाल्यामुळे आणि दडणवळणाच्या सुविधा होत असल्यामुळे आणि शहरी संपर्क वाढत आहे त्यामुळे त्यांच्या पुर्वीच्या पोशाखात बदल होत आहे. त्यामुळे येथील लोक आता सुट पॅन्ट व शर्ट वापरू लागले आहे. असे असले तरी सातपुड्यातील काही पावरा स्त्रीया अंगावर सर्व प्रकारचे दागिने घालून व पायापर्यंत नववारी साडी नेसून वावरतांना सर्वांचे लक्ष वेधून घेते.

३. दागदागिने

प्राचिन काळापासून मानवाला नटण्या-मुरडण्याची हाऊस राहिलेली आहेत. सातपुड्यातील आदिवासीही याला अपवाद नाही. सातपुड्यातील भील्ल पावरा स्त्री-पुरुष दोघांनाही नटण्या सजण्याची हाऊस दिसून येते. त्यांच्या दागदागिन्यात देखील वैशिष्ट्यपूर्ण आढळतात.

सातपुड्यातील भील्ल आदिवासींमध्ये स्त्री आणि पुरुष दोन्ही देखील चांदीच्या किंवा पितळाच्या कानातल्या रिगा वापरतात. काही स्त्रीयांच्या पायात साखड किंवा पैजण असतात.९ भील्ल स्त्री-पुरुषांकडे वैयक्तिक अकार बनवलेली असतात. स्त्रीयांच्या हातातील दागिने

चांदीचे असुन ते खुपच जड असतात. हाताच्या मुजवरील जाड व गोल रिगा असतात त्यांना कडे असे म्हणतात. काही स्त्रीया गळ्यापासून ते पासुन ते पायाच्या घोट्यपर्यंत अतिशय जड असे दागिने घालतात असे दिसुन येतात. त्यात कानातील रिगा, नाकात फुली (stud) आणि काचेच्या मण्यांचा हार, बाहूभुषण, वांगड्या, बांटातील अंगठ्या इत्यादी मोठी यादी तयार होऊ शकेल. या सर्व दागिन्यांची किंमत काही हजार रुपयांच्या वर असावी. हे सर्व दागिने एक माणुस किंवा स्त्री एकच वेळी घालु शकणार नाही. त्यांचे वजन वीस पौडांपेक्षा जास्त असावी.१०

आदिवासींची दागिने, चांदी, पितळ, जस्त आणि निकेल धातुंनी बनवलेली असतात. असंख्य भिल्ल स्त्रीया कानातल्या रिगा घालतांना आढळुन येतात. सण उत्सवाच्या प्रसंगी भिल्ल पुरुष त्यांच्या कंभरेला चांदीचा पट्टा घालतात. स्त्रीयांमध्ये चांदीचे किंवा निकेल या दातुची गोल आकाराची दागिने घालतात. त्याला स्थानिक भाषेत आहळी (A circular Ring) असे म्हणतात. सोन्याचे दागिने फारच कमी असतात. नाकातली फुली किंवा नथनीच फक्त सोन्याची असते.११

४. आहार

सातपुड्यातील आदिवासींचा शेती हा मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे शेतीतुन जे उत्पन्न मिळते तेच त्यांचा नेहमीचा आहार असतो. शेतीतून हे लोक भगर, कोदरा, तांदुळ, मुर (भगरचा प्रकार) उडीद, तूर, ज्वारी, मका, बाजरो, हरभरा ही धान्य पिकवतात. टि. बी. नाईक यांच्या 'द भील्ल अ स्टडी' या ग्रंथात आदिवासींच्या अन्न शिजवण्याच्या प्रक्रियेचे वर्णन केलेले आहे. अर्थात त्यांनी दिलेली माहिती अक्कलकुवा तालुका आणि नर्मदा लगत किनारपट्टीलगत राहणाऱ्या भिल्लांच्या बाबतीत आहे. त्यांच्या मते भिल्ल लोक सकाळच्या जेवणात उकडुन शिजवलेला कोदरी (भात) खातात. भात शिजवण्यापुर्वी बरीच प्रक्रिया करावी लागते. तत्पुर्वी साळ स्वच्छ करून उखळात टाकून कुडुन घेतात, नंतर सुपात घेऊन त्याचे ढरफले वेगळे करतात. स्वच्छ केलेल्या पाणी टाकून उकडले जाते. व नंतर तीन ते चार वेळा थंड पाण्याने धुतल्यावर ते चुलीवर शिजवु घेतात अशा

प्रकारे उकडलेला भात धुण्याचे काम करणे हे भिल्ल स्त्रीयांचे नेहमीचे काम असते. आपण त्यांच्याकडे सक्ताली मऊ चाजेच्या दरम्यान गेलो तर, बहुतेक स्त्रीया नदिवर उकडलेला भात धुण्यासाठी गेलेल्या आढळतात. आपण जर त्यांच्या घरातील माणसांना स्त्रीया कोठे गेल्या असा प्रश्न केला तर, ते त्यांच्या स्थानिक भाषेत कोदरी तुंबा गयी हाय (भात दुवायलयय नदिवर गेली) असे उत्तर मिळते.

समारंभाच्या वेळी किंवा महात्वाचे पाहुणे या लोकांकडे आल्यास कोंबडीचे मटन खाऊ घालतात. कोंबडीचे मटन रुचकर बनवतात. टि.बी. नाईक यांनी भिल्ल्यांचा सर्वे करतांना त्यांनी स्वतः त्यांच्या भिल्ल शिपायांनी शिजवलेले कोंबडीचे मटन फारच स्वादिष्ट होते असे म्हटले आहे. काही वेळेला धुद किंवा दही टाकुन शिजवतात, तर काही वेळेला संपुर्ण कोंबडी अग्नीवर शिजवतात व चटनी मिठाबरोबर खातात. १२

महुची फुले ही आदिवासींच्या जीवनातील उपयुक्त अन्न आहे. सातपुडा किंवा विध्यपर्वताच्या पठारी प्रदेशातील गरीब लोकांचे अन्न म्हणून महुचा उपयोग केला जातो. महुच्या फुलांपासून दारूही तयार करतात. इ. सन. १८७३-७४ मध्ये दुष्काळाच्या काळात हजारो भिल्ल्यांनी महुच्या फुलांवर गुजराण केल्याची नोंद सापडते. १३ काही जंगलातील जमात (wilder tribes) मृत जनावरांचे किंवा नैसर्गीक रित्या मरण पावलेल्या जनावरांचे मांस खातात. तसेच गाय, मस, उंदीर, कोल्हा आणि माकड देखिल खातात. ते जंगली वनस्पती आणि फळे तसेच अपायकारक किंवा फेकून दिलेले अन्न देखिल खातात असा उल्लेख आहे. १४

वरील माहितीवरून सातपुड्यातील आदिवासींचे अन्न व खाद्यपदार्थ हे निसर्गात जे पिकते ते त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील आहार असल्याचे दिसून येतात. जंगलातील फळे, पशू-पक्षी, हे देखील त्यांचे अन्न आहे. म्हणूनच निर्गाला आपले उदर भरणे करणारा देव मानतात. निसर्गातील पंचमहाभूते हिच त्यांची देवदेवता आहे. निसर्गच आपला पालनपोषण व रक्षण करणारा आहे, यावर त्यांची नितांत श्रद्धा आहे. म्हणूनच जेव्हा सातपुड्याच्या जंगलामधून वाहणारी नर्मदा नदिवर जेव्हा

सरदार सरोवर नावेचे धरण बांधण्यात आले व तेथे आदिवासींना विस्थापित करण्यात आले त्यावेळी त्यांनी शासनाला प्रचंड विरोध केला होता.

५ घरे
मानवाने शेती करण्यास सुरुवात केल्यापासून तो जेव्हा एका ठिकाणी स्थायीक झाला तेव्हापासून तो वसती करून राहू लागला. वसत्यांमुळे मानवी जीवनास स्थैर्य लाभलेले आहे. प्राकृतिक पर्यावरण हा वसत्यांच्या निर्मितीवर परीणाम करणारा महत्वपूर्ण घटक आहे. सातपुड्यातील पहाडपट्टीत आदिवासी वसत्यांच्या निर्मितीवर पर्यावरणाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. सातपुड्यातील आदिवासी वसत्यांचे स्वरूप वेगवेगळे आढळते. त्यांची घरे ही विखुरलेल्या स्वरूपात दिसून येतात. त्यांना पाडा असे म्हणतात. १५ विखुरलेल्या वसत्या दोन चार घरांच्या पुंजक्यात आढळतात. काही एकाकी शेतावरच्या वसत्याही दिसून येतात. त्यांना पाडे असे म्हणतात. असे अनेक पाडे वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जातात. उदा. आमलीपाडा (चिंचेच्या झाडाजवळची वस्ती) तसेच पोटीलपाडा (पाटिलपाडा), कारभारीपाडा, अशी प्रमुख व्यक्तींच्या नावावरून देखिल पाड्यांना नावे ठेवलेली दिसून येतात. १६ काही काही इतकी लांब असतात की, त्यातील घरांचे एकमेकांपासून अंतर तीन ते चार किलोमीटर अंतरापर्यंत आढळू येतात. १७ गावाच्या बाहेर त्यांच्या देवदेवतांचे एक किंवा दोन घरे असतात. त्यात साप देवता, हनुम. सिमा रक्षण करणारी देवता किंवा तिला हिवारू दे असे म्हणतात. १८

एकंदरीत सातपुड्यातील आदिवासी लोकांचे घरे गजेच्या वस्तू पाहिल्यावर हा समाज ज्या भौगोलिक पर्यावरणात वसती करून राहतो, तेथील उपलब्ध साधन सामुग्रीचा उपयोग घरे बांधण्यासाठी करतो. तसेच वापरण्यासाठी दैनंदिन गरजेच्या वस्तू देखिल तयार करतांना दिसून येतो. त्याला लागणारी सर्व साहित्य तेथील पर्यावरणातच उपलब्ध करून घेतो. शेतांची अवजारे, माठ ठेवण्याची घडवंची, (Pot Stand) आदि सर्व प्रकारची वस्तू निर्गातूनच उपलब्ध करून घेतल्या आढळून येतो.

संदर्भ सूची

- १) गारे (डॉ) गोविंद — महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती — कॉन्टीनेंटल प्रकाशन पुणे, प्र. आ. २००० द्वि.आ.२००२ पृ. १३
- २) नाईक टि. बी. — 'द भील्स अ स्टडी'

प्रकाशन भारतीय आदिम जाती सेवक संघ, किंग्ज
दिल्ली १९५६ पृ. ६५.

३) गॉबर्ट डिलिंग - द भिल्स ऑफ वेस्टर्न
इंडिया (सम इम्पीरिकल थैरेटिकल इश्यू इन अँथ्रोपोलॉजी
इन इंडिया) नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, न्यू दिल्ली
१९८३ पृ. १०२.

४) द गॅलेटिअर ऑफ बांम्बे प्रेसिडेन्सी व्हॉल्युम
१२, खादेश डिस्ट्रीक्ट गॅलेट, बांम्बे १८८६, रिक्वाइज्ड
एडीशन १८८५.

५) गारे (डॉ) गोविंद - महाराष्ट्रातील आदिवासी
जमाती - पुर्वोक्त, पृ. १३

६) गारे (डॉ) गोविंद - सातपुड्यातील
एतिहासिक व सामाजिक मागोवा - कॉन्टिनेंटल प्रकाशन
पुणे, पृ. १६

७) उपरोक्त पृ. २०५

८) पाटील (डॉ) डी. जी. - पावरा समाज व
संस्कृती - भाषा संशोधन व प्रकाश केंद्र बडोदा १९९८
पृ. ३३-३८

९) वी. जी. खांडेश - पुर्वोक्त पृ. ८४

१०) नाईक टि.वी. - पुर्वोक्त पृ. ४९-५०

११) माथुर एल. पी. - रेझिस्टन्स मोव्हमेंट
ऑफ ट्राईबल ऑफ इंडिया - हिमांशू पब्लिकेशन,
१९९८ उदयपुर पृ. १३

१२) नाईक टि.वी. - पुर्वोक्त पृ. ३९-४०

१३) साही भारती - इम्पार्टेस ऑफ महुवा
फॉरवर्ड इन ट्रायबल ट्राईब - पहा - ट्रायबल
मोव्हमेंट एडिटेड बाय राम पांडे - १९८४ पब्लिश
बाय शोधक, जयपुर (राज.) पृ. ६३

१४) इशोबेन आर. ई. - द ट्राईब्स अण्ड
कॉस्ट ऑफ बांम्बे, खंड १, कसो प्रकाशन दिल्ली,
प्र.आ. १९२० पृ. १७१

१५) गारे (डॉ) गोविंद - सातपुड्यातील
एतिहासिक व सामाजिक मागोवा - कॉन्टिनेंटल प्रकाशन
पुणे, - पुर्वोक्त पृ. १४

१६) सर्वेक्षणाच्या आधारे मिळालेल्या प्राण
माहिती नुसार,

१७) वार्मा आर. सी. - इंडियन ट्राईब्स - श्री
द. ए. ज. - पब्लिकेशन डिस्ट्रिक्ट मिनिस्ट्री ऑफ
इम्प्लोयमेंट अण्ड वॉलफॅरिअर गवर्नमेंट ऑफ इंडिया,
कॉस्ट पब्लिकेशन जानेवारी १९९०, रिकॉर्ड रिक्वाइज्ड
एडिशन नोव्हें. १९९५ पृ. २०

१८) नाईक टि.वी. - पुर्वोक्त पृ. ८४

चंद्रपूर जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांच्या संगणक साक्षरतेचा व संगणक जागरूकतेचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. एस. एम. सातपुते

जनता शिक्षण महाविद्यालय, चंद्रपूर (म.प्र.)

गोषवारा :

प्राथमिक स्तरापासून विद्यार्थ्यांना संगणकविषयी ओळख करून देणे हे प्राथमिक शिक्षकांची आज मुख्य बाब बनलेली आहे. त्यांनी त्याविषयी साक्षर व जागृत बनून ते ज्ञान विद्यार्थ्यांना देऊन त्याचे संगणक विषयक ज्ञान वाढविणे गरजेचे आहे. त्याकरिता प्राथमिक शिक्षकांची संगणक साक्षरता व संगणक जागरूकता तपासणे गरजेचे ठरते. त्यासाठी हा संशोधन प्रकल्प हातो पेतलेला आहे. संशोधनात विद्यालय सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. संशोधनाअंती निष्कर्ष काढण्यात आलेले. त्यात ग्रामीण व शहरी भागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांची संगणक साक्षरता जास्त आढळली तर संगणक जागरूकता कमी आढळली. ग्रामीण व शहरी भागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांच्या संगणक साक्षरता व संगणक जागरूकतेत सार्थक फरक आहे. तसेच एकूण प्राथमिक शाळेतील शिक्षिका व शिक्षक सामावील संगणक साक्षरता व संगणक जागरूकता सामाध्ये सार्थक फरक नाही.

प्रस्तावना :

शिक्षण ही अंतर्गत चेणारी पहिली पायरी म्हणजेच प्राथमिक शिक्षण होय. लोकशाहीच्या चर्याचा मुळाभार म्हणजेच प्राथमिक शिक्षण. ज्ञानाचा जो विशाल

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Oct. To Dec.2021
Issue 40, Vol-09

Date of Publication
01 Dec. 2021

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 14) A STUDY OF PROSPECTIVE TEACHER'S ATTITUDE TOWARDS COMPUTER IN ...
Neha Shukla, Lucknow ||65
- 15) A study of Attitude of Uttar Pradesh tourists (Resident) Towards ...
Dr. Ram Ji Singh, Ayodhya ||68
- 16) IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON MENTAL HEALTH IN SOCIAL WORK COLLEGIATE...
PROF.DR.SUNIL M. TOTADE, WARDH, MAHARASHTRA, INDIA ||73
- 17) CONSUMER PERCEPTION TOWARDS DIGITAL TRANSACTIONS
Sadaf Bashir, Bodh-Gaya ||80
- 18) जळगांव जिल्ह्यातील बंजारा जातीचे शेतकरीचे आर्थिक अध्ययन
प्रा. विजयसिंग भोमसिंग पवार & डॉ. प्रदीप घोरपडे, गडचिरोली ||86
- 19) 'कालकुंद्री' गावच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जडणघडणीत सत्यशोधक ...
प्रा.डॉ. विष्णू राणबा पाटील, जि. कोल्हापूर ||89
- 20) आदिवासी भिल्लांचा इतिहास
प्रा.डॉ. केशव आत्माराम पावरा, जि. नंदुरबार ||93
- 21) प्रेमानंद गर्जीच्या नाटकांमधील आशयसूत्र
प्रा.महेंद्र किसन सोनवणे & प्रा.डॉ. शिरीष बुधा पाटील, जि. जळगाव ||96
- 22) रामटेक नगरपालिकेच्या महसूली खर्च व भांडवली खर्चाचे विश्लेषणात्मक ...
डॉ. मनोज एम. तेलखे, जि. नागपूर ||101
- 23) शालेय शिक्षण घेणाऱ्या अनाथलयातील विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता व त्यांच्या...
डॉ.बी.आर.शर्मा & प्रदीप एम. बिबटे, नागपूर(महाराष्ट्र) ||105
- 24) संस्कृतव्याकरणशास्त्र का क्रमिक विकास
पंकज शर्मा, धर्मशाला ||109
- 25) ज्योतिषशास्त्र में रोग परिज्ञान के सिद्धान्त
संजीव कुमार शर्मा, दिल्ली ||112
- 26) बौद्ध समाज की सामाजिक समस्या
डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर), नागपूर ||115

सुरु झाली. (चंदगड तालुक्यातील पहिली शाळा)
त्यामुळे या गावाने अनेक अधिकारी निर्माण केले.
अनिष्ट रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा इ. बाबतीत जनजागृती
केली. त्यामुळे या अनिष्ट प्रथांना आळा बसला व
समाजात वैज्ञानिक दृष्टीकोन निर्माण झाला. थोडक्यात
सत्यशोधक विचारांनी कालकुंद्री गाव वैचारिक
परिवर्तनशील गाव म्हणून ओळखला जातो.

20

आदिवासी भिल्लांचा इतिहास

प्रा.डॉ. केशव आत्माराम पावरा

महारजा ज. पो. वळवी कला, वाणिज्य आणि श्री
व्ही. के. कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय, धडगाव,
ता. धडगाव, जि. नंदुरबार

संदर्भ

- १). सत्यशोधक समाजाचा १८७५ चा अहवाल
- २). महात्मा फुले:समग्र वाङ्मय प्रस्तावना,पृ.१०६
- ३). राष्ट्रवीर सुवर्ण महोत्सव विशेषांक- १९२१ -
१९७१ पृ.६
- ४). मुलाखत - श्री रावजी दुद्धाप्पा कोले - दि.
११ एप्रिल २०१४
- ५). मुलाखत - वसंतराव कल्लोजीराव पाटील
(गुरुजी) दि.२० एप्रिल २०१४
- ६). मुलाखत - श्री संताजी तुकाराम जाधव
(गुरुजी) दि.२६ एप्रिल २०१४
- ७). राष्ट्रवीर सुवर्ण महोत्सव विशेषांक- १९२१ -
१९७१ पृ.६८
- ८). मुलाखत - श्री सतबा परशराम पाटील - दि.
२३ मे २०१४

□□□

१. आदिवासी भिल्लांची इतिहासिक पार्श्वभूमी
अ. आदिवासी या शब्दाची उत्पत्ती व व्याख्या
व्युत्पत्ती शास्त्रानुसार आदिवासी हे नांव कसे
पडले, या बद्दल निश्चित पुरावा उपलब्ध होत नाही.
जागतिक स्तरावर आदिवासी या शब्द प्रयोगा ऐवजी
Animist हा शब्दप्रयोग वापरला जातो. Animist म्हणजे
प्राणिपूजक खरे तर आदिवासी म्हणजे निर्गपूजक व
वंशपरंपरागत देवदेवतांची पूजा, प्राणिपूजा करणारे आणि
आज पर्यंत कोणत्याही धर्माचा स्वीकार केला नाही
असे मूळनिवासी लोक होत. डॉ. भीमराव पिंगळे
यांच्या मते आर्य तथा द्रविड या दोन मोठ्या मानव
समूहाच्या आधी भारतात राहणारे किंवा बाहेरून आलेले.
ते आता वन आणि डोंगरदर्यात स्थायिक झाले आहे.
त्या जमातीला आदिवासी अथवा वन्य जमात म्हणतात.
२

सर्वसाधारणपणे आदिवासींची भौगोलिक व्याख्या
अशी आहे की, ज्या स्थानिक टोळ्या दर्याखोऱ्यात,
रानावनात राहतात आणि विशिष्ट पेहराव (पोशाख)
करतात व स्वतंत्र बोली भाषा बोलतात ते आदिवासी
होत.३

विविध मानववंश शास्त्रज्ञांनी आदिवासी
समजाची व्याख्या केल्या आहेत. त्या देखील विचारात
घेणे आवश्यक आहे.

डब्ल्यू. जे. पेरी. यांनी आदिवासी समाजाची
कमीत कमी वैशिष्ट्ये सांगितली आहे. समान बोली
भाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भूप्रदेशावर वास्तव्य

करणाऱ्या समूहाला आदिम समाज असे म्हणतात.

गिलीनी - एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा, समान बोली भाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटांच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज म्हणतात.

बोगार्डस - सुरक्षिततेची जरूरी, रक्तसंबंधाचे बंध. समान धर्म यावर आदिवासी समूह आधारलेला आहे. त्याच्या मते समान बोली भाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समूहाला आदिम समाज असे म्हणतात.

डॉ. रिक्सर्स - ज्या समूहातील सदस्य एक समान बोली भाषा बोलतात, युद्ध वगैरे सारख्या उद्दिष्टपूर्ती करिता एक होऊन झटतात. अशा सरळ व साध्या सामाजिक समूहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.

४

आदिवासी जमात (Tribe) या सज्ञेच्या बाबत एकमत नसले तरी विविध लोकांनी केलेल्या व्यख्येवरून त्यांची पुढील ठळक वैशिष्ट्ये समोर येतात.

प. वास्तव्याची एक विशिष्ट जागा किंवा विभाग

पप. सांस्कृतिक एकजिनसीपणा

पपप. समान पूर्वज

पअ. देवदेवता समान व समान पूजाविधी

अ. रक्तसंबंधावर आधारित एकात्मिक सामाजिक संघटन

अप. समान बोली भाषा व समान लोक साहित्य

वरील निकषांवर समानता आढळल्यास त्यांची एक आदिवासी जमात असे म्हणता येईल. त्यामुळे आदिवासी म्हणजे अति प्राचीन समाज किंवा अतिशय प्रगत व गौण समाज असे समीकरण करणे चुकीचे आहे. मानववंश शास्त्रज्ञांनी वैज्ञानिक पध्दतीने आदिवासी समाजाची व्याख्या करून आदिम समाजा विषयीचे चुकीचे ग्रह तर दूर केलेच पण त्याच बरोबर आदिवासी कोणाला म्हणावे याही प्रश्नाचे उत्तर दिले आहे.

आर. सी. वर्मा यांच्या भारतीय जमाती काल आज आणि उद्या या ग्रंथात आदिवासींच्या संदर्भात पुढील वर्णन केले आहे. भारतीय आदिवासी लोक हे

भारतीय द्विपकल्पातील आद्य निवासी समजले जातात. भारतात सर्वसाधारणः आदिवासी म्हणजे मुळनिवासी असं म्हटले जातं, भारतात राज्यघटनेत या विविध जमातीच्या लोकांना अनुसूचित जमाती असं वर्गीकृत करण्यात आले आहे.५ महाराष्ट्रात कमी अधिक प्रमाणात सर्वत्र आदिवासींची वसती असली तरी नंदुरबार आणि धुळे जिल्ह्यांत आदिवासींची संख्या मोठी आहे.

सातपुडा प्रदेश प्रामुख्याने भिल्ल प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. त्यात गुजरात, राजस्थान आणि मध्यप्रदेशातील पर्वत रांगा, विंध्या आणि अरवली पर्वताची भाग, महाराष्ट्रातील नंदुरबार, धुळे, जळगांव, अमरावती आणि औरंगाबाद जिल्ह्यातील सातपुडा आणि अजिंठा पर्वत रांगांचा पमावेश होतो. तापी आणि नर्मदा नद्यांच्या खोऱ्यातील या प्रदेशाला भिलवाडा (भिल्लांचा प्रदेश) असे म्हटले जाते.६

ब. आदिवासी भिल्लांचा उदयः

आर. ई. ईन्थोव्हन यांच्या द ट्राईब्स अण्ड कास्ट ऑफ बाँबे या ग्रंथात भील शब्दाची व्युत्पत्ती बिल या द्रविडीयन शब्दापासून झाली असून त्याचा अर्थ धनुष्य असा होतो. धनुष्य हे भिल्लांचे प्रमुख शस्त्र होते. ऋग्वेदामध्ये आर्यांना विरोध करणाऱ्या अनार्यांना दस्यू म्हणून उल्लेख केलेला आहे. ते भिल्लच होते त्यांना किरात, पुलिंद, चांडाळ, शबर अशा निंदात्मिक नावांनी उल्लेख केलेला आढळतो.७

प्राचीन साहित्यात भिल्लांची माहिती मिळते. त्यांचा उल्लेख रामायण आणि महाभारत या प्राचीन ग्रंथात अनेक ठिकाणी येतो. रामाल भक्तीभावाने बोरें खाऊ घालणारी शबरी, रामायण लिहणारा वाल्मीकी (वाल्या कोळी), महाभारतातील सर्वश्रेष्ठ धनुर्धरी एकलव्य हे सर्व भिल्लच होते. महाभारतात अर्जुन आणि महादेव यांच्या युद्ध झाल्याचे वर्णन येते. त्यात अर्जुनाबरोबर युद्ध करणारा महादेव हा दुसरा तिसरा कोणी नसून किरात (भिल्ल) होता. पराशर संहिते मध्ये भिल्लांची व्युत्पत्ती ब्राह्मण स्त्री आणि धीवर पासून झाली असे वर्णन आहे. दुसऱ्या एका प्राचीन तामिळ काव्यातही उत्तर भारतातील रानटी आदिवासींचा 'भिल्लूवर' (धनुर्धर) असा उल्लेख आहे. भिल्लांच्या पूर्वजांसाठी हा शब्द वापरला असावा. वैदिक वाङ्मयामध्ये

निषाद लोकांचा उल्लेख येतो. हे भिल्लांचे पुर्वज असावेत. प्राचीन साहित्यात आर्याना विरोध करणाऱ्या अनार्याना वेगवेगळी नांव असली, तरी ती भिल्ल असाण्याची शक्यता आहे. ८ सर्वप्रथम भिल्लांचा स्पष्ट उल्लेख इ.स. ६ व्या शतकात लिहिले गेलेले गुणाढ्याचे 'कथासरितासागर' या प्राचीन साहित्यात आढळते. यात एक भील्ल प्रमुखाने विद्या पर्वताकडे विस्तार करणाऱ्या दुसऱ्या एका राजाला विरोध केला होता. तो भील नव्हता असे वर्णन सापडते.

भिल्लांचा मनुस्मृतीमध्ये ब्राम्हण पुरुष व शूद्र स्त्री यांचा संततीला मनु निषाद म्हणतो. वैदिक वाङ्मयात मध्य भारतात राहणाऱ्या रानटी लोकांना 'निषाद' म्हटले आहे. भागवत व शिवपुराण या साहित्यात देखील भिल्लांवर प्रकाश पडतो. भागवत पुराणात बेना नावाच्या एका राजाने यज्ञ करणाऱ्या ऋषीचा अपमान केला. त्यावेळी त्या ऋषीने त्याला शाप दिल्याने तो मरण पावला. परंतु बेना अपत्यहीन असल्यामुळे त्याच्या मृत्यूनंतर त्या ऋषीने काळ्या रंगाचा आणि लाल डोळे असलेला मनुष्य निर्माण केला. त्याचे वंशज जंगलात राहू लागले. त्या 'निषाद' असे म्हटले आहे. शिवपुराणात महादेवाने निबिड जंगलात राहणाऱ्या एका सुंदर स्त्रीशी लग्न केले. त्या स्त्रीला जी अनेक मुले झाली. त्यापैकी एक मुलगा आळशी होता. त्याने आपल्या वडिलांच्या (महादेव) बैलाला ठार केले. महादेवाला त्याचा राग आला. त्या जंगलात घालवून लावले. त्या आळशी मुलाचे वंशज हे निषाद आहेत असे वर्णन आढळते. शिवपुराणातील दुसरी एक हकिकत, महादेवाशी लग्न करणारी सुंदर स्त्री ती प्रत्यक्षात पार्वती असून तिने भील स्त्रीचे रूप धारण केले होते. महादेवाने तिचा स्वीकार केल्यानंतर तिने आपले मुळरूप धारण केले. रामायणात वाल्मीक ऋषी लिहितो. राम, लक्ष्मण आणि सीता यांना गंगा पार करण्यासाठी निषाद राजाने मदत केली होती. हरिवंश पुराणात कृष्णाला ठार करणारा जरथ हा एक भील धनुर्धारी होता. राजस्थान मध्ये ८ व्या शतकात लिहिले गेलेले 'कुवल्यामाला' या जैन साहित्यात भिल्लांचा म्लेंच्छ म्हणुन उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणे कर्नाटकात १० व्या शतकात लिहिले गेलेले जैन साहित्यात 'शबर' इ. भिल्ल असूशय

होते. ९ अशी माहिती मिळते. महाभारतात भिल्लांचा उल्लेख पुलिंग (वन्य जमात) असा केला आहे. पंचतंत्रामध्ये भिल्ली असा उल्लेख असून त्याचा अर्थ भिल्लांचे गांव असा आहे. टॉलेमी (इ.स. १००) याने नोंद केले विंध्या पर्वताच्या भागात राहणाऱ्या फिलीट हे भिल्लच असावेत, यावरून दुसऱ्या शतकात भिल्लांचा निश्चित पुरावा मिळतो. १० प्रसिध्द विद्वान डॉ. भांडारकर, भगवान शंकराला निषाद प्रजातीचा देवता मानतात. तसेच आदिवासींवर अभ्यासपूर्ण लेखन करणारे लेखक भील देवीलाल यांनी भील जातीच्या उत्पत्तीशी संबंध दाखवतांना एक दोहा प्रस्तुत केला आहे. त्यात भिल्लांच्या अनादिकाळापासूनचे अस्तित्व सिध्द करते. गिर मेरू हं गिडो गुडकयो, टुकडा होया तीन एक शिव दूजा पार्वती, तीजो भोमधणी भोल

अर्थ—मेरू पर्वताचे भूखलन झाले. तेव्हा मेरू पर्वताचे तीन तुकडे होऊन खाली पडले. त्यातील एका तुकड्या पासून शिव, दुसऱ्या पासून पार्वती आणि तिसऱ्या पासून पार्षद भूमीचा मालक भील उत्पन्न झाला. ११ यावरून भिल्लांची उत्पत्ती संबंध मेरू पर्वत आणि शिव, पार्वती यांच्याशी जोडलेला आहे.

काही लेखकांच्या मते भील्ल हा द्रविड शब्द भाषा परिषदा अंतर्गत आलेला शब्द कन्नडच्या शिल' शब्दापासून आलेला आहे. त्याचा अर्थ धनुष्य असा असून सरळस्वभाव जातीचे हे लोक धनुष्य कौशल्याला ते विशेष महत्व देतात. नेमबाजीत त्यांचा हात धरणे कठीण आहे. या गुणांच्या आधारावर त्यांचे नामकरण देखिल 'भिल' असे पडलेले आहे. रसेल आणि हिरालाल या स्वयंसेकांच्या मते इ.स. ६०० मध्ये भील असा शब्दप्रयोग करण्यात आला. १२

आर. ई. ईन्थोव्हन यांनी संस्कृत साहित्यातील आर्य लोकांनी विस्तार करीत असतांना मुळ रहिवाश्यांशी संघर्ष झाला. त्यात ज्या स्थानिक लोकांचा पराभव झाला. त्यांनी जंगलाचा आसरा घेतला. तेच असावेत असे मत व्यक्त केले आहे. १३

वरील वेगवेगळ्या विद्वानांच्या मतांचा विचार केल्यास आणि प्राचिन साहित्यातील अनेक संदर्भावरून एक गोष्ट निश्चित आहे की, हिंदुस्थानात आर्यांचा विस्तार होत असतांना त्यांचा स्थानिक लोकांशी संघर्ष

आशयान्वयाने त्यांचा प्रयोग होऊ शकतो असेही सांगितले आहे. याच अर्थाने अनेकदा अशाच अर्थाने त्यांचा प्रयोग होऊ शकतो असेही सांगितले आहे.

१. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

२. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

३. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

४. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

५. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

६. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

७. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

८. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

९. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

१०. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

११. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

१२. गार (टी) गाँवद - मानवपूडवनीक भिळक
जीवशास्त्र, व सामाजिक, सांगावा कॉलेज, प्रकाशन
पुणे २००६

प्रेमानंद गज्जीच्या नाटकसमीक्षक आशयसूत्र

प्रा.महेंद्र कियन सोनवणे
संशोधक,

महाराष्ट्र कल्कभभाई फेलो कला आणि विज्ञान
महाविद्यालय, पुणे, ना. मंगर, जि. जळगाव

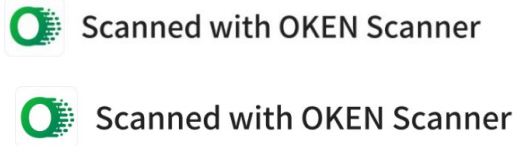
प्रा.डॉ. शिरीष बुधा पाटील
सामंजसक,

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
जामनेर, ना. जामनेर जि. जळगाव

सांख्यिक :-

१९६० च्या दशकात ज्या उमेदीच्या सामर्थ्यातून, पश्चिमेकालीन नाटककारांच्या जन्म झाला, त्यात प्रमानंद गज्जी यांचे नाव सन्मानाने, अर्पणार्थाने घ्यावे लागते. मराठी नाटकाने आलेले शिखरेपण, मध्यमवर्गीय लोकानुर्जनाचा तोच तोच पणा, टर्गविक शैकीतले विषय, थिल्लक किनाद, विशिष्ट जातीच्या नाटककारांचे प्राबल्य असा अनेकविध गोष्टींनी निर्माण झालेले, जन्माने घेतलेले साचलेपण दूर करणाऱ्या नाटककारात प्रमानंद गज्जी हे एक मोठे नाव आहे. प्रयोगातील नवपणापेक्षा आशयाचा ताजेपणा त्यांनी लक्षात घेऊन त्या पद्धतीने मराठी नाटकसृष्टीत एक प्रकार खळखळ माजविली. उण्यापूण्या तीस पन्तीस वर्षांत मोजकीच दहा बाय नाटके संपुष्टात आणून त्यांनी मराठी नाटकाचा चेहरा मोठ्या बदलवण्यासाठी असाही, भवतुमच्य मगलाची, डॉ. अविनाशजी जाणवणी, पुराणमतवादांचा बुगळा फाडण्याची भूमिका घेऊन गज्जी नाटकक्षेत्रात अवतरले. येथूनच त्यांचे या क्षेत्रातले वेगळेपण अधोरेखित होते. त्यांचा नाटकांचा आशय प्रांत मराठी नाटकक्षेत्रात मन्वंतर घडविणारा आहे.

प्रेमानंद गज्जी यांचा नाट्य प्रवास :-

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Jan. To March 2022
Issue-41, Vol-08 01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Jan. To March 2022
Issue 41, Vol-08

Date of Publication
01 March 2022

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 14) Panini's Grammar: A Reflection on various Aspects of Ancient Indian Life
Asst. Prof. Subhash G. Shinde, Thane ||58
- 15) 'ग्रामोन्नतीचा कथात्म विवेकजागर': चिन्हाकित यादीतली माणसं
शीलवंत वाढवे, जि. हिंगोली ||62
- 16) सामाजिक एकता संबंधी एमील दुखीम यांचे विचार
प्रा. आनेराव एम.एम., जि. नदिड ||65
- 17) ग्रामसभांची सद्यःस्थिती
श्री. औताडे लक्ष्मण बाबा ||68
- 18) स्वामी विवेकानंद आणि आजचा युवक
डॉ. गजानन देवराव चिट्टेवाड, जि. औरंगाबाद ||70
- 19) भारतीय शेती पर्यावरण व व्यवस्थापन
डॉ. संजय काशिनाथ मगर, जि. औरंगाबाद ||75
- 20) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील लोककला - एक अभ्यास
प्रा.प्रियांका विनायक पाटील, जि.सिंधुदुर्ग ||78
- 21) एरंडोल द्वितीय महायुद्धात कामी आलेल्या सैनिकांचा शिलालेख
संदीप दिलीप पाटील & प्रा.डॉ.प्रशांत देशमुख, जि.जळगाव ||83
- 22) सातपुड्यातील चिखली संस्थान (शहादा चिखली)
प्रा. डॉ. केशव आत्माराम पावरा, जि. नंदुरबार ||85
- 23) लोक कथेतील अनुबंध
डॉ. ज्योती प्रविण रउत (पायघन), चंद्रपूर ||87
- 24) ब्रिटिशांच्या शेती विषयक धोरणासंदर्भात महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे विचार
प्रा. साळवे रमेश सचिन, औरंगाबाद ||90
- 25) अल्पसंख्यांक समाजातील पहिल्या महिला शिक्षिका 'फातिम शेख'
डॉ. जयश्री संजय सातोकर, भंडारा ||92
- 26) तीन दगडाची चूल - भटकंतीतील स्त्री जीवनाचा संघर्ष
जाधव नामदेव बाबुराव, ता.जि. हिंगोली ||96

सातपुड्यातील चिखली संस्थान (शहादा चिखली)

प्रा. डॉ. केशव आत्माराम पावरा
महाराज ज. पो. वळवी, कला, वाणिज्य आणि
श्री व्ही. के. कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय
धडगांव, ता. धडगाव, जि. नंदुरबार

*****

खानदेशात चिखली नावाची दोन संस्थाने होती. एक शहादा जवळील नाईक जाहागीरदारांचे चिखली (शहादा तालुका) दुसरे वसावे कुळचे गंगथा चिखली (अक्कलकुवा तालुका) यापैकी चिखली मेवसी संस्थान म्हणून ओळखले जात नसले तरी प्रारंभिकच्या काळात इंग्रजांनी नाईक जाहागीरदारांना चिखली आणि सुलतानपुर या इनाम गावाची इ.स. १८१८ मध्ये सनद देतांना सनदेत देवाजी नाईक आणि दौलत नाईक, बलद जुंजार नाईक, मेवासी हाटीछाबले (गावाचे नाव) अशी नोंद केली आहे. २यांचा अर्थ प्रारंभिकच्या काळात चिखली देखील मेवास संस्थान म्हणून ओळखले जात होते. चिखली गावाची जाहागीरदारी मिळण्यापुर्वी नाईक कुटुंब तोरणमाळच्या पायथ्याची हाटीछाबला या गावी राहत होते. अलिकडे या गावाला छिनाछाबला आसे म्हणतात. नंदर देवाजीचा मुलगा महंमद नाईकाच्या काळापासून हे कुटुंब चिखली या गावी स्थायीक झाल्याची माहिती प्राप्त होत. ३ नाईक जाहागीरदारांचे चिखली शहादा पासून उत्तरेला २० किमी ४ असून असून सातपुड्याच्या पायथ्याची आहे. सुलतानपुर पासून हे ठिकाण जवळ असून ते पश्चिमेला ९.६५ किमी अंतरावर आहे. ५ या संस्थानाचा वारसदार चंद्रसिंग यांच्या माहिती नुसार (भाटांनी सांगितल्या प्रमाणे) हे कुटुंब उच्च खानदानातील असून वंश—सुर्यवंशी, गोत्र—वशिष्ठ, कुळ—नाईक, शाखा दृमाधनी, निशाण—लालरंग, घोड्याची निशाणी पांढरा घोडा, ध्वज— भगवा, देवी चामुंडा माता

आहे असे म्हटले आहे. ६ परंतु उपलब्ध कागदपत्रानुसार चिखलीचे जहागीरदार आदिवासी होते असे लक्षान येते. तसेच उत्तर वैदिक काळात हिंदू समाजात जसे ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैद्य, शुद्र असे वर्ण होते. तसे वर्ण आदिवासी समाजात आढळत नाही. त्यामुळे चिखलीचे खानदान व सुर्यवंशी आणि गोत्र, वशिष्ठ असावे यावर शंका निर्माण होते. मात्र चिखलीच्या जहागीरदारांवर मुसलमान धर्माचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्यांनी पुर्णपणे मुसलमान धर्माचा स्विकार केला नसला तरी त्यांची नावे देवाजी उर्फ इमामबक्ष, महंमद देवाजी नाईक शेक बटेसिंग शेक लखेसिंग नाईक अशी मुस्लीम पध्दतीने ठेवण्यात आली होती. मुघल सम्राट औरंगजेब आणि खानदेशातील राजवटीच्या काळात मोठ्याप्रमाणात आदिवासींना धर्मांतर करण्यास भाग पाडण्यात आले होते. मुसलमानांच्या शक्तीशाली राजवटीला दोन हात करण्याची ताकद या छोट्या—छोट्या जहागीरदारांमध्ये आणि संस्थानिकांमध्ये नव्हती. त्यामुळे या काळात आपल्या जहागीर्या आणि संस्थाने सुरक्षित ठेवण्यासाठी त्यांना मुस्लीम धर्माचा आश्रय घेण्याशिवाय पर्याय नव्हता. ज्यांनी मुसलमान धर्म स्विकारला ते तडवी मुसलमान म्हणून ओळखले जातात. या संस्थानच्या शेवटचा जहागीरदार भटेसिंग लखा नाईक याच्या कोर्टातील कागदपत्रामध्ये त्याने आपली जात तडवी भील असे स्पष्टपणे नमुद केले आहे. ७ यावरून हे संस्थान पुर्णपणे आदिवासी असल्याचे लक्षात येते.

तडवी हे कुळ असून नाईक म्हणजे नेता (स्मंकमत) असा अर्थ अभिप्रेत आहे. गावाचे किंवा एखाद्या गटाचे नेतृत्व (Leadership) करित असल्यामुळे चिखलीचे जहागीरदार तडवी एवजी नाईक म्हणून संबोधण्यात येऊ लागले. कालांतराने हेच आडनाव म्हणून रूढ झालेले दिसून येते. याशिवाय मध्यवर्ती सत्तेत नाईक हे पद बहाल केले असल्याची शक्यता आहे. जुन्या लोक कथांमध्ये नाईक हे तोरणमाळचे राजे असून त्यांचे दाबच्या राजांची सोयरीक संबंध होते असा उल्लेख सापडतो. पुढे मध्य भारतातून आलेल्या राजपुत त्यांची राज्ये जिंकून घेतल्यामुळे ते पहाडावरून खाली उतरले व सातपुड्याच्या पायथ्याशी छिना छाबला येथे संस्थान स्थापन केले. त्याची राज्ये हिरावून घेणाऱ्यांशी

ते सतत स्पर्ष करीत राहिले. चंद्रसिंग नाईक यांनी त्यांचा पूर्वइतिहास सांगतांना म्हणतात. ओलसिंग भगवानसिंग नाईक हा मुळ पुरूष असून इ.स. १२३२ मध्ये मध्यप्रदेशात मांडवगड येथे त्यांचे राज्य होते. त्याकाळात झालेल्या लढाईत पराभूत झाल्यामुळे खानदेशात स्थलांतर केले. नाईक कुटुंबातील दामजी नाईकचा मुलगा झुंजार नाईक हे सुरूवातीला सातपुड्याच्या पायथ्याशी छिना झबला येथे वास्तव्य केले. यानंतर झुंजार नाईकला बडवानीच्या राजाने चिखली व आजु बाजुची ५०० परतन जमीन ५ तोडे सोने व एक कान असलेली घोडी दिली होती, ९ असे म्हटले आहे. तसेच दुसरा एक संदर्भ असा की, सन १९०३ साली यशवंतरावने झुंजार नाईक व त्याचा मुलगा देवाजी नाईक यांना एक घोडा व सोन्याचे कोडे बक्षीस दिले. तसेच १०००० रू. रोख व वस्त्रे आणि चिखली गावावर सालिना नेमणुक १५०० रुपयांची करून दिली होती. त्यामुळे नाईक कुटुंबाला वरील पैकी कोणत्यातरी एक मध्यवर्ती सत्तेकडून वतनदारी मिळाल्याचा पुरावा मिळतो. होळकर आणि नाईक कुटुंबाचे स्नेहाचे संबंध होते. यांचा उल्लेख आला आहे. त्यामुळे होळकरांनी नाईक कुटुंबाला जहागीरी दिली असल्याची शक्यता आहे. या संस्थानचा कुलकर्णी म्हणून काम करणारा शंकर दामोदर कुलकर्णी याने चिखली गावची सनद पेशव्यांनी दिल्याचे नमुद केले आहे. होळकर हे पेशव्यांचे अधिकारी असल्यामुळे पेशवे सरकारी मान्यता घेऊनच वतने किंवा जहागीरी देत होते. त्यामुळे त्यांनी बहाल केलेली जहागीरी ही पेशव्यांनी मंजूर केली असावी. चिखली संस्थानचा संस्थापक झुंजार नाईक याला देवजी व दौलत अशी दोन मुले होती. पैकी दौलतला वजीर व बिरबल अशी दोन मुले झाली. परंतु ही दोघी मुले निपुत्रिक वारले. देवजी नंतर त्याचा मुलगा महमंद याला ब्रिटिशांनी सन १८५२ मध्ये सदर दिली होती. १३ महमंद नंतर लखाजी आणि लखाजी नंतर बटेसिंग असे प्रसिध्द जहागीरदार होऊन गेले. १४ त्यांना चांगल्याप्रकारे लिहता वाचता येत होते. चिखली दफतरात बटेसिंग नाईकाची बरीच कागदपत्रे उपलब्ध असून बटेसिंगाने त्याची जमीन तोरणमाळ पासून पाडळदा पर्यंत होती. १५ असे नमुद केले आहे. तर त्याच्या कोर्टातील कागदपत्रामध्ये त्यांच्याकडे १८०० बिघे जमीनीची नोंद आहे. १६ यावरून नाईक जहागीरदार

कुटुंबाकडे जहागीरीच्या रुपाने मोठी जमीन ताब्यात होती असे लक्षात येते.

चिखलीचे नाईक जहागीरदारांनी इंदुरच्या होळकरांना अनेकवेळा सहकार्य केल्याचे अनेक संदर्भ सापडतात. सन १७६९-७० मध्ये सुलतानपुर परगणा पेशव्यांनी होळकरांकडे सरजाम महाल म्हणून सोपविली होता. १७ हा कालखंड म्हणून खानदेशातील अशांततेचा काळ होता. दुष्काळामुळे व उपासमारीमुळे गरीब भिल्लांचा उपद्रव वाढत होता. यामुळे होळकरांना खानदेशातील सुव्यवस्था राखण्यासाठी चिखली नाईकांची मदत घ्यावी लागली होती. तेव्हापासून होळकर आणि चिखलीचे नाईक यांच्यात जवळीक निर्माण झाली. सन १८०० मध्ये यशवंतराव होळकरांनी सुलतानपुरची जी लुट केली. त्यावेळी चिखलीच्या नाईक जहागीरदारांनी मदत केली होती. १८ यानंतर १६ एप्रिल १८०९ रोजी दुसरा बाजीराव पेशव्याने विठोजी होळकरास ठार केले त्यावेळी देखील यशवंतराव होळकर चिखलीच्या नाईक जहागीरदारांकडे मुक्कामास होती. १९ आपल्या भावच्या वधाचा सुड घेण्यासाठी यशवंतरावाने इ.स. १२०२ मध्ये पुण्यावर स्वारी केली. २० त्यावेळी चिखलीच्या जहागीरदाराने पुण्याला जाण्यासाठी दाणा-वैरणाची मदत केली व सोबत आपली माणसेही दिली होती. २१

वरील संपुर्ण माहती विचारात घेतल्यानंतर असे दिसून येते की, सातपुड्याच्या पायथ्याची असलेले चिखली संस्थान तेथील नाईक जहागीरदार हे कर्तबगार शासक होते. होळकरांना देखील खानदेशात आपली सत्ता प्रस्थापित करतांना चिखलीच्या नाईक जहागीरदारांचे सहकार्य घ्यावे लागले. एवढेच नव्हे तर पेशवे, होळकर संघर्षात नाईक जहागीर दारांनी यशवंतराव होळकरांना अनेकवेळा लष्करी मदत केली होती. म्हणून यशवंतरावाने चिखली गाव नाईक जहागीरदारांना इनाम म्हणून दिले होते. परंतु पेशवे होळकर संबंध बिघडल्यामुळे पेशव्यांनी खानदेशातील होळकरांचा प्रदेश काढून घेण्यास सुरूवात केली त्याचा झळ नाईक जहागीरदारांनाही बसली. आज संस्थानिकांचे अस्तित्व शिल्लक राहिले नाही. त्यांच्या ईस्टेटी जप्त झाल्या. त्यांचे पुर्वीचे वैभवशाली दिवस संपलेले आहे. परंतु त्यांच्या वारसदारांना आपले पुर्वज सत्ताधिश होते. याचा त्यांना अभिमान आहे. यामुळेच संस्थानिकांचे वारसदार आजही आपल्या मुलामुलींचे विवाहसंबंध आपल्या बरोबरीच्या संस्थानिक घराण्याशी करतांना आढळून येतात. पेशवे काळात चिखली गावाचे जहागीरदार राहिलेले कुटुंबाकडे मोठी

जमीन होती. म्हणुन हे त्यांचे प्रमुख उत्पन्नाचे साधन होते.

संदर्भ—

१) राठवा सी.सी—शुर आमू—मर्द आमू अर्थात खानदेशातील अज्ञान विर पुरूष— पहा आदिरंग— दिवाळी अंक १९९९ वर्ष पहिले— नाशीक पृ.२३
२) चिखली दप्तर— देवाजी नाईकास ईस्ट इ. कंपनी कडुन मिळालेली सनद, सन १८१८ पृ.क्र. १०५

३) मुलाखत— चंद्रसिंग नाईक, चिखली

४) कायदे (डॉ) श्याम— पॉप्युलर रेझिस्टन्स टू ब्रिटीश रूल इन नार्थ महाराष्ट्र (१८१८—१८८५) कसाव प्रकाशन जळगाव १९१८ पृ क्र.७७

५) बी. जी. खानदेश दृभाग —१२ बॉम्बे १८८० सु.आ.१९८५ पृ.८२६

६) मुलाखत चंद्रसिंग नाईक चिखली.

७) चिखली दप्तर न्यायालयीन कागदपत्रे, पृ

६

८) राठवा सी. सी. पूर्वोक्त पृ.२३

९) मुलाखत चंद्रसिंग नाईक चिखली

१०) जणताप प्रा. (३१) पी. जी. (संपा) खानदेश इतिहास डॉ. के. आर. सोनवणे ज.जि. मराठा समाजाचे महाविद्यालय जळगाव, १५ ऑगस्ट १९४७ पृ.१४४

११) चिखली दप्तर न्यायालयीन कागदपत्रे पृ क्र. १२

१२) उपरोक्त पृ १३

१३) उपरोक्त पृ १०६

१४) उपरोक्त पृ १२

१५) चिखली दप्तर— जहागीरदार बटेसिंग नाईकचे रेसिडेन्ट साहेबास पत्र पृ.१४७

१६) चिखली दप्तर— न्यायालयीन कागदपत्रे पृ.क्र. ११६

१७) महाजन टी. टी. खानदेशचा राजकीय व सांस्कृतीक इतिहास—कान्टीनेलट प्रकाशन पुणे, प्र.आ. १९९६ पृ. ३०४

१८) महाजन (डॉ) टी.टी. उपरोक्त पृ. २१

१९) राठवा सी. सी. पूर्वोक्त पृ. २४

२०) अमृते (प्रा) नलीनी— यशवंतराव होळकरांची खानदेशातील लुट — पहा—निबंध संग्रह २ खानदेश इतिहास परिषद भडगाव १९९८ पृ.३९

२१) राठवा सी. सी. पूर्वोक्त २४

23

लोक कथेतील अनुबंध

डॉ. ज्योती प्रविण राउत (पायघन)

जनता महाविद्यालय, चंद्रपूर

सध्या समाजात होणारे जे आमूलाग्र परिवर्तन आहे त्याचा मानवी जीवनावर खूप मोठा परिणाम होतो. साथीच्या आजारा सोबत भ्रष्टाचार आणि बलात्कारासारख्या घटनांनी समाज हादरून जातो. आरुषी हत्याकांड खैरलांजी प्रकरण निर्भया प्रकरण शीना बोरा प्रकरण ह्या समाजाच्या वेगवेगळ्या थरांमध्ये घडलेल्या घटना आहेत वैज्ञानिक प्रगतीने माणसाचे जीवन सुखद झाले ते आपण नाकारू शकत नाही. पण भावी पिढीमध्ये चांगले वाईट याची जाणीव आपली पिढी रुजवू शकते.ते आपण नाकारू शकत नाही.ते लोक कथेच्या माध्यमातून नैतिक मूल्यांची शिकवण देऊन ते काम आई वडील व शिक्षक वृंद करू शकतात. आपण या दोन्ही पदवीचे धनी आहोत. कथेच्या माध्यमातून नैतिक मूल्य रुजविले जाऊ शकतात, त्यासाठी सर्वांना माहित असलेली व यापूर्वी या कथेत मूल्य शोधण्याचा प्रयत्न झालेली अशी कथा म्हणजे चल रे भोपळ्या टुणुक टुणुक ही कथा आपण घेऊ या यापूर्वीही या कथेची चर्चा झालेली आहे परंतु कथेला मूल्यहीन ठरविण्यात आलेले आहे या कथेत जी मूल्ये मला दिसली ती काल ही तेवढीच महत्त्वाची होती व आजही आहेत आणि यापुढेही राहणार यात शंकाच नाही म्हणूनच तर लोकसाहित्यालाय विशेष म्हणजे लोक कथेला अक्षर वांड्मय म्हटल्या जाते. त्याची प्रचिती या कथेच्या माध्यमातून आल्याशिवाय राहत नाही. कोणताही लोकोत्सव लोकगीतं शिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही.त्याप्रमाणे ही लोककथा ऐकली नाहीय असा कुणी महाराष्ट्रात सापडणार नाही मला अजूनही आठवते अकराव्या वर्गात लीलाधर हेगडे

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2022
Issue 42, Vol-11

Date of Publication
01 June 2022

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Inspiring Higher Education institutions for Nation Building – Opportunities ... Ms. Renu & Ms. Vandana, Noida	72
15) महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासातील भारतीय कृषी प्रतिष्ठानचे योगदान डॉ. जी. एस. बोत्रे & सौ. अनुप्रिता प्रसाद भोर, पुणे	78
16) बदलत्या जीवनशैलीतून उद्भवलेल्या रक्तामार्ग आरोग्य विषयक समस्या प्रा. डॉ. मंजिरी चेपे, अमरावती	82
17) महात्मा ज्योतीराव फुले यांचा 'मानवतावाद' डॉ. गोविंद गायकी, जि. बुलडाणा	85
18) वा.म.जोशी यांच्या रागिणीकादंबरीवरील स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांचा प्रभाव डॉ.सचिन गंगाधर गिरी, नांदेड	88
19) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा.डॉ. मुंडे रामकिशन हरिदास, जि. औरंगाबाद	90
20) वाचनसाहित्य गृहवातल धोरण डॉ. भगवान शामराव पडवळ, जि.कोल्हापूर	93
21) महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे यशापयशाचे मूल्यमापन डॉ. कोकिल पाटील, बामखेडा	96
22) आपली व्यवस्थापनाच्या प्रशिक्षणाची परिणामकारकता अभ्यासणे प्राचार्य डॉ.सतीश उत्तमराव पाटील, जि.धुळे	99
23) सातपुड्यातील आदिवासींची उत्पन्नाची साधने प्रा. डॉ. केशव आत्माराम पावरा, जि. नंदुरबार	102
24) कीर्तन आणि स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान एक अभ्यास प्रा.डॉ. दीपक शिंदे & गिमेकर मनोजकुमार पंढरीनाथ, नांदेड	105
25) भारतीय समाज में जाति-व्यवस्था का परिवर्तित स्वरूप : एक समाजशास्त्रीय विवेचन डॉ. जयप्रकाश यादव, वाराणसी	109
26) कविता की दुनियां प्रो. (डॉ.) अनुसुइया अग्रवाल, महासमुंद, (छत्तीसगढ़)	113

ज्ञात्याचे स्पष्ट होते.

४) प्रशिक्षणार्थीना वेळोवेळी होणारे मार्गदर्शन हे परिणामकारक उरले ते आवश्यक या घटकांमुळे शक्य ज्ञात्याचे दिसून आले.

५) प्रशिक्षणामुळे प्रशिक्षणार्थीना आपत्ती व्यवस्थापनाचे परिपूर्ण ज्ञान अवगत होण्यास मदत झाली.

६) प्रशिक्षणामुळे आपत्ती व्यवस्थापनाचे तंत्र आत्मसात झाले.

संशोधन निष्कर्षांच्या आधारे आवश्यक त्या घटकांना शिफारशी :-

१) जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन आरखड्याचे महत्व, कार्यवाहीची अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने जिल्हास्तरीय आढावा घेण्यात यावा.

२) जिल्हातील आपत्तीचा शोध घेऊन त्यावर उपाययोजना सुचविणे.

३) गावपातळी, वार्डनिहाय, तालुका व जिल्हास्तरावरील आपत्तीची माहिती घेऊन त्यावर काय उपाययोजना करावीत यावर सर्वच स्तरावर चर्चा करावी व कायम स्वरूपी तोडगा काढण्यात यावा.

४) एनडीआरएफ व एसडीएमए ची मदत घेण्यात यावी.

५) आपत्ती व्यवस्थापनावर कार्यशाळा, चर्चासत्रे व विविध स्पर्धा आयोजित करण्यात याव्यात.

६) सर्व शासकीय कार्यालयांमध्ये आपत्ती व्यवस्थापनावर प्रशिक्षणे आयोजित करावी.

७) प्रत्येक तालुका, जिल्हा स्तरावर प्रमाणित कार्य पद्धती तयार करण्यात यावी.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

१) भिताडे वि.रा. शैक्षणिक संशोधन पद्धती (१९६६) नूतन प्रकाशन, पुणे.

२) मुळे, रा.शं., उमाठे वि.तु., शैक्षणिक संशोधनातील मूलतत्वे(१९६७), महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, पुणे.

३) डॉ. पाटील सतीश यू. आपत्ती व्यवस्थापन काळाची गरज, साप्ताहिक आहिल्यादेवी संदेश.

४) डॉ. पाटील सतीश यू. विज्ञान व तंत्रज्ञान कार्यपुस्तिका, प्रगती बुक्स प्रा.लि. पुणे.

५) डॉ. पाटील सतीश यू. शैक्षणिक आंतरवासिता—एक दृष्टीक्षेप, निराली प्रकाशन, पुणे.

६) डॉ. पाटील सतीश यू. आपत्ती व्यवस्थापन संशोधन पेपर, धुळे

सातपुड्यातील आदिवासींची उत्पन्नाची साधने

प्रा. डॉ. केशव आत्माराम पावरा

म. ज. पो. वळवी कला, वाणिज्य आणि व्ही. के. कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय धडगाव, ता. अक्राणी, जि. नंदुरबार

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. सातपुड्यातील आदिवासींचा देखील शेती हाच प्रमुख व्यवसाय आहे. शेती ही आदिवासींच्या उपजीविकेची मुख्य साधन आहे. त्यांच्यापैकी ९० टक्के लोक शेती करतात. शेती बरोबर पशूपालन आणि वनसंकलन करणे हा पूरक व्यवसाय करतात. तसेच स्वतःची शेती नसेल तर दुसऱ्यांच्या शेतीवर शेतमजुर म्हणून काम करणाऱ्यांची संख्याही मोठी आहे. शेती बरोबर गायी-गुरे पळणे, शेतीचा हंगाम संपल्यावर इतरांच्या शेतीवर शेतमजुरी करणे असा दुय्यम व्यवसाय करतात.

१) अक्राणी महाल: बिगर आदिवासींचे अतिक्रमण झाले नाही.

पश्चिम खानदेशात सपाटीच्या भागात आदिवासींची जमीन बळकावण्याचे जे प्रकार घडतात. तसे अक्राणी महाल झालेले आढळत नाही. या भागात सावकारशाही आणि बिगर आदिवासींचे अतिक्रमण झाले नाही. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे अत्यंत दुर्गम भाग असल्यामुळे बाहेरील जगाशी त्यांना संपर्क येत नाही. तसेच या भागातील वस्तीही विखुरलेली आहे. इतर भागापेक्षा पुढील बाबतीत फरक आहे.

५) जमीन—

जास्तीतजास्त जमीन वनखात्याच्या ताब्यात असलीतरी पिढ्यानपिढ्या आदिवासी या भागात शेती करतात. कसण्यासाठी जमीन भरपूर आहे. जमीनीचा सारा फारच कमी आहे. या भागातील सर्व केलेला

भाग म्हणजे धडगावच्या आसपास जास्तीत जास्त वारा आणे व सरासरी पाच आणे. अधिक दुर्गम भागातील म्हणून अजून कमी आहे. ही जमीन सुद्धा नजरेतच मोजली जाते. या भागातील भिल्ल, पावरा आदिवासी लोक स्वतंत्र जमीन धारक आहेत. प्रत्येक कुटुंब आपल्या शेतावर झोपडी बांधून राहतात. बहुतेक घरांच्या जवळपास दुसरे घर नसते. एका जागी पाच घरे, फार कमी असतात. शेतातून मिळणारे उत्पन्न त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी पुरेसे असते. विक्रीसाठी ते गुरे पाळतात. गुरांना चारण्यासाठी त्यांना भरपुर चारा मिळतो. वर्षा अखेरीस धान्य कमी पडले तर ते गाय-बैल विकतात. वर्षाच्या अखेरीस खर्चातली तुट भरून काढतात.

पप) वित्तपुरवठा

या भागात प्रभाव पाडणे सावकारांना शक्य झाले नाही. दळणवळणाच्या सोयीचा अभाव हे त्याचे कारण आहे. या भागातील शेतकऱ्यांना कर्ज काढण्याची सवय नाही. काही वेळा आपल्या शेजारांकडून पैसे अगर धान्य उसने घेतो. तसे उसने देण्याचा व्यवसाय करून एक दोन भिल्ल पावरा पोलीस पाटील, थोडे श्रीमंत झाले. मात्र लोकांना कर्जाची नियमित सवय नाही.

पपप) गुन्हेगारी —

गुन्हेगारी अगदीच नगण्य आहे. या भागातील पावरा व भिल्ल चोरी करत नाहीत. नवरबायको वरून भांडणे जास्त होतात. व त्यातून मारामारीची प्रकरणे उद्भवतात. हेच गुन्हे होतात.१

२) पिके—

सातपुड्यातील आदिवासी पुढील प्रकारे पिके घेतात.
तुण धान्य — ज्वारी, बाजरी, मका, भात, कुळथी, भगर, नाचणी इ.

कडधान्ये— उडीद, मुग, तूर, हरभरा, चवळी इ.

भाजीपाला — गवार, मेथी, कांदा, भेंडी, वांगी, भोपळा, मुळा, गाजर, टरबुज इ.२

३) डोंगराळ भागातील शेती व उत्पन्न —

पुर्वतमय प्रदेशातील डोंगरमाथा, डोंगरउतार, लांब व अरुंद प्रदेश अशा प्रकारच्या भूरूपामुळे या भागातील जमीन डोंगराळ व हलक्या प्रतिची आहे. हलक्या मातीतून बारीक पिके अधिक घेतली जातात.

हलक्या जमीनीत शेती करणे अती मेहनतीचे असते. अशा जमीनीतून खुप कावाडकष्ट करून शेतीचे उत्पन्न काढावे लागते.३ भिल्ल लोक शेती करतात परंतु ती करण्याची त्यांची पध्दती अगदी मागासलेली प्राथमिक अवस्थेतील होती. त्यांना खतांचा उत्तम रीतीने उपयोग करण्याचे तसेच मुधागलेल्या पध्दती आणि अंत्रजारे यांचा उपयोग करणे माहित नव्हते. आदिवासी शेती पध्दतीत पुर्वी फिरती शेती स्थानांतरीत शेती (shifting cultivation) प्रकार हा होता. जमातीचा एखाद समूह अरण्यातील एखाद्या भागात विशेष जे डोंगर उतागवर विशिष्ट जागेवरील झाडे तोडतो. उन्हाळ्यात ती झाडे वाळल्यानंतर जागच्या जागीच पेटवितात. झालेली राख पावसाच्या सरीबरोबर मातीत मिसळून दलदल तयार होते. नंतर त्यावर बियाणे पेरल्या नंतर पीक, चांगले येते. जमीनीत राख मिसळते म्हणून जमीनीचा कस उत्तम असतो. हे लोक सुमारे दोनतीन वर्ष एकच जागी अशी शेती करतात. अशी ही फिरती शेती बारा ते पंधरा वर्षांची फिरत फिरत पहिल्या जागी येत म्हणून वर्तूळाकार झुम शेती म्हणतात. मानववंश शास्त्रज्ञ प्रो. फ्युरर हायमॅडार्फ यांनी म्दल्याप्रमाणे या शेतीसाठी कमीत कमी श्रम व इतर साधने लागतात. त्या तुलनेत उत्पादन मात्र जास्त येते. त्यामुळे जेव्हा मुबलक जमीन होत, माणस कमी होती, तेव्हा ही पध्दत उपयुक्त ठरली असावी. आता मात्र हे प्रमाण उलटे झाल्यामुळे शासनाला ही शेती पध्दती थांबविणे भाग पडले. हाच प्रकार थोड्या फार प्रकारे भारतात इतरही ठिकाणी दिसतो.४ आता मात्र सर्वत्र स्थानिक शेती करतात. तरी देखील आजही सातपुड्यात काही ठिकाणी पारंपारिक पध्दतीने शेती करतांना आढळून येतात.

सातपुड्यातील आदिवासी लोकांचे शेतीच्या कामासाठी एक प्रकारचे वेळापत्रक तयार केलेले असते. सर्व प्रथम पावसाळा सुरू होण्या अगोदर एक महिना आधी शेतीच्या कामाला लागतात. शेतीतील लहान लहान झुडपे कापून काढणे, शेतीतील मोठ्या झाडांच्या फांद्या छाटणे, शेतीतील पूर्वीच्या पिकाची खोडे काढून जाळून टाकणे इ. प्रकारे जमीन स्वच्छ केली जाते. सातपुड्याचे संपुर्ण जंगलच वनखात्याच्या ताब्यात असल्यामुळे वरील प्रकारे शेती करण्यास वनखात्याने

आदिवासी परीसरातील अशी जलसिंचन पध्दत आशचर्य कारक वाटते. पावरा लोकांची ही सिंचन पध्दत पागंपारीक अनुभवानून विकसित झालेली आहे. या जलसिंचन पध्दतीचा मैदानी भागातील नदी नाल्यावर वापर करता येईल. त्या दृष्टीने या जलसिंचन पध्दतीचा अधिक अभ्यास होणे व तिचा विकास करणे गरजेचे आहे.

५) पशू पालन व कुक्कुट पालन.—

शेती व्यवसाया खालोखाल आदिवासी लोकांचा दुसरा महत्वाचा व्यवसाय हा पशू पालन हा आहे. शेती व्यवसायास पुरक असा हा व्यवसाय आहे. बहुतेक लोकांजवळ कमी अधिक प्रमाणानत पशुधन असते. त्यात गायी, बैल, म्हशी, शेळ्या, कोंबड्या इ. चा समावेश असतो. परंतू म्हशी मात्र कमी आढळतात. ज्या व्यक्तीजवळ पशुधन अधिक ती व्यक्ती समाजात प्रतिष्ठित समजली जाते. ७ पुर्वी भिल्ल लोकांना जनावरांचे दुध काढण्याची कल्पना मानवत नव्हती. आता मात्र दुधापासून दही तूप, तयार करतात. या पदार्थापासून त्यांना बऱ्या पैकी पैसा मिळतो. पहाडी भागात दुध विक्री अधिक होत नाही. पर्वताच्या पायथ्याची दुध विक्री व्यवसाय वाढलेला होता. शेळ्या कोंबड्याही कुटुंबाची आर्थिक स्रोताची साधने आहेत. शेळ्या व कोंबड्या विकुन ते आपला घर खर्च भागवितात. आर्थिक अडीअडचणीच्या प्रसंगी गरज भासेल त्या प्रमाणे बाजारात गायी, बैल विक्रीस नेतात. ९ शेती कामासाठी बैल महात्वाचा पशू असतो. घरात पाहुणे आल्यास कोंबडीच्या मटणाचा वापर करतात. अर्थात मधुन मधुन त्यांचा आहारात बोकड व कोंबडीचे मटण असते. काही प्रदेशात आदिवासी भागात पशु चारण्याचे काम लहान मुले करतात. कारण मोठी माणसे शेतीची कामे करतात. गुरा ढोरांचे शेण आपल्या शेतात. शेणखत म्हणुन वापरतात. अलिकडे शेती कमी झाल्यामुळे व जंगल कमी कमी होत चालल्यामुळे पशु पालनाचा व्यवसाय कमी होत आहे.

वरील संपुर्ण माहिती लक्षात घेतल्यानंतर स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि स्वातंत्र्याच्या सुरवातीच्या काळात सातपुडा आणि त्याच्या आसपासचा भाग नैसर्गिक वनसंपत्तीने समृद्ध होता. परंतू या भागात राहणाऱ्या आदिवासींचे जीवन मात्र समृद्ध नव्हते. तो अत्यंत कष्टमय जीवन जगत होता. संस्थानिक आणि सुपिक जमीन असलेले थोडेफार शेतकरी वगळता कित्येक कुटुंबाला दिवसातुन १ वेळचे जेवण करावे

अशा प्रकारे जमीन स्वच्छ केल्यानंतर पहिला पाऊस झाल्यानंतर लगेच पेरणीला सुरुवात करतात. जमीन हलकी व उतागची असल्यामुळे जमीन लवकर कोरडी होते. शिवाय कोणतेही पीक विशिष्ट कालावधीतच पेरल्याने चांगले येते. याची त्यांना चांगली जाण असल्यामुळे मैदानी भागातील शेतकऱ्यांपेक्षा सातपुडातील पेरणी अगोदर झालेली आढळून येते.

४) अक्राणीतील शेती सिंचन पध्दती.—

जिथे पाणी उपलब्ध असेल तेथे पावरा लोक शेती जलसिंचन करून पीक काढतात. जलसिंचनासाठी नदी, नाल्याचा वापर करतात. धडगाव तालुक्यात पहाडी भागात पावरा लोकांची शेती सिंचनासाठी नदी— नाल्याचा वापर करतात. धडगाव तालुक्यात पाहाडी भागात पावरा लोकांची शेती सिंचनाची आगळी वेगळी पध्दत आढळून येते. या पहाडी प्रदेशात नदी नाल्याचा प्रवाहातील पाणी अडवण्यासाठी दगड मातीचा अडिच ते तीन फूटाचा बांध घालतात. त्यातील पाणी चारी खोदून शेतीपर्यंत नेतात. पाण्याची ही चारी एक — दोड फूट लांबीची व बऱ्याच खोलीची असते. पाटाच्या पाण्याची ही चारी सामुहीक पणे ४ ते ५ शेतकरी मिळून तयार करतात. सामुहीकपणेच निगा ठेवतात. अशा पाटाच्या चारीवर १० एकरा पासून ४० एकरा पर्यंत शेती क्षेत्र भिजते. पाण्याच्या गतिज उर्जेचा (KINETIC ENERGY) उपयोग करून बांधावरून पाणी नदी नाल्याच्या काठाने उंच भागात असलेल्या शेतापर्यंत नेतात. या सिंचन पध्दतीत कोणत्याही प्रकारचा पाणी उपसण्याचा पंप वापरीत नाहीत. ६

पावसाळा संपल्यावर नदी नाल्यावर एक दोन महिनेच पाणी वाहत असते. नंतर कोरडे पडते. म्हणुन कमी पाण्यावर येणारा हरभरा सारखे पीक काढतात.

लागत होते. किंवा जंगलातील कंदमुळे खाऊन पोटातील
आग शांत करावी लागत होती.

शासनाने या भागात शेती आणि शेतीवर
आधारीत व्यवसायाच्या विकासाच्या योजना व्यवस्थित
रित्या राबविल्यास आदिवासींचे आर्थिक जीवन
सुधारणे शक्य आहे. सातपुड्यातील फळझाडे आणि
वनऔषधी वनस्पतींची प्रक्रिया करणे, कुटिर उद्योग
सुरू करण्यास या परीसरात बराच वाव आहे. म्हणून
या भागात महुची झाडे भरपूर आहेत. महुपासून टोळंबी
व टोळंबीपासून तेल काढणे, या तेलापासून साबण
तयार करणे, टोळंबीची ढेप खत म्हणून वापरण्यासाठी
तयार करणे. महुच्या फुलांपासून अल्कहोल तयार
करणे आदि उद्योगास बराच वाव आहे. तसेच
आंब्यापासून लोणचे, मुरंबा बनविणे. आंब्याचा रस
हवाबंद डब्यात साठविणे, आदि कुटिर उद्योगास वाव
आहे. अलीकडे या परीसरातील प्रमुख गावेघाडे
सडकांनी जोडले जात आहे. त्यामुळे वाहतुकीची सोय
झाली आहे. त्यासाठी या परीसरातील आदिवासी
तरुणांना योग्य प्रशिक्षण केल्यास या परीसरात
रोजगाराच्या संधी सहज उपलब्ध होतील.

संदर्भ साधने

- १) गारे (डॉ) गोविंद — सातपुड्यातील भिल्ल
एतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा, कांटीनेंटल
प्रकाशन पुणे, प्र.आ. १/६/१९८७ प्र.क्र.२१०
- २) रिपोर्ट ऑनसर्वे अॅण्ड असेसमेंट फॉर खानदेश
मुंबई १८५२ पृ.२
- ३) पाटिल (डॉ) डी.जी. पावरा समाज व
संस्कृती — भाषा संशोधन केंद्र बडोदा १९९८ पृ ७६
- ४) देवगावकर (डॉ) सौ. शैलेजा आदिवासी
विश्व- आनंद प्रकाशन नागपुर प्र.आ. जुलै २००१
पृ.क्र. २३४-३५
- ५) नाईक टी.बी. द भील्स अ स्टडी, भारतीय
आदिम जाती सेवक संघ, किंगजवे, दिल्ली पब्लिकेशन
१९५६ पृ क्र.८४
- ६) पाटिल (डॉ) डी.जी. पुर्वोक्त पृ. क्र. ७९-
८०
- ७) प्रिचर्ड, डेक्कन रॉईटस कमिशन रिपोर्ट,
परिशिष्ट ब पृ.क्र. ८
- ८) गारे (डॉ) गोविंद — पुर्वोक्त द्वि, आ. पृ.क्र.
६३
- ९) पाटिल (डॉ) डी.जी. पुर्वोक्त पृ.क्र. ८१

24

कीर्तन आणि स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान एक अभ्यास

प्रा.डॉ. दीपक शिंदे

संचालक, माध्यमशास्त्र संकुल,
स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेड

गिमेकर मनोजकुमार पंढरीनाथ

संशोधक विद्यार्थी, माध्यमशास्त्र संकुल,
स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेड

*****

प्रस्तावना:

नारदीय कीर्तन अणि वैयासिक कीर्तन (महर्षी
० k kuh l q d ३ ३ ३ ३ v l s २ कीर्तन प्रकार होते. एक
संगीत/नाट्यमय अणि दुसरा गद्यात सांगितला जाणारा
असे यातील फरक आहेत. गीतेत नवविधा भक्तीत
कीर्तन ही एक भक्ती असल्याचे वर्णन आहे. नऊ
प्रकारांपैकी कीर्तन ही एक भक्ती आहे. कीर्तनाचे गुण
संकीर्तन, नामसंकीर्तन, कथा संकीर्तन असे विविध
प्रकार आहेत. कीर्त या संस्कृत शब्दावरून कीर्तन हा
शब्द आला आहे. (भगवतगीता) भगवंताचे अणि शेर
विभूतीचे गुणगायन करणारा व परक्रमाचे वर्णन करणारा
हा प्राचीन कला प्रकार आहे. नंतरच्या काळात नारदीय
कीर्तनातून वारकरी, रामदासी, राष्ट्रीय कीर्तन असे
वेगळे संप्रदाय निर्माण झाले. पण सर्व भारतात कीर्तन,
थोडा फार बाह्यरूपात बदल झाला तरी, त्याचा मूळ
गाभा कायम राखून आहे. स्वातंत्र्य चळवळीतसुद्धा
कीर्तनकारांनी समाजाच्या जागृतीचे उल्लेखनीय कार्य
केलेले आहे. महाराजांनी मानधन घेवू नये.

कीर्तन ही खरे तर मूलतः एक भक्ती आहे.
श्रीमद् भागवतात सांगितल्याप्रमाणे नवविधा भक्तीपैकी
ही दुसरी भक्ती आहे. श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं
पादसेवनम् अर्चनं वन्दनं दास्यं, सख्यं आत्मनिवेदनम्।

DIVERSITY OF COWPEA FROM AKRANI TAHSIL, DIST:NANDURBAR,MAHARASHTRA,INDIA

H M Patil

Department Of Botany, M.J.P.V.Arts, Commerce&Shri.V.K.Kulkarni Science College
Dhadgaon DistNandurbar M.S. India

ABSTRACT

The tribals of Nandurbar district have their own Traditional landraces of Cowpea. Cowpea landraces are discussed here with their morphological characteristics along with their ethnobotany.

Keywords: Tribals, Cowpea, ethnobotany , Akrani, Nandurbar, etc.

Figure -01 showing no of land races of cowpea collected from Akrani tehsil, Nandurbar district

INTRODUCTION AND REVIEW OF LITERATURE :

Cowpea is considered to have been domesticated in Africa from its wild ancestral form *V. unguiculata* ssp. *dekindtiana* (Harms) Verdc. The region of its genetic diversity is considered to be Nigeria. Verdcourt (1970) sub-divided the cultivated species *V. unguiculata* into three sub species i.e. ssp. *unguiculata*, ssp. *sisquipedalis* and ssp. *cylindrica*. *V. unguiculata* shows widest geographical distribution and the largest genetic diversity. It has been in cultivation in Ethiopia and Senegal for centuries. It was classified into two distinct groups of landraces in Senegal. A short day cowpeas which is extremely sensitive to photoperiod and a group that is either insensitive or only slightly sensitive to day length with respect to flowering (Ndiaga and Anthony, 2004). They reported that the landraces of cowpea grown in Senegal have some extremely useful traits such as -1) substantial adaptation to drought, 2) high potential to biologically fix nitrogen in marginal soils with low organic matter, high sand content and a broad range of pH (4.1-9.0), 3) tolerance to high temperature during the vegetative stage, 4) tolerance to shade, 5) rapid vegetative growth and 6) tri-purpose utilization producing vegetable leaves and pods, dry grain and forage. All these characters can be observed in any cowpea plant grown in any part of the world. However, its high adaptability to drought-prone conditions, relative to other crops is the most considerable character for harsh environments.

METHODOLOGY :

Ethno-botanical principles were followed for the collection of different landraces of crops grown by tribal people of the district. The criteria for the selection of these crop plants were simple, such as: (a) they are being grown from ancient times, (b) they are grown in large areas and relished and consumed by most of the tribals and (c) they are the subsistence crops of the tribals i.e. the produce is generally not sold to others. The legumes crops studied were hyacinth bean and cowpea. They were given accession numbers and field notes were recorded on farm itself. The seed samples were stored in polyethylene bags, herbarium of inflorescence twigs were prepared in cases where morpho-genetic differences were found among the landraces. The crop species collected were identified with the help of standard work of Cook (1967).

RESULTS AND DISCUSSION:

Morpho-genetic characters:

Table-01 gives local name, locality and morpho-genetic characters of 11 landraces of cowpea from Nandurbar district and Sakri tahsil of Dhule district. A total of 21 accessions of these landraces are collected. The *pawra* community also called *chavli* as *bhangra*. Most of the *bhangra* landraces were collected from Toranmal region (Legapani) where *pawra* is a dominant community. The flower colour of the landraces showed variation, seven landraces had white coloured flowers, two landraces with yellowish flowers, while three landraces had blue flowers. The pod colour also varied and showed no relation with flower colour. Landrace *pivli bhangra* (CH-107) gave yellow coloured flowers and pods but in *damni mothi bhangra* the flowers are yellow, while the pods are purple coloured. In *safed mothi bhangra* and *safed lahan bhangra-II* (CH-101 and CH-106) both flowers and pods are white coloured. But in *damni mothi bhangra* (CH-103) the flowers are white, while pods are pale purple in colour. Similarly, in *kali mothi bhangra* (CH-108) the flower colour is blue and pod colour is dark purple. The name *kali mothi* is after this pod colour and size. Its seed is white. On the other hand, *kali chavli* (CH-110) gives blue flowers and yellow coloured pods. Its seed is black coloured. CH-111 landrace from Kakarda gives red coloured seeds, while its pod remains green in colour. Its pod shows constrictions and the dry pod makes sound, due to this reason it is named as '*wadla*' *chavli*.

From the above information there is wide range of variation in wal landraces in the tribal area. This should be collected and documented for further evaluation and conservation.

References:

- Cook.T., 1967. The Flora of Presidency of Bombay, Pb.Bishan Singh Mahendra Pal Singh, Dehradun, India.
- Ndiaga, CISSE and A. E. Hall, 2004.Traditional Cowpea in Senegal, case study.<http://www.entm>.
- Verdcourt, B., 1970. Studies in the Leguminosae – Papilionididae for the “Flora of Tropical East Africa” IV. Kew Bull. 24: 507-569.